

Körkérdés

Az Eszmélet múltja és jövője. Törzsolvasóink válasza a szerkesztőség felhívására.....	5
--	----------

Interjú

Barbárság a láthatáron. Eleonora de Lucena interjúja Mészáros Istvánnal...	48
---	-----------

Az elnyomás csapatban károg... Lugosi Győzővel Búr Gábor és Szalai László beszélget	63
--	-----------

A kapitalizmust nem az EU hozta létre... Andor László válaszol Krausz Tamás és Szigeti Péter kérdéseire.....	74
---	-----------

Analízis

Szigeti Péter: **A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál**

A konzervatív előnyomulás és a konszenzusos liberális politikafelfogás rivalizálása közepette egy neomarxista társadalomelmélet által kínált megoldásoknak eredetiségértékük van. A normálforma szabályozott versenyhelyzetben lévő erőinek a jogrend keretei között reprodukálódó versengése nem cserélhető fel sem a rendkívüli állapotok kivételességével, sem a polgárháborús, forradalmi-ellenforradalmi helyzetek antagonisztikus ellentmondásával. A szerző a politikum dinamikus konstrukcióját a politikai hatalom és a társadalmi-gazdasági osztályuralom dualizmusának kimutatásával ábrázolja. Ehhez az elemzés fókuszát át kell helyeznie a jelenségvilág belső komplexitásának statikájáról a politizációs folyamat dinamikájára: a kétirányú, alulról felfelé fundáló (I.), illetve a felülről lefelé futó és átfarmáló (II.), dialektikus determinációs sorok jellemzésére..... 82

Változatok egy témára

Terbe Teréz – Tütő László: **Átmenet Mozgalom**

Az Átmenet Mozgalom célja egy olyan gazdasági-társadalmi szerveződési forma kikísérletezése, mely az éghajlatváltozás által előidézett fennakadások s az olajkészletek megcsappanása miatt – az energia növekvő drágulása közepette – képes fenntarthatón, mindenki számára biztosítani a társadalmi szükségletek kielégítését. Ehhez egyrészt kulcsfontosságú a termelés és szállítás globalizációjának radikális visszanyesése, az alapvető élelmiszer- és energiaszükségletek főként helyi forrásokon alapuló kielégítése. A mozgalom végső célja a jelenleginél sokkal inkább helyi erőforrásokra támaszkodó és egymással globálisan kommuni-

káló helyi közösségek globális hálózata. E vízió szembemegy a globális kapitalizmus logikájával, noha a mozgalom nyílt konfrontáció nélkül igyekszik párhuzamos gazdasági és társadalmi intézményeket kiépíteni 112

Peter North: **Az argentinai barterhálózatok és a pénzügyi összeomlás túlélése**

Az argentin gazdaság 2001 végi összeomlása után – a túlélés érdekében – milliók fogtak barterbe, csereberélésbe – nem szabadpiaci, nem profitelvű alapon. Nem a rendszert akarták megváltoztatni, s a hatalmat sem kívánták megragadni. Milyen tanulságokkal szolgál számunkra ez az eset, amikor tömegek próbáltak kiszállni a kudarcot vallott kapitalizmusból? 130

Történelem

Eszterhai Viktor: **A guanxi az ázsiai államközi kapcsolatokban. A Kína-központú hűbérjándék-rendszer újragondolása**

A XIX. század második feléig a kelet- és délkelet-ázsiai államokat egy, a Kínai Birodalom szabályain nyugvó államközi rendszer fogta össze, amely egy nyugati modellen keresztül Kína-központú hűbérjándék-rendszer néven vált ismertté. Leíró jellegéből fakadóan ez a modell nem alkalmas az államközi kapcsolatok belső logikáját és működési mechanizmusát megragadni. A tanulmány célja ezért a Kína-központú hűbérjándék-rendszer saját társadalmi-kulturális kontextusába emelése és intézményi alapjainak azonosítása 148

Chris Hann: **Merre forog az idő kereke Tázláron (és a társadalomnéprajzban)?**

Tázlár a szocializmus előtt elmaradott tanyavilág a Duna–Tisza köze közepén. Amikor a szerző elkezdte terepmunkáját a 1970-es években, gyors fejlődést talált; építkeztek és a jövő felé orientálódtak a tázláriak. Manapság sok ház eladó, a föld magánkézbe került, de csökkent a termelés. 2012 óta az általános iskola újra egyházi kézben van – nem azért, mert a tázláriak visszasírják a Horthy-időket hanem mert ezzel a lépéssel akarják az intézmény jövőjét biztosítani. A szerző a helytörténeti és néprajzi adatokat elemzi az „anthropology of time” elméleti keretében..... 167

Tényről tényre

Zolcsák Attila: **A chilei diákmozgalom**

A 2011-ben kibontakozott társadalmi mozgalmak közül talán a chilei diákmozgalom váltotta ki a legnagyobb visszhangot az amerikai kontinensen. A cikk a mozgalom okait és céljait kívánja megvilágítani, elosztatva a félreértést, miszerint a tiltakozások célja csupán az oktatás (újbolí) ingyenessé tétele lett volna. A szerző a mozgalom két évének bemutatásával az alternatívákat kereső honi közbeszéd gazdagításához (is) szeretne hozzájárulni 186

Asszociációk

Farkas Péter: **A rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan védelmében**

Szívesen elhitetjük magunkkal, hogy a mai világban – ha más nem is – az akadémiai tudományosság kellően árnyalt és nyitott. A valóság más: a rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan, bár képviselői már évekkel a legutóbbi válság kirobbanása előtt rámutattak a válság lehetőségére, akkor és azóta is elemzik a folyamat jellegét, s az elemzésből nem hiányzik a válság mélységének

és perspektíváinak analízise sem – e szemlélet és irányzat kimaradt-kimarad a honi közgazdaságtudomány „fővonalából”, mi több, a tanulmányok közzététele sem könnyű 196

Olvasójel

Bartha Eszter: **„Magyar vagyok, de európai.”** Agárdi Péter: *Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról. József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat.* Budapest, Balassi Kiadó, 2013..... 205

Tütő László: **Két felkelés.** Carlos Antonio Aguirre Rojas: *Engedelmeskedve parancsolni. A mexikói neozapatizmus politikai tanulságai.* Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2012; Láthatatlan bizottság: *Az eljövendő felkelés.* Budapest, Magánkiadás, 2013 212

Kultúra

Capa 100 (Sz. K.)..... 226

Dokumentum

Felhívás egy egyenlőségelvű Európa létrehozására 229

Melléklet

Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet és Anne-Isabelle Veillot: **Jólét gazdasági növekedés nélkül.** A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjuttatásért

Mocsáry József (1927–2013)

Elhunyt Mocsáry József, a rendszerváltás periódusának legendás, baloldali, marxista közgazdásza, a munkástulajdon, munkástanács-mozgalom hazai korifeusa. A szocialista öngazgatás teoretikusa és gyakorlati képviselője kezdettől leleplezte a privatizáció valódi funkcióját és természetét, vagyis a magyar és általában a kelet-európai társadalmak kisemmizését.

Már hosszú ideje súlyos beteg, cselekvőképtelen volt, ám hagyatéka ránk maradt. Nemcsak ápolni kell azt – ha hűek akarunk maradni ehhez a hagyományhoz –, hanem a szövetkezetek, a társadalmi öngazgatás gyakorlati lehetőségeit is folyamatosan fel kell tárnunk, s hasonló kezdeményezéseket támogatnunk kell. Mocsáry József robusztus, színes, vonzó személyiség, nagy ember – a barátunk volt. Emlékét megőrizzük.

Következő számunk tartalmából:

- Harc a termőföldért – a „land grab”-jelenség
- Szövetkezetek tegnap, ma, holnap
- A Kishantos-ügy
- A brazil Földnélküliek Mozgalma
- A Feltétel Nélküli Alapjövedelemről pro és kontra

E számunk megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

a Táncsics Alapítvány és
a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Az Eszmélet múltja és jövője

Törzsolvasóink válasza a szerkesztőség felhívására

Tisztelt Barátaink!

Minden közösség életében időről időre adódnak szimbolikus pillanatok, amelyek lehetőséget kínálnak az önreflexióra, a „hova jutottunk s merre menjünk tovább?” kérdésének fölvetésére és megválaszolására. Kedvenc folyóiratunk, az Eszmélet most ilyen időszakába lép: decemberben jelentetjük meg lapunk 100. számát, jövőre leszünk 25 évesek, és végül a felelős szerkesztői tisztséget kerekén 10 esztendőn át betöltő Lugosi Győző elvtársunk átadja a stafétabotot: a lap nivójáért és rendszeres megjelentetéséért felelős csapat élén új, fiatal kolléga veszi át a helyét. A szerkesztőbizottság Mitrovits Miklós (1978) szerkesztőtársunkat, a jelenkori kelet-európai történelem tehetséges kutatóját kérte fel erre a tisztségre. Miklós a 101. (2014. tavaszi) számtól látja el a felelős szerkesztői feladatkört.

E jel(kép)es napokra készülve, szeretnénk megismerni – majd jubileumi számunkban közreadni – törzsolvasóink véleményét az Eszmélet elmúlt tíz, illetve huszonöt évéről, valamint ennél tágabban: a marxista társadalomtudományi hagyományt fölállaló társadalomkritikai gondolkodás honi és térségbeli helyzetéről. Mondani sem kellene, de azért legyen egyértelmű: a legkevésbé sem méltatást, dicsérő szavakat várunk, hanem olyan gondolatokat – elméletieket és gyakorlatiasakat egyaránt –, amelyek megfontolása nyomán a lap megújult/megújuló szerkesztőbizottsága képes lehet, lesz gyarapítani – különösen a fiatalok körében – az Eszmélet olvasóinak táborát, s szembemenni a szellemi – tudományos-szakmai és morális – hanyatlással, amely az elmúlt években egészen riasztó méretűvé vált hazánkban.

Kérjük tehát, hogy aki szívesen elmondaná véleményét folyóiratunk teljesítményéről, a rendszerváltozás utáni magyar szellemi életben betöltött s ezután betöltendő helyéről, mondanivalóját öt-hat oldalon (szóközökkel együtt kb. 10 000 n terjedelemben) fejtse ki, s írását október 31-ig juttassa el e-mail mellékletben szerkesztőségünkhöz (eszmelet@eszmelet.hu).

Köszönettel, üdvözlettel,

Budapest, 2013. szeptember 15-én

a szerkesztőbizottság.

József Attilához méltón

A folyóirat szerkesztőbizottsága – véleménynyilvánításra biztató leveleiben – azt írja, hogy „a legkevésbé sem méltatást, dicsérő szavakat várunk, hanem olyan gondolatokat – elméleteket és gyakorlatiasakat egyaránt –, amelyek megfontolása nyomán” szélesíthető az *Eszmélet* olvasói köre és szembe lehet menni a napjainkban Magyarországon egyre riasztóbb mértékűvé vált „szellemi – tudományos-szakmai és morális – hanyatlással”. Olyanokra, amelyek „a marxista társadalomtudományi hagyományt felvállaló társadalomkritikai gondolkodás honi és térségbeli helyzetéről” szólnak. Számos objektív és személyes okból mégsem tudok eltekinteni a *méltató szavaktól*, annál is kevésbé, mivel ilyenekből meglehetősen kevés jut a folyóiratnak, szerzőinek és szerkesztőinek, akik közel negyedszázada nemhogy önzetlenül (lényegében „ingyen”) dolgoznak, hanem durva diszkriminációknak is ki vannak téve. Értsük ezen – csak a közelmúltból – a könyvtári előfizetések „állampárti” központból vezérelt lemondását vagy komoly s elvárható (köztük baloldali) alapítványi támogatások elmaradását. Kijár az *Eszméletnek* a dicséret, pontosabban a tisztelet és a köszönet, hiszen immár 100 számával a folyóirat nemcsak eszme- és politikátörténetet, hanem *sajtótörténetet is ír*. Külsőleg is formás, vonzó és modern lap (színes köteteit öröm őrizni a könyvespolcon), de a döntő szempont persze mégiscsak az: markánsan radikális baloldali s egyúttal tudományos orgánus *léte*re (a kontextus felől nézve „annak ellenére” jelentéssel) életben tudott maradni. Még hozzá jórészt lelkes szerkesztői gárdájának szenvedélyes hivatástudata, kérlelhetetlen – de intellektuális s nem fröcsögő-verbális – rendszerkritikai attitűdje jövőtéből.

Igazságtalan, ha nem sorolok fel minden fontos szerzőt és szerkesztőt, de elhallgatni legalább néhányat még durvább illetlenség lenne (nem is teszem), annál is inkább, mivel említésükkel, teljesítményük felidézésével az elmúlt negyedszázadra is pillantást lehet vetni. A folyóirat teoretikus iránya Lukács György 1968-ban íródott – teljes szövegében itthon húsz évig nem publikált – *Demokratisierung heute und morgen* című könyvesszéjének szellemiségéből, a bürokratikus államszocializmus és a kapitalista restauráció rossz alternatíváját meghaladni akaró *lukácsi „tertium datur” koncepcióból* nőtt ki. Természetesen nem doktriner ideológiaválasztásként történt ez a fogantatás: egy baráti-szellemi vitakör hordta ki, amely kör Kapitány Ágnes és Gábor szombat esti hagymás-zsíroskenyeres „szalonjában” bontogatta szárnyait az 1980-as évtized derekától, éveken át. Az *államszocializmus radikális, de baloldali előjelű reformjának* lehetőségeiről folytatott eleven diskurzusok sorozata

szerepelt napirendjükön. Személyes emlék ez számomra is; igen sokat okultam-tanultam ezekből a „sűrű” eszmecserékből – de nem akarom a tisztelt olvasót memoáros lelkigyakorlatokkal terhelni.

A kör szellemi erjesztője Krausz Tamás volt (s maradt máig), az ő és Tütő László szerkesztésében jelent meg 1988-ban a *Válaszúton* című – „kötelezően” újraolvasandó – irányzatjelző tanulmánykötet. A szellemi kör és az 1989-ben Kapitány Gábor főszerkesztésében megindult *Eszmélet* című folyóirat szerencsére élvezte a nagy formátumú és nemzetközi rangú marxista tudós, a szerkesztőbizottság elnöki tisztét is vállaló Tőkei Ferenc szellemi, erkölcsi (és a haláláig általa vezetett Lukács György Alapítvány anyagi) támogatását, továbbá számos más baloldali személyiségét, alkotóét is, tekintélyes külföldieket is beleszámítva. A Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerkesztette *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből* (Budapest, 1990) című tanulmánygyűjteménytől az általuk idén, 2013-ban publikált két monumentális és kreatív monográfiáig (*Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*; valamint *A „szellemi termelési mód”*) terjedő időszakot, a folyóirat 100 számának immár történelmivé nemesült negyedszázados periódusát más alkotókhoz köthető jelentős további művek, sőt életművek is fémjelzik – egyúttal a „tertium datur” gondolat termékenységének tudományos bizonyítékeként.

A hosszadalmas bibliográfiai szemlézés helyett legyen elég „csak” a kör szellemi doyenjének tekinthető Mészáros István immár magyarul is egyre inkább hozzáférhető könyveire (köztük a négykötetes *A tőkén túlra*) vagy Krausz Tamás monográfiáira és tanulmányköteteire, különösen a *Leninre*; az *Eszmélet Könyvtára* és az *Eszmélet Kiskönyvtár* sorozat darabjaira, továbbá ennek a baloldali szellemi körnek a tehetséges fiataljaira utalnom. Igen: már itt alkotnak, szerkesztenek velünk, a hatvanasok nemzedékével együtt a húsz és harminc év körüliek, a lányaink-fiaink, illetve tanítványaink nemzedéke, a hűtlen hűségeselek, akik számunkra olykor szokatlan diskurzusokban kommunikálnak és érvelnek, akiknek mások az élményeik és a jövő iránti elvárásaik, mint nekünk, akiktől sokat tanulhatunk, de akikkel – baloldaliként – mégis csak meg kell találunk a közös nyelvet.

Magáról a folyóiratról, roppant gazdag nemzetközi és hazai publikációs terméséről jóformán még semmit sem mondtam. Identifikálására talán igen, de alapos bemutatására – legalábbis részemről – nem igazán alkalmas ez a történelmi pillanat: a folyóirat s olvasói számára évfordulós ünnep (tehát nekem is), de a demokratikus értékrend s ezen belül a baloldal számára bizony súlyos veszélyekkel, szorongásokkal terhes időszak (magam is drámaian élem át s meg mindezt). Aligha kell részleteznem: egy áldemokratikus tekintélyuralomba, a mégoly sebezhető polgári jogállam maradványainak felszámolásába, a szélsőjobboldal szervezeti és ideológiai megerősödésébe, valamint – részben okként,

részben okozatként – a demokratikus erők, a baloldal szétforgácsolódásába forduló évtized derekán vagyunk, sötét előjelekkel. Hogy miért, arra maga a folyóirat is számos elemző magyarázattal válaszolt s fog bizonyára válaszolni is az elkövetkező évek során. Nem könnyű tehát ünnepelni egy, éppen ezt a szituációt, az idevezető tragikus utat analízáló-bíráló szellemi műhelyt, publikációs fórumot. József Attilát idézem (modernizált helyesírással) egyik, 1936-ra, a nácik hatalomátvétele és berendezkedése utánra datálható írásából, a *Hegel – Marx – Freud* címűből: „Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy’ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”

Az *Eszmélet* elsősorban társadalomelméleti és történetpolitikai folyóirat, ritkán foglalkozik napi politikai kérdésekkel, bár írásainak többnyire vannak közvetlen nemzetközi és hazai vonatkozású konnotációi is. Ezeket (újra)olvasva is kitűnik: természetesen a szerzők között is vannak viták, markánsan eltérő értékelések és forgatókönyvek, hadd utaljak csak az államszocializmusról folytatott, Szigeti Péter kezdeményezte értékes vitára (58–64. számok; 2003. nyár–2004. tél.; kötetben bővített szöveggel: Krausz Tamás – Szigeti Péter [szerk.]: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, 2007.), avagy Wiener György A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról című tanulmányára és az ehhez is kapcsolódó szerkesztőségi műhelykonferenciára (93. szám, 2012. tavasz). Számos egyedi tanulmány, cikk, interjú és kerekasztal-beszélgetés is említhető lenne példaként a termékeny baloldali pluralizmusra, mindazonáltal közös nevezőt képez a *rendszerkritikai baloldaliság és a marxi ihletésű társadalomelméleti-történeti „szigor”* diskurzusa. Igaza van Tamás Gáspár Miklósnak: „Magyarországon a csakugyan baloldali társadalomtudomány és politikatudomány egyetlen következetes képviselője az *Eszmélet*” (*Eszmélet. Népszabadság*, 2013. április 22.).

Hogy személyes viszonyomat, illetve a fentiekben megfogalmazott méltatás pozícióját is rögzítsem: állampolgárként, értelmiségiként, a lap egyik tanácsadójaként és szerzőjeként a legtöbb ponton azonos platformon vagyok a radikális baloldali hitvallással, sok vonatkozásban azonosulok a folyóiratban olvasható elméleti alapvetésekkel, még inkább „tanulok” belőlük. Néhány esetben viszont (olykor súlyos belső tépelődések és önkorrekciók árán, de) nem értek egyet a kimondott vagy sugallt napi politikai következtetésekkel. Mindez persze „rám jellemző”, s nem a folyóiratot minősíti. Az *Eszmélet* mellett közel áll hozzám (persze szintén olykor polemizáló érzületű közelség ez) a „kevesbé” radikális *Mozgó Világ*, a *Kritika*, a *Tekintet*, a régi és az *Új Egyenlítő* is; szeretem az *Élet és Irodalmat* és a *168 Órá*t, érdeklődve forgatom a *Holmit*, a *Jelenkort*, a *Magyar Narancsot*, esetenként – bár számos vitám lenne velük – az *Ezredvéget*, a *Munkások Újságját*. S más nyomtatott és online orgánumokat

is, amelyeknek egyáltalán van valamiféle köze a demokratikus vagy/és radikális baloldalisághoz. Sajnos egyre kevesebben vannak, és (tisztelet a kivételeknek) nem igazán jellemző rájuk az egymásra figyelés, a viták által is hitelesített szolidaritás.

Mindez azonban már nem a folyóirat-struktúra kérdése, hanem a *mai demokratikus, baloldali politikai és szellemi nyilvánosság ragályos szindrómája*: a polifonikus-polemikus baloldali ethoszt nem tudják-tudjuk szervesen összekapcsolni a fő frontokon való együttes kiállással és az egymást tisztelő összefogással. Valóban nem könnyű összeegyeztetni a rövidebb és a hosszabb távú „teendőket”, a végesen sürgető szociális-kulturális és a jogállami-rekonstrukciós feladatokat. Intellektuális és praktikus kihívás a mai világhelyzetben, Európa és hazánk jelen mozgásterében és kényszerpályáján úgy „megírni” az elméleti és a gyakorlati antikapitalizmus – vagy akár „csak” (ez sem lenne kevés!) a tőkés modell humanizálásának – korrekciós forgatókönyveit, hogy azokat összhangba hozzuk a *demokratikus szocializmus* távlataival. Az külön kérdés, hogy mit is értsünk ez utóbbin: jövőképet, rendszert, mozgalmat, utópiát, értékrendet, mentális és kulturális folytonosságot vagy projektet-e. Természetesen nincs szükség teljes egységre minden nagy kérdésben sem. Ám arra nincs mentség, hogy régi rossz munkásmozgalmi tradícióként – s ennyiben átveve a jobboldal kriminalizáló technikáját – a tágan vett demokratikus, baloldali térfélen is terjed a kölcsönös címkézés, a bünbakképzés, már-már a kirekesztés. Mondani sem nagyon kell, bizonyítani még kevésbé: mindez roppant módon kedvez, sőt, alájátszik a posztmodern jobboldali „keresztény-nemzeti kurzus” tartós berendezkedésének. Ahogy ezt már a folyóiratnak címet adó költő, József Attila is megélte az 1930-as évek során.

Apropos, József Attila: a folyóirat és szellemi köre iránti tiszteletemnek és személyes elkötelezettségemnek nem mellékes motívuma az is, hogy a szerkesztőség, sajtótörténeti előzményeit is megnevezve, nemcsak címet választott a költőtől (aligha véletlenül a már 1989-ben s azóta is a legtöbbet elemzett *Eszmélet* című versciklusét). A lap – bár nem elsődlegesen irodalmi profilú – intellektuális meggyőződéssel és szenvedéllyel képviseli, népszerűsíti, sőt alakítja a *József Attila-i baloldali örökség XXI. századi folytonosságát*. Nem renoválja az ötvenes évek szoborrá merevített hamis „kommunista” kánonját, hanem ellenkezőleg: a modern baloldaliság eleven költői és gondolkodói értékét mutatja föl benne – megtermékenyítve az irodalomtudomány szakmai műhelyeit is.

Javaslatokat, ajánlatokat is kér a szerkesztőbizottsági körlevél... A fentiekben általam írottak ilyesmiket is jeleznek, aligha kell őket ennél didaktikusabbra fogalmazni. Mindezekon túl: szívesen olvasnék az eddiginél többet a *modern kultúra baloldali értelmezése*, illetve a *baloldali kultúra modern értelmezése* körüli nemzetközi vitákból, továbbá hazai és fiatal szerzőktől saját szellemi élményeikről, véleményükről és elemzéseikről.

Nagy zavar van az új nemzedékek, az Y- és a Z-generáció kulturális szokásainak és szükségleteinek megítélése körül. Ez az összetett jelenség-sorozat, illetve a *kultúraváltás* és a *kultúravésztes* közötti fogalmi differenciálás, amelyet – mások elemzéseire is támaszkodva – megkíséreltem bevinni a szakmai közbeszédbe (<http://mek.oszk.hu/10900/10981/html/index.html>, valamint: A baloldal kultúrája – (re)konstrukció és jövőkép. *Egyenlítő*, X. évfolyam 12. sz., 2012. december, 22–34.; <http://egyenlito.eu/agardi-peter-a-baloldal-kulturaja-rekonstrukcio-es-jovokep/>), széles körű elemzéseket és polémákat invitál az *Eszmélet* hasábjaira is. Ezzel a tematikus kívánsággal nem a magam ilyen irányú, esetleg tervezett cikkeinek keresek publikációs teret, hanem elsősorban másokat szeretnék olvasni. Több publikációt várnék továbbá arról is, hogy miként tekinthető át s értékelhető a – jobboldali kurzussal és riasztó kulturális hegemoniájával szemben mégiscsak izmosodó – *hazai ellenkultúra* műfaji, tematikai, esztétikai gazdagsága, legyen szó a mai magyar színházi világról, a könnyű- és rockzene alternatív irányzatairól, a hiphop, a rap és a slam poetry terjedéséről, az internetes művészi kísérletekről és produkciókról, a közösségi oldalak kulturális kínálatáról. Úgy vélem, hogy ez a tematikai bővülés (ami egyébként nem lenne vadonatúj dolog az *Eszmélet* két és fél évtizedes történetében, hiszen számos korábbi írás és kerekasztal-beszélgetés foglalkozott a tömegkultúrával) érzékelhetően szélesítené az olvasóközönséget az értelmiségi fiatalság körében is.

*

A magam s egyúttal a lapot folyamatosan támogató *Lukács György Alapítvány* kuratóriuma nevében jó munkát és újabb százas ciklusokat kívánok az *Eszmélet* szerkesztőinek.

FÖLDES GYÖRGY

Eszmélet – köszöntő

Először is gratulálni szeretnék a 100. számhoz. Meg szeretném köszönni a szerkesztők személyes hozzájárulását a folyóirat működéséhez. A magyar szellemi baloldal ezen autentikus műhelye már lassan negyedszázada dolgozik. Szerkesztői sok értéket közvetítettek, szerzői sokat új értéket hoztak létre – cseppet sem könnyű körülmények között. Ez a műhely nem létezne egy maroknyi elkötelezett baloldali értelmiségi kitartó munkája és civil kurázsija nélkül. Baloldali értelmiség és civil kurázsiai hiányában pedig a politikai baloldal csak féloldalas lehet, mint ezt az elmúlt bő évtized története mutatja.

Nem egyszerű feladat volt túlélni az államszocializmus történelmi vereségét, az őszinte és a tettetett kiábrándulás idejét. Nem kevésbé nehéz áthidalni a távolságot a világrendszer-elmélet, a rendszerkritika igazságai és a félperiférián mozgó kis ország valóságos mozgásteret között. Milyen feladatot adjanak maguknak a baloldali szellemiségű magyar értelmiségiek, amikor saját nemzeti kereteikben (is) kell mozogniuk?

Az *Eszmélet* azt az utat választotta – ha jól értelmezem –, hogy semmit nem enged a kapitalizmuskritika követelményéből, és elhárítva a posztmodern relativizmusát, továbbviszi a marxista hagyomány strukturalista–történelmi elemzési módszertanát. A szocialista ideológia emancipációs alapjain maradván ez a műhely az, amely a hazai szellemi életben fenntartja a kapitalizmus meghaladásának igényét. Ezt fejezi ki a szerkesztőség következetes öngazgatás-pártisága. A szabadság és a közösség egymást feltételező és nem kizáró kettősségként jelenik meg a folyóirat számaiban. Emellett érezhető: a szerkesztőség törekszik az elnyomás összes létező, tehát nemcsak gazdasági, politikai formáját bemutatni, elemezni és velük szemben harcra hívni. Tisztelet érte.

Van-e probléma ezzel az alapállással? A remélt, következő száz szám összeállítása során is ezen az úton kell haladni, vagy esetleg érdemes lenne az útirányon is módosítani, meg a tematikán is? Más választ adunk erre a három kérdésre, ha teljesen elégedettek vagyunk a magyar baloldali értelmiség és ezen belül a radikálisok negyedszázados teljesítményével, és mást, ha nem. (Persze lehetett volna rosszabb is – és tényleg, mennyivel rosszabb lett volna, ha nincs *Eszmélet*.) Elgondolkozunk útirányunkon, ha a kritika igazi értelmét egy ésszerűbb, egyenlőbb és igazságosabb társadalom körvonalainak felvázolásában látjuk. Újragondoljuk témáinkat, ha feladatunknak tartjuk, hogy a fiatalabb nemzedékek progresszív értelmisége balra tájékozódjon, és hajlandó legyen velünk vitatkozni a jövőről, az előző kérdésről.

Mielőtt röviden megpróbálnék válaszolni a három kérdésre, egy dologra mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet. Súlyos hiányosságnak tartom, hogy a magyar baloldali értelmiségnek nincsenek nyilvános vitái. A különböző irányzatok párhuzamosan léteznek, úgymond mindent tudnak egymásról, és nem pazarolnak energiát egymásra. Külön utcában „laknak” a radikálisok, a „népiek”, a plebejusok, a szocialisták–baloldali szociáldemokraták, a szociálliberálisok, a harmadik utasok. Nem látogatják egymást, nem randevúznak a téren. A tér csak áthaladásra szolgál számukra, nem találkozássra, nem erőik egyesítésére. Ezek a kisebb-nagyobb közösségek „túléltek”, de mind elszenvedik a magányt, ám ez még mindig vállalhatóbb számukra, mint a tényleges vita. A távolabbi és közelebbi múlttól nem terhes ököbaloldal sem akar gyanús társaságba keveredni. Ez részben érthető – *volt*. Ma már ők is láthatnák: egyedül nem megy.

Ebből a helyzetből akkor lehetne kitörni, ha lenne közös feladat, közös cél, illetve közösen használt tér, gondolkodási és cselekvési mező. Sze-

rintem ezen a közös mezőn, tetszik, nem tetszik, akkor lehet mozogni, ha szereplőit a közélet, a politika, a stratégiaalkotás kényszere mozgatja. Ez jelölheti ki az arányokat „a filozófiai”, az etikai, az ideológiai és a politikai gondolkodás között. A stratégia megteremtésének szükségessége tereli, rangsorolja és időzíti a vitákat. A politika folyamatos útkeresésként felfogva megtermékenyítheti a szellemi életet, különösen, ha az nem enged az egyidejű csábításnak, vagyis nem *szolgálja* a politikát, hanem továbbra is a saját törvényei szerint működik. Ez – egyebek között – azt jelenti, hogy a szellemi életben csak a valós teljesítményeket becsüljük, csak érvekkel csatázunk.

A kritikai baloldali magányát tetézi, hogy bizonyos értelemben 1968-tól, más értelemben az 1980-as évek elejétől a baloldal szellemi téren defenzívában van. Ebből a szempontból a rendszerváltás csak betetőzte az előző évtizedet. Ettől kezdve pedig Magyarországon a liberális gondolkodás lett a szellemi hegemon irányzat, talán még ma is ez a helyzet. Bár az utóbbi évek kedveztek a konzervativizmusnak, amit a mai jobboldal csak mérsékelten tud hasznosítani a populizmusa miatt. Igaz viszont, hogy a legutóbbi idők kezdik felértékelni a rendszerkritikát, amit ki kellene használni.

Akkor legelőbb a rendszerkritikus baloldali értelmiség alapállásáról, amit szerintem egy kettősség jellemez. Filozófiai, elméletinek gondolt fölény egyik oldalról, politikai pesszimizmus, rejtett kisebbségségi, feleslegességi érzés a másik oldalról. Nem könnyű megélni a politikai befolyás hiányát, a szellemi élet jelentős szereplőinek érdektelenségét, a nehéz helyzetű társadalmi csoportok passzivitását, elzárkózását, a média ellenséges alapállását. Mindebből azonban nem következhet az, hogy az autentikus baloldal arra várjon, hogy egy nemzeti katasztrófa igazolja igazát. Nem adhat semmilyen globalizációkritika alapot arra, hogy elméletünk gyakorlati próbája egy világgazdasági összeomlás vagy ökológiai katasztrófa legyen. Néha azt érzem: sok baloldali barátom „a koszos gyakorlatról” félti integritását, autentikusságát. Pedig a gyakorlat ma is méri elméleti teljesítményünket.

Nem más irányt javaslok az *Eszméletnek*, hanem az út kiegyenesítését. Azt javaslom tehát, hogy a folyóirat vállalja a társadalomkritika és az alapeszmék védelme mellett a szellemi küzdelmet egy új hazai baloldali politikai stratégia elméleti megalapozása érdekében. Ezért, szemben az eddigiekkel nem takarítható meg a közvetlen vita a többi szocialista vagy más baloldali irányzattal. Tévedés ne essék, nem a napi politikai kérdésekre gondolok. Inkább arra, hogy nem lehet megkerülni azt, hogy ne értékeljük, elemezzük más jelentős eszmei irányzatok teljesítményét, hogy ne vegyük észre, ha itthon születik valami jelentős. Ez is gyakorlat: mármint az elméletalkotás, az elméleti vita. Stratégiateremtési igény nélkül azonban az elmélet olyan, mint a testtől megfosztott agy.

Reményem szerint ebből a gondolatmenetből az is következik, hogy a folyóiratnak vitákat kellene generálnia. Ez nem megy másképp, csak ha

tisztességes elemzések, kritikák jelennek meg más, baloldali és egyéb irányzatokhoz tartozó tudósok, szakemberek jelentősebb munkáiról, megnyilvánulásairól. Vita az is, ha a folyóirat arra kéri szerzőit, hogy a maga egészében elemezzék a világhelyzetet, a világtendenciákat, az európai folyamatokat, a magyar gazdaság, társadalom, kultúra és politika helyzetét. Erre időnként történtek kísérletek, de ma nem az indirekt, hanem a baloldali szellemi irányzatok közötti közvetlen vita segíthet előrelépni. Ebbe a sorba illeszkedhetne egy vita a nemzetről. Még sorolhatnám, de azt hiszem, világos, mire gondolok.

Egyáltalában, észre kellene vennünk, hogy a baloldali szellem megszabadult a korábbi történelmi tehertől. Ez még akkor is így van, ha a mai magyar jobboldal – jobb híján – az antikommunizmussal kondicionálja magát, mert ez a legnagyobb közös többszörös, amely összetartja érdekcsoportjait. Az antikommunizmus arra is jó, hogy a ma kizsákmányoltjait, politikai és kulturális elnyomottjait távol tartsa a baloldaltól, attól, hogy az irányában tájékozódjon.

Azért minden rosszban van valami jó, mint tudjuk. Véget ért az a korszak, amikor a szereplők ideológiai arca és gyakorlati tevékenysége, finoman szólva, nem illeszkedett egymáshoz. Ez a rendszerváltás utáni időszakban a világhelyzetből, a liberális forgatókönyvből, a válságkezelés kényszeréből stb. következett. Mára letisztult a kép: a mai magyar jobboldal összeköti magát a történelmi hagyománnyal és építi a nemzeti középosztályt. A liberalizmus kudarca ott is kikényszeríti az önvizsgálatot, a bornírt jobboldali uralom nyitottabbá teszi bal felé ezt az áramlatot is. Ilyen körülmények között a baloldal is önmaga lehet, de ez elmélet nélkül nem megy. Ne az *Eszmélet* nélkül menjen.

HAJDÚ JÁNOS

Széllel szemben

1989 tavaszára már láthatóvá, elemezve bizonyíthatóvá vált, hogy az elődei által pajzsra emelt Gorbacsovnak a peresztrojka, tehát átépítés néven bevezetett politikai kurzusa nem a szovjet rendszer megújulását hozza, hanem olyan destabilizáló tendenciákat és centrifugális erőket juttat érvényre, amelyek alapjaiban rendíthetik meg az 1917 óta épült és 1945 után már nem csak a Szovjetunióra szorítkozó európai szocialista kísérlet gazdasági, társadalomszerkezeti és világpolitikai építményét. Azt, hogy a szovjet modellt a sztálini korszak strukturális torzulásaitól akár a diszkontinuitás kimondásig (Lukács György ajánlása) terjedően meg kell újítani, már 1956-ban nagyrészt felismerte az SZKP XX. kongressz-

szusa. De a megkezdett, sok elemében következetlen, belső ellentétéktől szabdalt folyamatot Hruscsov 1964-ben bekövetkezett megbuktatásával utódai két teljes évtizedre megbénították.

Amikor a már-már élve mumifikálódott vezetőket 1985-ben egy leg-
alább biológiaiilag fiatalabb ember felváltotta, sem immanens koncepció,
sem elhatározásában egységes és szilárd irányító csapat nem volt
Moszkvában. Az új főtitkár olyan emberekkel és olyan politikai struktúrá-
val kezdett el dolgozni, akik, illetve ami egy emberöltőnyi idő óta minden
érdemi újítás elutasításának légkörében vegetáltak. A gazdaság ekkor
már évek óta hanyatlóban volt, a hatalom elsődleges bázisa kifelé a
tényleges erőn felül működtetett hadsereg, pontosabban a fegyverkezés
(lásd az európai közép-hatósugarú rakétarendszer telepítését), befelé a
mindent ellenőrizni akaró és korlátozó államapparátus volt.

Visszatekintve voltaképp érthető, hogy a peresztrojka miért volt az
egymást kergető gazdasági és politikai rögtönzések egymásnak is
sokszor ellentmondó vonulata. Ma már karikatúrának tűnik, hogy 1989
tavaszán – mondjuk – a közellátás érdemi javítására miért nem az
akkor már két évtizede kipróbált és bevált magyar agrárpolitikát adap-
tálta a szovjet vezetés, és ehelyett az illetékesek miatt engedélyezték
Hodorkovszkij Komszomol-funkcionáriusnak és protekciós barátainak
egy magánbank nyitását. Vagy: nagyhatalmi felelősségtudat termé-
ke-e egy olyan 1989 májusában Moszkvában megtartott konferencia,
melynek politikus, de nem döntéshozó, többségükben nyugatnémet
résztvevői előtt az SZKP illetékes titkára (Zaglagyin) bejelenti, hogy
– idézem, mert jelen voltam – „a két német állam léte a jövőben nem
prioritása a szovjet külpolitikának”. (Nem melleleg: az akkor még létező
„másik” német állam, a Szovjetunió szövetségese, vagy ha úgy jobban
tetszik, akkor a szovjet politika kreatúrája, az NDK egyetlen képviselője
sincs jelen!)

Azt, hogy a „végeken”, köztük nálunk Magyarországon ebben az
1989-es esztendőben mi zajlott, e sorok olvasóinak vélhetően nem kell
elmesélni. Megemlíteni talán annyit érdemes, hogy a centrumot két évvel
megelőzve, a Szovjetunió európai előterében a szocialista rendszer for-
málisan is megdőlt. No meg azt, amiről negyedszázada minden politikai
formáció diszkréten hallgat, hogy ti. a magyarországi viszonyok majda-
ni, azóta realizálódott alakulását korántsem a budapesti kerekasztalok
körüli határozták meg érdemben. Hanem amerikai kezdeményezésre
és amerikai pénzen, még az Egyesült Államok belső értékrendjében is
markánsan jobboldalinak minősülő Hudson Alapítvány égisze alatt a Kék-
szalag Bizottság jelentésében. Ez a nem túl terjedelmes, magyarul 118
oldalon elérhető dokumentum a magyar gazdaság „átépítésének” elvárt
menetrendjét és tartalmát írja elő. Fájdalmas tény, hogy e közgazdasági
„szolgálati szabályzat” felelős jegyzői és közreműködői között olyan
magyar személyiségeket is találunk, akik korábban érdemes munkásai
voltak a szocialista rendszernek.

Az összeomlás tehát elsődlegesen az erodálódott rendszer végállomása, de azért az ilyenkor természetesnek mondható intervenció sem maradt el.

Minden hangszóróból és minden plakátról, minden politikai, vagy – *horribile dictu* – filozófiai iratból csak az áradt, s némi hangfogóval árad ma is, hogy a kommunizmus, a szocializmus megbukott. Ebben a már-már globálisnak mondható légkörben határozta el néhány ember Budapesten, hogy marxista fogantatású világnézetéhez hűen teremtsen egy szellemi műhelyt, ahol dolgozhatnak olyan értelmiségiek, akik érteni és mások számára is értelmezni akarják, hogy mi és miért bukott meg, és mit kell és lehet tenni azért, hogy a XX. század meghatározó emberi vállalkozása, a kapitalizmus meghaladására kezdett küzdelem a roppant méretű kudarcot követően újra kezdhető, folytatható legyen.

Véleményem szerint ez az *Eszmélet*!

Kíváncsi lettem, hogy van-e valami modern definíciója az „eszmélet” fogalmának, és megnéztem a wikipédiában. Íme: az eszmélet az az állapot, hogy valaki nincs elkábulva és képes felfogni, hogy mi történik körülötte; öntudat. A folyóirat alapítói ezt a definíciót nem olvashatták, mert még széles körben elterjedt internet sem volt, nem hogy wikipédia. De nem voltak elkábulva, képesek voltak felfogni, hogy mi történik körülöttük és nem veszítették el az öntudatukat. Ez annál is inkább elismerésre méltó teljesítmény és magatartás, mert – mint tudjuk – a hazai értelmiség túlnyomó többsége a rendszerváltás óta folyamatosan nagyon rosszul vizsgálják társadalomismeretből, esélyfelmérésből, távlati lehetőségek mérlegeléséből és – nem utolsósorban – újabb kori történelmünkbe ágyazott önismeretből. Mert ahol most, 2013 végén tartunk, s ami még azok közül is sokaknak elviselhetetlennek minősül, akik negyedszázada kórusban zengtek a kommunizmus végéről, és differenciálatlanul akartak a történelem szemétdombjára hajigálni mindent, ami a létezett és fentebb röviden minősített európai szocialista kísérletek jegyében létrejött, tehát mai közállapotaink nem az égből pottyantak közénk. Út vezetett idáig és ennek több olyan elágazási lehetősége volt, ahonnan legalább a kapitalizmusnak egy olyan változata felé lehetett volna menni, ami elviselhetőbb lenne az alulmaradottaknak is, és az ország nem lenne még a tőkés berendezkedésű Európának is lenézett, konzervatív polgári körök által is megvetett páriája.

Az *Eszmélet* szerkesztői és szerzői nem járták be ezt az utat. Köztudott, hogy a folyóirat és az MSZP sokáig kölcsönhatásban volt, a folyóirat tartalma mindig politikailag körültekintő és magas színvonalú orientációt kínált olvasóinak. Ez a lap szocialistának indult és mindmáig az is maradt. Fájdalom, az MSZP nem. Groteszk, de a társadalom érdekei felől nézve tragikomikus, hogy egy minden partikuláris, potyaleső „nemzeti” vállalkozásnak milliárdokat teljesítmény nélkül is juttatgató rezsim olyan álbaloldali lózungokkal tud nyugodtan készülni következő győzelmére is, amelyek csak azért hatásosak, mert nincs baloldali, a tényeket és a

jelenségeket hitelesen elemző és bemutató kihívója, ellenfele. És ma már láthatóan nem is lesz mindaddig, amíg a *prekariátus* lehetséges, tehát reális cselekvési lehetőségeit a szocialista értelmiség ki nem dolgozza és a politikai köztudatba be nem ülteti.

A megtett út további méltatása helyett e feladatról szeretném elmondani a véleményemet, mert hiszen új, fiatal kézbe kerül a főszerkesztői toll. Egy elméleti igényű cikkeket és tanulmányokat közlő folyóirat nem fejthet ki közvetlenül tömeghatást, nem ez a funkciója. De útját, módját kellene megtalálni annak, hogy az eddiginél nagyobb, tágabb értelmiségi körhöz jusson el az *Eszmélet*. Tudom, hogy ez pénzkérdéssel kezdődik, azzal is folytatódik. Szocialista Soros Alapítvány a jövőben sem lesz, de Európában ma már azért léteznek némi pénzzel is rendelkező politikai formációk, amelyeket meg lehet és meg is kell szólítani. Erre ma az esély a fennálló rezsim szélsőségesen rossz híre és a belőle kiinduló veszély tudatosulásának okán biztosan jó. A terjesztésnek is meg kell találni minden korszerű (elektronikus) formáját és ehhez fel kell térképezni és meg kell szólítani minden olyan potenciális közvetítőt, akinek saját érdeke is a szocialista eszme térhódítása.

Ami pedig a tartalmat illeti: olyan fiatal embereket kell elérni, akik vagy semmit, vagy csak manipuláltan elmarasztalót tanultak, hallottak a szocialista eszmékről. Ismertek az egyetemi ifjúság súlyos jobboldali fertőzöttségéről készült felmérések. Ezt a tendenciát le kell fékezni, aztán meg is kell fordítani. Enélkül nincs baloldali kibontakozás Magyarországon! Ez tehát eminens feladata az *Eszmélet*nek. Minden elérhető forrást fel kell dolgozni az európai szocialista kísérletek bukásának kiváltó okairól. Pontosan kell bemutatni azt is, ami elméleti tévedésből történt és azt is, ami az elmélet megszegése, semmibe vétele okán következett be. A munkának ebbe a körébe tartozik viszont annak bemutatása is, ami a kizsákmányolásra épülő társadalmak meghaladásában maradandó, megkerülhetetlen eredmény volt.

A globalizáció tényeit és veszélyeit úgy kell bemutatni, hogy annak ne korlátoltan agresszív, nacionalista jellege legyen, mint ahogy azt a mai magyar jobboldali rezsim uszítóan félrevezető agitációjában megéljük. A fiatal embereket arra kell nevelni, hogy mindenről globálisan gondolkodjanak és lokálisan e tág szemlélettel cselekedjenek.

Az *Eszmélet*nek – véleményem szerint – folyamatos figyelmet kell fordítania korunk talán legmeghatározóbb jelensége, a kínai építkezés eredményeire és problémáira. Ami ott történik, az a legelfogultabb nyugati, polgári kommentárok szerint is folyamatosan százmilliók anyagi gyarapodását és szociális biztonságának erősödését hozza magával. Ám tény, hogy ezek a sikerek a kapitalista termelési mód mind szélesebb körű térhódításával járnak együtt. Ezt a tendenciát a kommunista párt – minden elérhető forrás szerint – szoros ellenőrzés alatt tartja és a mutatkozó torzulásokat nemcsak felismeri, hanem nyilvánosan el is ismeri. Vélelmezhető, de nem biztos, hogy a kínai folyamat annak a hű-

szas évek elején a hadikommunizmus elkerülhetetlen felváltására Lenin által kezdeményezett NEP-nek a tartós megvalósulása, amit azután a Szovjetunióban egy egészen más, a letagadhatatlan eredményeket iszonyú áldozatok és elfogadhatatlan torzulások árán elérő politika követett. Elemezni, megérteni és ha indokolt, kritikának is alávetni a kínai gyakorlatot – elementáris érdeke minden szocialista meggyőződésű értelmiséginek – felénk, vert helyzetünkéből kiváltképp.

Az MSZP – véleményem szerint – mindmáig nem dolgozta ki és önmagának sem tudta megmondani, hogy mitől lenne szocialista, egyáltalán: mit ért itt és most szocializmuson. De ezt a munkát el kell végezni – vagy e párt keretei között, vagy egy más formációban. Ha ez nem történik meg, akkor Magyarország hosszú időre kiesik az európai civilizáció fő áramából. S ezt azért hagytam ennek a végül is méltató véleménynek a végére, mert ez a legnagyobb kihívás, amelynek meg kell felelni.

HARSÁNYI IVÁN

Az Eszmélet 100. számának margójára

Nem tudom, illik-e egy folyóiratot, amely irgalmatlan nehézségek dacára, többnyire ár ellen úszva, a következetes rendszerkritikus gondolkodás folyóirataként közel 25 év óta mégiscsak talpon van, szembesíteni eredeti programjával, célmegjelölésével. Valamit sugall az, hogy Verebes György tervezte, jól eltalált borítólapja máig változatlan. (Ismerek folyóiratokat, amelyek ez alatt a negyedszázad alatt kétszer is változtattak fedőlapot.) Annak idején, az „államszocialista” társadalmak összeomlásának hónapjaiban azzal a programmal lépett a színre, hogy kimentse a romok alól, és a torzulásoktól megtisztítva munkába állítsa a marxista gondolkodás időtálló törzsét. „Az elmélet és a gyakorlat, a marxizmus és a politika kapcsolata évtizedek óta nagyon problematikus volt, sokszor teljesen meg is szakadt, mert közéjük ékelődött egy primitív, pusztán legitimációs célokat szolgáló álmarxista ideológia, amelynek uralmát sem a komoly marxizmus-kutatás, sem a valóban marxista társadalomtudomány eredményei nem tudták megdönteni” – írta az 1989-es 1. szám ajánlásában a szerkesztőség elnöke, Tőkei Ferenc. Emiatt valószínűsítette, hogy „a politikai élet és a marxizmus útjai most egy időre bevallottan is elválnak egymástól, s átmenetileg ez minden bizonnyal nem csak elkerülhetetlen, hanem előnyös is lesz, a marxizmus számára mindenképpen”. Ami pedig a célt illeti: „Szeretné megmutatni, hogy a marxizmus alapján mozgó gondolkodás ma is mozgósítani képes a szaktudományokat, és hogy mindennek ideológiai és politikai jelentősége van és lesz a jövőben is.”

A folyóiratról kevesen tudják, hogy neve örökölt. Elindítói erre hivatkoznak is: annak a hamvába holt kezdeményezésnek a fonálát vették föl, amely 1956 nyarán Mészáros Istvánnal, mint felelős szerkesztővel, Bernáth Aurél, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György vezető közreműködésével új hanggal kívánt színre lépni a magyar progresszió szellemi folyamatában. Az október utáni történelmi ellenszél elfújta ezt a kezdeményezést. Az 1. szám címlapján azonban 1989-ben, Alexander Dubček és Mihail Gorbacsov társaságában, ott található Lukács György képe is.

Érdeemes belelapozni a folyóirat korai számaiba. Egyrészt, mert már a futó pillantás is bizonyítja az értékek és álláspontok nagyfokú, évtizedeken átívelő folyamatosságát. A névtelen szerkesztőségi előszó, leszögezve, hogy „ami az elmúlt évtizedekben történt, annak a hipokrita módon lobogtatott jelszavakon kívül nem sok köze volt a marxizmushoz”, megállapítja, hogy éppen ezért kudarca „nem is cáfolja a marxizmus létjogosultságát”. Kapitány Ágnes és Gábor egy hosszabb cikkben nagy pontossággal előre jelzi, hogy bár a magát szocialistának valló társadalom összeomlása miatti kiábrándulásában „a megváltó» újat« a közgondolkodás a *piacgazdaságban* látja, ez az eufória a működő piacgazdaság kialakulása nyomán néhány év alatt el fog múlni”. Mások „a »létező szocializmus« korábbi formái iránt éreznek nosztalgiát”. Ám nem biztos, hogy történelmi helyzetünk „kétválasztásos [...] A társadalmi fejlődés szempontjából a kérdés úgy hangzik, hogy egyértelműen a kapitalizmus vitális mechanizmusaihoz kapcsolódva próbálunk-e ráállni valamilyen fejlődési pályára, vagy azokat az elemeket próbáljuk-e fel erősíteni, amelyek kivezethetnek bennünket a kapitalizmusból és az államszocializmusból egyaránt?” (Akkor még nem vetődött föl élesen, hogy mindkettőnél rosszabb variáns is létezhet.) Arra is főlhívják viszont a figyelmet, hogy a fejlett kapitalizmusban vannak tendenciák, amelyek egy valóban új termelési mód felé mutatnak. Ebből a szempontból az informatikai forradalom szerepére utalnak, amely a termelést a szellemi termelés irányába tolja el, és az *ember* újratermelését teszi húzóágazattá. Ez utóbbi gondolatsor szinte ma is megfogalmazható, még ha aktuális programként ma csupán az akkorinál is kisebb csoportokban fogalmazódik meg.

Egy másik fontos következtetés, amelyet az *Eszmélet* korai számaiból levonhatunk, hogy a körülötte csoportosuló rendszerkritikus gondolkodók nem akkor, 1989-ben „döbrentek rá” a történetek lényegére és az új helyzet sajátosságaira. Olyanok gyűltek össze a folyóirat körül, szinte teljes eszmei fegyverzetben, akik – akár a szovjet fejlődés évtizedeiről, akár a nagy világtendenciákról – akkor már évek óta kiforrott kritikai-marxista álláspontot vallottak. Közben annak is tudatában voltak, hogy azok, akiknek az érdekeit érvényesíteni akarják, jórészt nem látják át mindezt. „Meglehet, a baloldal a jelen feltételei között nem tarthat igényt arra, hogy a társadalom *közvetlenül* a jelzett baloldali humanisztikus értékek

szerint szerveződjek. Ám attól még nem lehet feladni ezen még meg nem valósult (de éppen azért változatlanul megvalósulás előtt állónak is tekinthető) cél- és eszmerendszer képviselését.”

A folyamatosság a folyóiratban nem jelent megrekedést a korai szinteken. Ha az első években a világrendszer helyzetét a szerzők még elsősorban az USA–EU–Japán háromszög gazdasági mozgásai alapján elemezték, viszonylag korán megjelent, majd később uralkodóvá is vált annak a tendenciának a jelzése, amely a mai, ennél sokszorta bonyolultabb, többszereplős birkózás fejleményeit követi.

A folyóirat mindig fontos feladatának tartotta, hogy jó fordításban prezentálja olvasóinak a szocializmus, a munkásmozgalom és a gyarmati felszabadító mozgalom olyan alapdokumentumait és alkotásait, amelyek korábban, tilalmak vagy egyszerűen a tájékozottság, a hozzáférhetőség hiánya miatt nem kerülhettek a nyilvánosság elé, de a szerkesztőség úgy vélte, hogy a fejlődés bizonyos szakaszaiban annak az öngazgatás felé mutató törekvésnek az esélyeit ösztönözték, amelyet a folyóirat is vallott és vall mindmáig. Így került már az első számba a Csehszlovák Kommunista Párt 1968-ban kiadott akcióprogramja; Trockij kritikus 1939-es cikke, amely a harmincas évekre kialakult sztálini államstruktúrát egyfajta bonapartista államfilozófia megtestesülésének tartja, és szinte Gyilasz *Új osztály* című nagy hírű könyvének másfél évtizeddel későbbi eszméit előlegezi meg. „Szóhoz jutott” néhány számmal később Bakunyin és vele az anarchizmus öröksége is. Mindez nem kritikátlanul, de azok nélkül az előítéletek nélkül, amelyek korábban bénították mindenfajta antikapitalista örökség gondolatilag termékeny elemeinek beépítését egy nem jégbefagyottként felfogott marxi gondolkodás eszmevilágába. Megkezdődött a bolsevik–mensevik szembenállás tárgyilagos felülvizsgálata is; mindenekelőtt a mensevikek Julij Martov és Fjodor Dan által vezetett szárnyának kiegyensúlyozott bemutatásával. Utóbb, mikor az *Eszmélet*, már kiépített kapcsolatai alapján nemzetközi konferenciákat kezdeményezett az új világhelyzetnek, különösen Kelet- és Közép-Európa folyamatainak az elemzésére, ez a sokféle irányú tájékozódás a baloldali számos, sokféle megközelítést képviselő gondolkodóját vonzotta Budapestre.

Mivel a rendszerkritikus baloldal ezekben az időkben elsősorban Európán kívüli régiókban bontogatta szárnyait, a folyóirat gyakran tekintett ki a trikontinentális térség történeti hagyományaira (például Gandhi szerepére és eszméire, illetve sokszor és reménykedve Latin-Amerikára, a felszabadítás teológiájára és képviselőire, a gerillaharcok programjaira), mint olyan szellemi erőterre, amelyből minden ellentmondása ellenére ösztönzést nyerhetünk. Tíz év múlva ez már banalitás volt, akkor még szem kellett hozzá, és az *Eszmélet* volt az egyik ilyen szem.

Krédojának megfelelően a szerkesztőség nagy erővel sugallta azt a gondolatot, hogy a liberális piacelfogással szemben a dolgozói tulajdonlásnak egyenlő jogot kell biztosítani a tulajdonformák között. Ennek

egyik kiemelkedő harcosa volt Mocsáry József, aki éppen most hagyott magunkra bennünket. A megindult kaotikus privatizáció közepette írott *Hogyan lopjunk gyárat?* című esettanulmánya ma is revelációs erővel mutatja a számos jelenlegi tendencia kiindulópontjának tekinthető közép-európai vágású eredeti tőkefelhalmozás kártételeit. A folyóirat egyaránt helyet adott a kérdés elméleti feldolgozásainak és időszzerű folyamatai tárgyalásának. A 3. szám egész tanulmánycsokrot szentelt a munkavállalói közös tulajdonlás és önkormányzat lehetőségeinek, amelyek kezdetei – ma erre kevesen emlékeznek – egy ideig és bizonyos mértékig reményeket keltettek. Nem az *Eszmélet* és a fórumát ebben az ügyben felhasználó szerzők bűne, ha nem látták előre: ezek bizony, az erőviszonyok miatt, csak utóvédharcok. Olyan váltás esetén azonban, amely nemcsak politikai, hanem társadalmi változás előtt is utat nyitna, volna hová visszanyúlni. Már itt megjelent az a megkülönböztetett figyelem is, amelyet az *Eszmélet* köre a magyarországi szegénység, a társadalmi minimumszint alatt élők iránt tanúsít.

Ahogy Brüsszelben legendássá vált a Grand Place egyik zugában található „Kék hattyú” kávézó, ahol Marx és Engels, a forradalmak küszöbén, 1847 és 1848 fordulóján a Kommunista kiáltványt fogalmazták, később úgy vált a baloldali gondolkodás egyik hazai műhelyévé az óbudai Kerék vendéglő, ahol – szerény fogyasztás ellenében – az *Eszmélet* baráti köre sok éven át a hazai és a nemzetközi progresszió dilemmáit tárgyalhatta meg barátaival. Kicsit olyan volt ez, mint történelmi áthidalás a régi szocialista mozgalomnak egy-egy kocsmá hátsó különtermében tartott összejövetelei és a 2010 utáni romkocsmák fórumai között, jelezve az idők múlását, de részben a „kerék” visszakanyarait is. A Kerék összejövetelei egy ideje már a tisztes múlt részei, de jó emléküket azt ígérheti, hogy egyszer, talán nemsokára – a régi munkásmozgalmi induló szavaival: „megfordul majd a nagy sorskerék / örömnépekre virradunk”. Arra persze nem számíthatunk, hogy – mint a brüsszeli főtéren – az idegenvezetők mostanában a Bécsi úton haladva felhívnák a külföldiek figyelmét a jeles vendéglátóhely jelentőségére...

Olyan ismereteket terjeszt a folyóirat, amelyeket anyagi vagy nyelvi okokból máshonnan nehezen lehet összekaparni. Maga az a tény, hogy a világtársadalom fejlődésének legfontosabb témáit kanalizálja a hazai olvasóhoz, hogy a rendszerkritikus eszmék legjelentősebb külföldi és hazai koponyáit szívaltatja meg, nélkülözhetetlenné teszi az aktuális világfolyamatok és történelmi gyökereik megértésére törekvő olvasó számára. Jelentőségét a maga torz módján az is tükrözi, hogy a legutóbbi időben egy kormányzati ukáz megszüntette a közkönyvtárak általi előfizetését. Mintha a *Neue Rheinische Zeitung* 1849-es betiltása köszönne vissza egy internet előtti ékorból.

A folyóirat negyedszázad előtti fölbukkanása óta napirenden tart olyan kérdéseket, amelyeket mások csak mostanában vélnék fölfedezni. Látta a globalizáció új lépcsőfokát, a kapitalizmus 19. századból ismert,

ma is csak megjelenési formáikban különböző alapellentmondásainak ijesztő összefonódását bolygónk természeti környezetének fenyegető romlásával; az államok és a nemzetgazdaságok változatlanul egyenlőtlen fejlődésének elháríthatatlan következményeit a véges világban; a pénzügyek és irányítók szerepének egyre korlátlanabb növekedését, túlhatalmát a termeléssel és a szolgáltatásokkal szemben; a nemzetállamok gazdasági szuverenitásának visszaszorulását; a trikontinentális térségekben meg-meginduló, többször átmenetileg megbicsakló, majd ismételten lábra kapó új emancipatorikus mozgásokat, a nőkérdés radikális kiéleződését; a migrációs folyamatok megállíthatatlan fölgyorsulását. Sokakat megelőzve érzékelte és elemezte az új évezred első évtizedének derekán kirobbant, Rozsnyai Ervin által „csomópontinak” nevezett, minden eddiginél átfogóbb, kiterjedtebb gazdasági válság előjeleit.

A folyóirat jól ismert, időnként nemzetközi konferenciákon, vitaüléseken gyümölcsöztetett nemzetközi kapcsolatai lehetővé tették, hogy a világfolyamatok elemzésének olyan kiváló ismerőit-kutatóit is rendszeresen bemutassa olvasóinak, mint Immanuel Wallerstein, Mészáros István, Eric Hobsbawm, Giovanni Arrighi, Samir Amin, Jürgen Kocka, Ignacio Ramonet, Slavoj Žižek, Carlos Antonio Aguirre Rojas, Vitorino Magalhães és sokan mások; a hazaiak (élők és már nem élők, fiatalok és idősebbek) közül pedig Agárdi Péter, Bartha Eszter, Bayer József, Sz. Bíró Zoltán, Földes György, Kállay R. Gábor, Konok Péter, Krausz Tamás, Mitrovits Miklós, Mocsáry József, Susan Zimermann, Szabó András György, Szalai Pál, Szalai Erzsébet, Szentes Tamás, Szilágyi Ágnes Judit, Szigeti József, Szigeti Péter, Szoboszlai György, Szvák Gyula, Tütő László, Wiener György és mások. Nagy érdeme, hogy a számunkra nagyon fontos Kelet- és Közép-Európa folyamatait szinte naprakészen követte. Ezen belül különös figyelmet szentelt azoknak a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatoknak, amelyek a kapitalista szférából annak idején kiszakadt, majd az 1990-es évek elején oda visszazuhanó országok területén kavarnak. Mint (a más régiók ügyeiben is jól tájékozott) Alekszandr Taraszov rámutatott, ezekben gyakran nem a kapitalizmus (ennyi idő után már nem is lehetséges) „visszaállításáról”, hanem másodszori megjelenéséről van szó, ami rengeteg sajátos, új jelenséget eredményez.

Kezdetől mindmáig folyik a vita a folyóirat hasábjain arról, hogy a Szovjetunióban 1917-től, majd sok más államban különböző időpontoktól „létező” társadalmi formációkat lehet-e, érdemes-e bevonni a szocializmus fogalomkörébe. Ennek a vitának a makacs jelenléte és időnkénti föllángolása arról tanúskodik, hogy a szellemi baloldal nem rázhatja le magáról ennek az alapdilemmának aktuálpolitikai szempontoktól amennyire lehet függetlenítendő tisztázását. Ez olyan volna, mintha a XVIII. századi francia citoyen nem akarna tudni a néhány száz évvel korábbi velencei kalmárokról.

Amint a hazai és a nemzetközi baloldal egésze, a kapitalizmus kritikussai is sok irányzatra, politikai és eszmei áramlatra tagolódnak. Az *Eszmélet* igyekszik szinte valamennyiüknek megszólalási lehetőséget biztosítani. Felhívja a figyelmet azoknak a társadalmi erőknek a szaporodó fölbukkanására is, amelyek alkalmasnak látszanak a kapitalizmus meghaladása felé mutató kisebb-nagyobb ösvények megnyitására: a mexikói chiapi indiánok autonóm küzdelmére, vagy a különböző nyilvános tereket és jelképes épületeket elfoglaló csoportokra a Wall Streettől a madridi Puerta del Solig. Érdeklődése főleg azoknak szól, akiket nem elsősorban a meglévő polgári állam hivatalos fórumain vívott szócsaták lelkesítenek, hanem akik a rendszert váratlan helyeken, előre nem sejthető módszerekkel ostromló, tömegeket mozgató akciókat kezdeményeznek. S mivel a hagyományos nagymédiák a nagytőke zsebében vannak, maguk is egyre inkább „zsebben hordható”, korszerű technikai eszközöket használnak potenciális híveik mozgósítására. Olykor csalódnak és még fognak is. A nagyot lobbanó mozgalmak gyakran kihunynak, hogy később, máshol, más követelések jegyében lángoljanak föl. Az *Eszmélet* követi és rögzíti közösségi hadmozdulataikat.

Egy másik kényes és fontos téma a nagy világvallások keblében dúló harc a szociális igazságosságért, a hit nevében állított szexuális tilalomfák, a nők emberjogait durván korlátozó törvények és gyakorlat ellen, a vallási parancsok megújításáért. Röviddel megválasztása után már elemző tanulmány vizsgálta Ferenc pápa sokakat meghökkentő megnyilvánulásait, amelyekben a magyar szerző joggal egy újfajta szövetség lehetőségét reméli felvillanni.

Nem csekély helyet foglaltak el a szocializmus, a haladás, a nemzeti függetlenségi harc, a munkásmozgalom történelmi évfordulóihoz kötődő állásfoglalások, a nagy forradalmaknak, a spanyol polgárháborúnak, az 1968-as Párizsnak, az Allende-korszak újra meg újra erős érzelmeket keltő eseményeinek a tudomány műteti asztalára helyezése.

Az *Eszmélet* visszatérő témaköreinek a felsorolása is nagy terjedelmet igényelne. A szociális problémákkal összefonódó vagy éppen ellenükben érvényesülő nemzeti törekvések, az ökológiai mozgalmak küszködése, a kultúra, az oktatás és az egészségügy tendenciái a késői kapitalizmus körülményei között, a galoppozó informatikai forradalom hatása a társadalmi folyamatokra stb. stb.

Mai pezsítő korunkban érdemes szellemi fórumok sokasága kényszerül kapuzására. Mi viszont kívánjunk az *Eszmélet*nek újabb huszonöt évet. És segítsük is ebben.

Igen tisztelt szerkesztőség,

öröme szolgál, hogy a jubileum alkalmából lehetőséget kaptam röviden és tömören megírni gondolataimat az *Eszmélet* eddigi munkájáról, és hogy ezen túlmenően beszélhetek a magyarországi és régióbeli Marx orientációjú társadalomkritikáról.

Átolvastam néhányszor a felhívást, és minden alkalommal fennakadtam a következő kérdésen: „hová jutottunk, s merre menjünk tovább?”. Két ok miatt. Egyrészt ebben a két kérdésben egy harmadik is rejlik, éspedig: „honnan jöttünk, vagy honnan indultunk?” Tehát a nagy metafizikai kérdés visszhangzik benne: a „honnan jöttünk, hová megyünk?” Másrészt számomra felvetődik még az a kérdés is, hogy „ki a mi”, avagy Eszterházyval még alapvetőbben szólván: „mi a mi?” Még ha az adott összefüggésben világos is talán, hogy itt az *Eszmélet* folyóiratról van szó, ez a kérdés – ha nem tévedek – mégis jóval tágabb kereteket feszeget. Bocsássák meg nekem hát, ha levelem kissé terjengősebb lesz, s a végén valószínűleg elvétem a célomat is.

A „honnan jöttünk, hová megyünk?” kérdés különálló kezelése csak a modernitásban vált lehetségessé. Előtte a válasz mindkettőre egy és ugyanaz volt, vagyis a modernitás előtti világképben eredet és cél egy helyütt volt keresendő. A kettő között lehetett bolyongani, odüsszeiát járni – mégis azonosak voltak. Homérosz Odüsszeusza számára nem kérdés, hogy utazása végén Ithakában köt ki. Az élet vagy az utazás olyan mozgás, amely összeköt eredetet és a célt, s egyetlen értelme az elveszett eredet újbóli megtalálása. Hogy ez mégis sikerülhet, habár az eredet mindig elveszett volt, és a célt élve elérni soha nem lehet, az azon a belső törvényen alapul, amely a modernitás előtti embert vezette, és számára soha nem tűnt kérdésesnek.

Ez a biztonság a modern embernek már nem adatik meg. A korai Lukács „transzcendentális hajléktalanságról” beszél. A modern ember tévelyeg, nem tiszta számára, honnan jön, nem tiszta számára, hova tart. És így elveszíti azt is, ami a kettő között van, az életet mint utazást, az élet értelmét. Ennek okai sokrétűek, és végső soron mindegyik visszavezethető azokra a változásokra, amelyek a kapitalista termelési mód elterjedésével álltak be az emberek együttélésében – még egyszer visszatérve Lukács *A regény elméletére*: egy zárt kultúrából egy nyíltba történő fejlődés során. Tudjuk, hogy ez az átalakulás nem csak negatív dolgokat hozott magával, Marx szerint jószerivel ez adta az alapot az átfogó emancipációhoz.

Miért írom mindezt? A „hová jutottunk, s merre menjünk tovább?” kérdései a bizonytalanságnak, a mindig is elveszett eredetnek és az élve el nem érhető célnak csak ebben az összefüggésében kapnak értelmet. Hogy emellett a „honnan jöttünk” kérdése már fel sem vetődik (feltehetően, mert a válasz magától értetődőnek tűnik, vagy talán azért, mert erről az eredetről nem feltételezhető, hogy megvilágítja az előttünk álló utat), az nem tekinthető pusztá véletlennek. Az eredeti társadalmi közeg, amelyben a folyóiratot alapították, ahol ötleteivel impulzusokat akart adni egy jobb jövőhöz, visszahozhatatlanul a múlté. Az ebből a társadalmi közegből kialakított jövőkép feloldódott, szétmállott. És ezzel megkérdőjeleződött s gyakorlatilag megszűnt az a mozgalom is, amely a kettőt összekötni hivatott.

És ki a kérdés alanya? Nyilvánvalóan a folyóiratról van szó, és az olvasók, szerzők, kritikusok közösségéről, akikért van, akiket képvisel, de a kérdés sajtósági módon felmerül szélesebb összefüggésben is, amely túlmutat ezen a közösségen, és a magyarországi vagy talán egy még nagyobb közösséget helyez a kontextusba. Ez nem csoda, hiszen az a munka, amelyet egy olyan folyóirat végez, amely zászlajára a társadalomkritikát írta, nem választható le a társadalomról, amelyet bírálni próbál. A munka nem minősíthető anélkül, hogy pillantást ne vetnénk arra, mit ért el a folyóirat a társadalomban, amelyet bírál. Ugyanakkor nem csak az *Eszmélet* folyóirat lett 25 éves – a magyar társadalom és vele együtt a régió társadalmai is a rendszerváltozás utáni 25. évükbe léptek. És velük együtt a Nyugat is, amely annak idején kikiáltotta a szocializmus, kommunizmus, totalitarizmus, elnyomás feletti győzelmét, a „történelem végét”, a fejlődés és szabadság kezdetét stb. Az ún. „posztoszocializmus” korszaka tehát nem csak az egykori államszocialista társadalmakat érinti, a „posztoszocializmus” ugyanúgy hatással van azokra az államokra is, amelyek magukat soha nem nevezték szocialistának. Eljött tehát az idő mindenki számára, hogy feltegye a kérdést, mi történt, amióta halottnak nyilvánították a szocializmust? Mit valósítottak meg a tervekből, eszmékből? Mely irányba sodródott azóta a társadalmi, államokon belüli és államok közötti fejlődés? Ebben az értelemben nem csak az *Eszmélet* folyóirat számára érkezett el az önreflexió ideje.

Az utóbbi 25 évben a gondolkodás odüsszeiájának voltunk tanúi, a liberális gondolkodásénak, a konzervatív gondolkodásénak, és nem utolsósorban a kritikus gondolkodásénak. Ennek az odüsszeiának a méretei jóval inkább megfoghatóbbá lesznek, ha megnézzük, honnan hová mozdultak el a társadalmak és az emberek. Ezen keretek között az *Eszmélet* folyóirat segítségével nyomon követhető annak a baloldalinak az utazása, amely az 1989-es évet követően azzal a nehézséggel küzd, hogy magát a szociáldemokráciától balra helyezze el (szándékosan használok ilyen ködös megfogalmazást), aki nem fogadja el, vagy legalábbis megkérdőjelezi azt a tételt, hogy a kapitalizmus ezúttal végső győzelmet aratott, és bebizonyította, hogy lehetetlen felülkerekedni rajta.

A fő irányvonal valószínűleg a munkástanácsok felállításának és az állami tulajdon közösségi tulajdonba adásának már 1989-ben is utópisztikus követelése marad. Ezt követően az 1989 utánt jellemző önmagára találás szakasza következik, a küzdelem a kapcsolódásért a globális valósághoz, a nemzetközi baloldali diskurzus pótlása, a radikális gondolkodás és a tartható antikapitalista pozíciók lehetőségeinek kifürkészése, továbbá a harc a kritikus gondolkodás totális marginalizációja ellen, a rezignáció és apátia ellen, amelyet esetleg leginkább a saját soraiban tapasztal. Mindez kiolvasható a cikkekből, de abból is, ahogyan összeállították az egyes kiadványokat, amelyeket az *Eszmélet* a kezdetektől a mai napig megjelentetett. Az elméleti és gyakorlati nehézségek, melyekkel a folyóiratnak meg kell küzdenie csak részben jellegzetesen magyarországiak, vagy ún. „posztoszocialista” térségbeliek, ezek egyszersmind a globális baloldal nehézségei is.

Nem titok, hogy a kritikus gondolkodás már jóval korábban válságba jutott. Legkésőbb 1968 óta – tehát tulajdonképpen attól az évtől, amely az általános történelemtudatba mint a XX. század második felének baloldali orientált mozgalmi tetőpontja vonult be – mindinkább defenzívába szorul. Ezzel egyidejűleg a fordista–keynesiánus szabályzó rendszerek képtelennek mutatkoztak a hetvenes évek gazdasági válságának megoldására, s kezdetét vette a neoliberális egyeduralom.

A kritikus gondolkodás válságának egyik fő oka a kihívás volt azon államokkal szemben, amelyek a marxizmus–leninizmusra hivatkoztak, vagy ahogy Althusser – aki ebben az időben rendre a „marxizmus válságával” szembeni produktív szembenézésre szólított fel – 1977-ban fogalmazott: „a nehézség, mi több lehetetlenség, hogy elméleti ismereteink jelenlegi állásán kielégítő marxista magyarázatot adjunk arra a történelemre, amelyet a marxizmus nevében csináltak.”¹ Szerinte ugyanis a dolog nem intézhető el azzal, ha egyszerűen elvetjük az ottani szocializmust, sem azzal a sarkítéttal, hogy sok útja-módja van a szocializmusnak. „Ki szavatolhatja vajon, hogy a »másik út szocializmusa« nem ugyanazt eredményezi, mint ahova a »létező szocializmus« vezet?”²

A növekvő nemzetközi összefonódás, az egyes államok mind szövevényesebb függőségi helyzete, az a kérdés, hogy a mind erősebbé váló *global players*ek, így a vállalkozások és NGO-k mellett, milyen szerep jut még egyáltalán az államnak, s mindemellett persze a centrumállamok eltűnőben lévő munkásosztályának: mindezek olyan kérdések, melyek új elméleti irányultságokat követelnek. És ezek az új elméleti irányok keretet adnak ahhoz, hogy – a folyóirat segítségével – járható utak keresésére lehessen indulni.

Hová jutottunk tehát?

A kérdés valószínűsíthetően az esetleges sikerekre vagy sikertelenségekre utal, és anélkül, hogy túlzottan cinikusnak akarnánk mutatkozni, pillantást vetve az elmúlt 25 évre, valamint a jelenlegi helyzetre, meg kell állapítani, hogy az *Eszmélet* legnagyobb sikere abban áll, hogy még

mindig létezik. Ugyan mi módon lehetne mérni egy társadalomkritikai folyóirat sikerét? Minden társadalomkritika célja kell legyen, hogy javítson a társadalmi állapotokon, végül pedig hogy valóra váljon a társadalmi emancipáció. Így a társadalomkritika célja saját maga megszüntetése (élve nem éri el a célját). A magyar társadalmat és a kapitalista világrendszert nézvéen meg kell állapítani, hogy az *Eszmélet* szörnyűségesen csődöt mondott. Az emancipált társadalom célja soha nem tetszett távolibbnak. Mindazonáltal nem lenne helyénvaló, és túl sokat követelne, valósággal „neoliberális” lenne az, aki egy folyóirat elé ilyen hatékonysági mércét állítana, még ha az értelmiség hajlamos is rá, hogy a történelem szerkezetét illetően túlértékelje az eszmék, különösképpen a saját eszméinek jelentőségét.

Globálisan ma azt éljük meg, hogy a diskurzus határai, vagyis nyilvánosan kimondható határai, amelyek eddig a liberális demokrácia gondolatosságának a határáig terjedtek, eltolódnak. Ám ez sajnos kevésbé a kritikus gondolkodás vagy az olyan folyóiratok, mint az *Eszmélet* elméleti erőfeszítésein múlik, hanem inkább azon, hogy a liberális demokrácia védelmezői a liberális demokráciát költségesnek és működésképtelennek tartják. Ez nem egyszerűen pusztán magyar jelenség, ez jelen van mindenütt, ahol az emberek sok-sok éven keresztül számtalan kis csatában jogi és szociális biztonságot vívtak ki maguknak. Tapasztaljuk az ellenállást. Szakszervezetiek milliói tiltakoznak Indiában jobb munkakörülményekért, diákok százai tüntetnek Kanadában, Németországban, Szlovéniában, Horvátországban és Magyarországon a tandíj ellen és a jobb tanulmányi körülményekért, egyiptomiak, tunéziaiak százezrei tüntetnek a szociális biztonságért és hogy részesei lehessenek a politikai életnek, portugálok, spanyolok és görögök tüntetnek az EU és kormányaik megszorítási politikája ellen, bolgárok százezrei tüntetnek a villamos áram díjának emelése ellen, izraeliek százezrei tüntetnek a megfizethetetlen lakbérek ellen, brazilok százezrei tüntetnek a jobb oktatásért és az ellen, hogy VB-t tartsanak a saját országukban, emberek százezrei tüntetnek az egész világon saját államaik megfigyelési gyakorlata ellen (bocsánatot kérek minden érintettől ezért a vázlatos felsorolásért, és mindazoktól, akiket itt nem említettem).

Mit nyújtanak számunkra a problémák megoldásaként a „posztideológiai” korszakban? Az alternatíva a kapitalista technokrácia vagy a nemzeti, vallási színezettségű autoritarizmus. Nem kell dialektikus materialistának lenni ahhoz, hogy belássuk, e kettő nem nevezhető alternatívának, hanem egymást kiegészítő egységet alkot. Nem kell történelmi materialistának lenni ahhoz, hogy belássuk, a gazdasági szükségszerűségből eredő alternatívátlanságnak e „posztideológikus” konstellációja nem egyéb, mint szintiszta osztályharc. Ezenközben kizárják a valódi alternatívákat: senki nem beszél a tulajdonviszonyok megváltoztatásáról, senki nem beszél a munka- és termelési viszonyok megváltoztatásáról, senki nem beszél a politikai döntéshozatalbeli, részvételi lehetőségek

megváltoztatásáról. Anélkül azonban, hogy e háromról beszéljünk, nem léteznek alternatívák.

S merre menjünk tovább?

25 évvel a szocializmus, a kommunizmus, a történelem stb. vége után tehát meglehetősen siváran állnak a dolgok. Amennyiben elismerjük a jelenlegi helyzet katasztrofális voltát, és nem tagadjuk le, mint valami zavart, vagy minősítjük pusztán pesszimizmusnak, senki nem csodálkozhat azon, hogy ezért a helyzetért a 25 éve halottnak nyilvánítottat teszik felelőssé. Mintha kiszállna belőlünk a levegő a jövő felszabadításának utópisztikus liberális ígérete és azon higgadt-patetikus megállapítás között, mely szerint nincs nemesebb dolog, mint a nemzet túléléséért való szenvedés. Módszeresen szűkítik a közügyekbe és a politikába történő beleszólás terét. És itt „politikán” nem azt a posztdemokratikus cirkuszt értem, amelyet felajánlanak számunkra, hanem éppenséggel azt a teret, amelyben az egyén és a társadalom közötti párbeszéd zajlik. A parlament a jelenlegi *abszolút* jelentéktelenségében a népképviselő-karikatúrájaként nem csak Magyarországon jelzi minden *politikai* hanyatlását. Walter Benjamin 1921-ben a következő megállapítást tette a parlamentről: „Azért nyújtják az ismert szálnalmas komédiát, mert nincsenek már tudatában a forradalmi erőknél, amelyek életre hívták őket.”³

Az *Eszméletnek* a fájdalom góciához kell mennie, és felnyitnia a politikainak pontosan ezt a terét, azaz ezt a teret kell rendelkezésre bocsátania annak a nyilvánosságnak, amely fogékony az alternatívákra, amelyen a többiek őt észre sem véve keresztülgyalognak, vagyis azokról a termelési és tulajdonviszonyokról kell megfogalmaznia bírálatát, amelyet a többiek mint természettest, istentől valót fogadnak el. Ez azt jelenti, hogy meg kell találni az utat oda, ahol az *Eszméletre* nincs már szükség. Mert a társadalomkritika célja továbbra is önmaga megszüntetése.

Jegyzetek

¹ Louis Althusser: Endlich geht aus der Krise des Marxismus etwas Neues hervor. In *Zurückforderung der Zukunft. Macht und Opposition in der nachrevolutionären Gesellschaften* Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag, 1979., 227.

² Uo.

³ Benjamin, Walter: Zur Kritik der Gewalt. In *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*. Frankfurt/Main, 1965, 46. Magyarul: Az erőszak kritikájáról. (Ford. Benke György) In Benjamin, Walter: *Angelus Novus, Esszék, Kísérletek, bírálatok*. (Szerk. Radnóti Sándor) Budapest, Magyar Helikon, 1980, 41.

(Fordította: Kerényi Gábor)

Válasz az *Eszmélet* szerkesztőségének körkérdésére

Hogy az 1988 óta megjelenő *Eszmélet* mint folyóirat, éppígy a szerkesztőség, a szerzők és az olvasói kör is kezdettől fogva rokonszenves legyen számomra, azt addigi szellemi pályafutásom jószerivel determinálta. Szüleim részt vettek a szociáldemokrata mozgalomban, így a demokratikus szocializmus eszméjét már mintegy otthonról magammal hoztam. Apám nem érte meg a fölszabadulást, anyám viszont nem csatlakozott a kényszeregyesített párthoz, így a sztalinizmus lídérceivel szerencsére nem kellett megküzdenem. (Évek óta hiába próbálom megértetni mindenkivel, hogy a szabályos „Sztalin” helyett a „Sztálin” névalak és a belőle derivált formák valójában az ún. személyi kultusz makacsul túlélő maradványai.) A marxizmus mint eszme felé gimnazista koromban (Steinmetz Miklós Gimnázium, Pestlőrinc 1952–1956) kezdtem tájékozódni, és nagy szerencsémre a lőrinci Szabó Ervin Könyvtárban valahogyan megmaradt Marx és Engels műveinek a névadó Szabó Ervin által készített régi válogatása, s ez került a kezembe: egy szabadabb szellemű kiadás, mint a Szikra – egyébként persze szintén hasznos – kiadványai. Továbbá nekem ez idő tájt Stendhal volt a kedvenc íróm (később, egy hónapos kelet-berlini csereutam során a Humboldt Egyetemen, elmentem meg nézni Stendhal, akkoriban sajnos katasztrofális állapotban lévő városát), s egy önképzőköri dolgozathoz irodalmat keresve rátaláltam Lukács: *Balzac, Stendhal, Zola* kötetére. El voltam ragadtatva: megértettem, hogy a marxizmus ma is élő szellemi áramlat. Szóval 18 éves koromra, hogy nagyképpen fejezzem ki magamat, el volt döntve, hogy én marxista és lukácsiánus vagyok.

A valóságban persze csak később lettem az: én is megcsináltam a magam kis „útját” Marxhoz, és Lukácshoz is. Meggyőződéseim szerint ortodox marxista lettem, és ortodox lukácsiánus. Ezért nem csatlakoztam az ún. Budapesti Iskola köréhez, bár voltak vele kapcsolataim, csatlakoztam viszont Tőkei Ferenc szellemi műhelyéhez. A meglehetősen komikus módon „létezőnek” nevezett szocializmus (hiszen ténylegesen ez a névadás leplezte le, hogy *nem* létezik) rendszerét éppen Tőkei történelemfilozófiája, a társadalmi formák fejlődéséről alkotott elmélete segítségével tudtam igazán történelmi távlatban szemlélni. A nyolcvanas évek második felében azonban egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az addigi, békésen csordogáló vagy pangó folyamat helyett most egy éleződő válsághelyzettel állunk szemben, amelyre valamilyen választ kell adnunk. Azt gondolom, hogy ez a fölismerés vezetett az *Eszmélet* elindulásához is 1988-ban. Akkoriban írt nagyobb tanulmányom: Az „átmeneti korszak”

– történetfilozófiai szempontból a lényegi mondandó tekintetében a folyóiratéhoz hasonló szellemiséget képviselt, szóba is került, hogy itt jelenjen meg, de végül a *Társadalmi Szemle* 1989. évi 10. és 11. számában került közlésre. A szerkesztő megjegyezte: minden bizonnyal ez az utolsó marxista szellemiségű tanulmány, amely náluk megjelenik.

Azt mondtam főtebb, hogy a tanulmány „a lényegi mondandó tekintetében” képviselt az *Eszmélet* írásaihoz hasonló szellemiséget. Volt ugyanis egy árnyalatnyi eltérés, mely a későbbiekben, ha ellentété nem is, de különbséggé nőtte ki magát. A tanulmányban annak a meggyőződésemnek adtam hangot, hogy Marx a kommunizmust posztindusztriális társadalomnak gondolta el, amelynek fejlődése az indusztriális kapitalizmus egy félperifériájáról indulhat ki, mivel azonban a hegeli értelemben vett „tagadás” formájában, ezért az indusztrialista centrum eredményeinek átvételével. Ennek folytán, miután előbb megteremtette a minden társadalmi rendszer lényegét megszabó új tulajdonformáját (amelyről Marx azt mondta, hogy mint egyéni tulajdon „a tagadás tagadása” lesz: ugyanis a saját munkán alapuló magántulajdont tagadó tőkés magántulajdon tagadása), egy hosszabb kerülő úton rekapitulálnia kell a kapitalista fejlődést, hogy azután a folyamatot már saját bázisára alapozva fejezze be. Két ilyen félperifériát vehettem számításba: Kelet-Európát és Latin-Amerikát. Mivel az utóbbiról sem akkor, sem azóta nem rendelkeztem, illetve rendelkezem igazán realiztikus és a lényegi viszonyokat megragadó ismeretekkel, kénytelen voltam az előbbire szorítkozni, annál is inkább, mert maga Marx is ezt a régiót vette számításba a szocialista forradalom lehetősége számára. És e régió társadalmi fejlődéséről végül azt voltam kénytelen látni, hogy az átmeneti helyzet adottságait nem egy új tulajdonforma kialakításához és egy új történelmi fejlődés megalapozásához használja föl, hanem a legrosszabbfajta, feudális elmaradottsággal terhelt kapitalizmus visszaállításához. Mindenütt.

Az új, korántsem örömdetes helyzet kialakulása kettős folyamatot indított el a gondolkodásomban. Először is a továbbiakban én már nem tudtam úgy gondolni a szocialista átalakulás perspektívájára, mint egy belátható történelmi távlatban számba vehető lehetőségre. Marx és Lukács nagyszabású víziói, Tőkei Ferenc és Mészáros István briliáns elemzései természetesen továbbra is lenyűgöznek, de ma már csak a történelemfilozófiai elmélet szintjén. Reális lehetőségeket a megvalósulásukra nemcsak rövid, de hosszú távon sem látok. Hogy mégis marxianusnak vallom magamat ma is, azért van, mert a marxi történelmi materializmus és a társadalmi lét erre alapozott lukácsi ontológiája igazságát és érvényességét ma is fönntartom. (Azzal a megjegyzéssel, hogy az utóbbit nem *A társadalmi lét ontológiája*, hanem a *Történelem és osztálytudat* megformálásában.) És elvileg nem zárom ki persze azt sem, hogy a történelmi szituáció megváltozzon. Bekövetkezhet az az ökológiai katasztrófa helyzet, amelyet Marx *A tőke* I. kötetének „Nagyipar és mezőgazdaság” című pontjában prófetikusan előre vetített, s amely

akkor abszolút kényszerként írja majd elő az emberiség legfejlettebb társadalmi számára a posztindusztriális revolúciót. És hát igen, ott van még Latin-Amerika is, mint afféle *terra incognita*. Ám mindez elvész nemcsak az ismeretlen föld, de az ismeretlen idő homályában is.

Másodszor pedig, azzal a feudális és klerikális kísértetjárással szemben, amely egész Kelet-Európát, de talán leginkább Magyarországot az elmúlt két évtizedben elöntötte, s napjainkban boszorkányszombatjának már egyenesen őrlő körtancát járja, szükségképpen kíváncsnak kellett látnom, méghozzá egyre inkább, a kapitalista és liberális progressziót. Hadd magyarázzam ezt meg kicsit részletesebben. Amióta a legsötétebb jobboldalról kell hallanom a legdurvább kapitalizmusellenes és liberalizmusellenes szidalmakat, baloldaltól már nehezen viselem el őket. Mivel undorodom a nacionalista téboly primitív Nyugat-ellenességétől, primitív Unió-ellenességétől, primitív Amerika-ellenességétől, ezért hát viszolygok, ha e hamis szólamokat balról is elkezdik játszani. Nem tudom elfogadni, ha némelyek idealizálják azokat a barbár afroázsiai viszonyokat, melyek között az ember „áhitatosan térdre hullott Hanumán, a majom, és Sabalá, a tehén előtt”, s melyek ellen az egyetlen igazi társadalmi forradalmat a kapitalizmus és a kapitalista gyarmatosítás hajtotta végre (lásd Marx: *Brit uralom Indiában*). Nem tudok osztani azok lelkesedésében sem, akik trónra emelnek olyan zavaros, anarchisztikus mozgalmakat, mint a *Greenpeace* vagy az *Occupy*: szilárd meggyőződésem, hogy Marx, ha ma élne, ugyanolyan megvetéssel tekintene rájuk, mint annak idején Bakunyinnra és bandájára. Egyes úgynevezett „baloldaliak”, úgy mond, cionizmusellenességéről (ténylegesen antiszemizmusáról) már nem is beszélve.

Nem, természetesen nincs szó arról, hogy az *Eszmélet* lapjairól ezek az abszurdítások ömlenének az olvasóra. Rémisztő felsorolásukkal csak plasztikusabbá kívántam tenni, miért tartom ma szükségesnek a szabad piacgazdaság és a liberális demokrácia védelmezését, holott korábban magam is az elméleti bírálatukat és a gyakorlati meghaladásukat láttam szükségesnek. Konkrét és belátható szocialista perspektíva híján, ténylegesen fasiszta jellegű fenyegetések árnyékában tartom ma szükségesnek ezt. És ha ennek folytán az álláspontom most sok mindenben nem esik egybe az *Eszmélet* irányvonalával, annak természetesen az a nyilvánvaló oka, hogy 1988/89 óta az én állásfoglalásaim módosultak a realitásokkal kötött kompromisszumok szellemében, nem a folyóiraté. Az *Eszmélet* ma is megpróbálja, hogy bár a realitások figyelembevételével, de mégis a maximumot őrizze meg az ideálokból, mintegy Lukács 1919-es szavainak szem előtt tartásával: kell, hogy egy helyen egészen tisztán lobogjon a láng. Bár mostanában technikai okokból nem tudok részt venni az Eszmélet Baráti Kör összejövetelein, mint korábban, most is teljes szívemből üzenem barátaimnak: képviseljek továbbra is az eszmét annyira megalkuvás nélkül, amennyire ez csak lehetséges. Igen, írják a folyóirat zászlajára a nagy Hallgatag által híressé tett jelmondatot: *Je maintiendrai*.

Gondolatok az *Eszmélet* című folyóirat szerepéről, jelentőségéről

Az *Eszmélet* múlthatatlan érdeme, hogy a rendszerváltást követő, az élet minden területét érintő átalakulási „vihar” közepette – ha viszonylag szűk értelmiségi körben is – megőrizte a marxista társadalomtudomány-szemlélet lényegi elemeit. Az a körülmény, hogy teret adott az egzsaktság talaját messze figyelembe vevő baloldali, vagy azokhoz közel álló nézeteknek, biztosítékát adta annak, hogy a különböző társadalmak igen sokszínű sorában ne haljon el az a körültekintően megalapozott szándék, amely az emberek ember mivoltához méltó lét módozatait keresi. A XX. század végének, a XXI. század elejének eseményei, különösen a létezett szocializmus kudarcát követő években, meggyőzően bizonyították, hogy ilyen elméletileg megalapozott törekvésekre, különösen a társadalmi létben nagyot csúszott rétegeknek, szükség(ük) van.

Egyes írások bátran világítottak rá arra, hogy 1990 után nem csupán „váltás”, hanem ostoba és elfogult rombolás is zajlott. Egyetlen szóba hozott példa: a termelőszövetkezeti mozgalom szétverése, amely – figyelemre méltó gazdasági és egzisztenciális biztonságot adó eredményei mellett – kellően demokratikus is volt, és az 1970–1980-as évekre, az ország történetében addig soha nem látott szociális közeget teremtett az idős, de az aktív korú agrárnépesség számára is. A gazdasági élet e szegmensében 1990 után nem korszerűsített szerelvényeket indítottak újtjukra, hanem felszedték a síneket...

Hiányosságnak tűnik, hogy az 1994-es parlamenti választásokat követően a folyóirat – szemérmesen, vagy az idők súlya alatt! – hallgatott arról a fejleményről, hogy a szocialisták nagyarányú győzelme nem csupán az ájulatsújtott MSZP ocsúdásának, hanem a választók csalódásának a következménye is volt, ami a rendszerváltás erőinek cselekvését és az újkapitalizmus fazonját is minősítette.

Tán több elmélyült elemzést kívánt volna az a társadalomra szállt ártalom, amely a szabad piac és a szabad verseny – egyébként szükségyszerűen időszerűvé lett, de kisiklott – térnyerésének jegyében a jóhiszemű közgondolkodás szerves részévé válhatott, így: „Csak azt ne kérdezd, hogy miből lett az első 1 millió – a többi nem érdekes.” Ennek az akkor igaznak tűnt tételnek a nyomán szabadultak rá a gazdaságra a gátlástalan olajszőkítők, akik falánkak, kíméletlenek, s a politikába is beszivároghva, dilettánsok, elvtelenek, önzők voltak. Nem tudni, hogy most hol vannak; riasztó anyagi és erkölcsi hagyaték maradt utánuk.

Korunk eseményeire figyelve, úgy érzékelhető, hogy azok között az egyház szerepe elsikkad. Tévedések elkerülése végett: nem az emberek hitbeli meggyőződésének vizsgálata adná annak tárgyát. A kereszténység sok-sok évszázaddal ezelőtt túljutott történetének azon a szakaszán, amelyben csak az emberi lélek gyámolításával foglalkozott. A mai Magyarországon az egyháziak halk, de észrevehetően hatékony gesztusokkal, munkálkodással keresik a teret egy retrográd jellegű politikai hatalom mellé történő felzárkózáshoz. Meglepő, hogy állami intézmények (és mintegy kísérő reflexként civil szervezetek is) időnként olyan események lebonyolításához is invitálják az egyháziak rituális közreműködését – ami korábbi korok sajátossága miatt egykor elfogadott volt, ma azonban egyértelműen anakronizmus. Vajon nem kellene-e érzékeltetni az agyonmanipulált társadalommal, hogy volt már ilyen a világnak e táján, s nem vezetett jóra.

A XXI. század Európája az anyagilag és szellemileg felemelt (!) embert helyezi a jövő középpontjába. Egy marxista társadalomkritikai folyóiratnak sűrű feladatai lehetnek abban, hogy e törekvések megvalósítását fékező szándékokat leleplezze. Érinthet ez gazdasági jellegű igazságtalanságokat, jogkorlátozó politikai intézményeket, s az egymásra sorjázó nemzedékek értelmi-érzelmi elrablását célzó szándékokat is.

A 2010-es évek első fele számos, ellentmondásokkal terhes helyzetet teremtett hazánkban. Azokat részletezni itt nincs lehetőség. Egy biztos: a kedvező változások megidézéséhez a társadalom széles körű, demokratikus erőinek kell cselekvővé válnia. Úgy tűnik, ez sok minden miatt nem megy könnyen. A egyik ok: az emberek zárkózottá válása, elfordulása a politikától, a köz ügyeitől. Kiegészítője ennek a félelem és egy sajátos önérzet is. Ma a közélet szereplőinek terminológiájában úgy röpköd – az elmúlt 100-150 év során kellőképpen kompromittált – „kommunizmus” szó, mintha csak valamelyik hét szerdájáról vagy csütörtökjéről beszél-nének. A Duna–Tisza táján az 1948–1990-es korszakot becsmérlik azzal. Aki abban a korszakban élt, megégetve érzi magát, és visszahúzódik. E megállapítás nem csak az idős korosztályra vonatkozik. A mai 40 évesek akkor jártak iskolába, folytattak alacsonyabb vagy magasabb fokú tanulmányokat, szereztek szakmát és dolgoztak. Ma ez a réteg is paraván mögé vonult, holott „kommunizmus-szennyezettség” teljeszen tudománytalan frazeológia következménye. Magyarországon soha nem volt kommunizmus. Az ideológiai bástya, az MSZMP sem beszélt ilyes-miről. Valamennyi kongresszusa és minden alapvető dokumentuma egy fejlődésében ki nem teljesült szocializmust emlegetett. Az *Eszmélet*nek szerepe lehetne abban, hogy rávilágítson a tömegeket tudománytalan megbélyegzéssel riogató megnyilvánulásokra. (Még ennél is hamisabb és differenciálatlanabb, az – egyébként hibákkal teli – Tanácsköztársaság minősítése, amelynek azonban legszembetűnőbb jegye mégis csak az, hogy antikapitalista volt.)

A 2010-es években elképesztő méreteket öltött a Parlamentben az alpári stílus. Olykor a fuvaros lovakat is körültekintőbben szólítják meg, mint a kupola alatt egymást a különböző frakciókhoz tartozók egyes tagjai. A dualizmus országgyűlési naplói tanúskodnak arról, hogy időnként az elődök sem a lágy szívű kántorok szerepét játszották. De mégis mások voltak! Megérdemelne a két korszak egy összevető elemzést, és annak következtetéseként egy megállapítást: a faragatlan megnyilvánulások vagy egyéb energiák vitték-e előbbre a világ dolgait? A társadalmi közmodor miatt sem lenne ez haszontalan. (Lásd: Bocskai-kabát, Ferenc József-, Kossuth-szakáll, „Lassan mondom...”, „Oszd jó napot!”, „...sallert...”, „Buzi...” stb.)

A ma szociáldemokrata törekvéseinek nagyon tudatosan számon kellene tartani, hogy a csaknem teljesen megbénult társadalmi mobilitás egyik tragikus következménye, hogy az alul maradt/maradó társadalmi tömegek iránti figyelem ébrentartásának szubjektív feltételei teljes elhálásra vannak ítélve.

Ha léteznek is, akkor sem közismertek az olyan tanulmányok, amelyek áttekintést adnak arról, hogy a rendszerváltás után széthullott honi ipari munkásság még itthon maradt része hova lett? A foglalkoztatottak és munkanélküliek rendre napvilágot látó statisztikai nem elegendő tájékoztatási tényezők. Milyen belső energiák munkálnak e jelentős rétegben? Munkálnak-e? Talajtalanná válásuk után vonzzák-e őket az egyébként egyre több nehézséggel küzdő civil mozgalmak? Vannak-e önképzési közösségeik, társas viszonyaik, ambícióik, céljaik, reményeik? Milyen a viszony e területen az egymást követő nemzedékek között?

A régi szociáldemokrácia a fenti kérdésekre roppant figyelmet fordított. A történelmi helyzet változott, a hajdani módszerek ma már bizonyosan nem jók. De az elektronikus világ megtalálta-e az emberi viszonylatok meghitt formáit egy szabad, demokratikus, anyagi-szellemi méltósággal telített társadalomért való munkálkodásra? Szívós – és a társadalmi mozgásokat befolyásoló – együvé tartozást úgy nem lehet teremteni, hogy az abban működő egyének nem ismerik egymás arcát, mentális vonásait. Mit mondhat erről az *Eszmélet*?

A marxisták tudják, hogy a kapitalizmus hallatlanul erős, és olyan, mint egy világ fölött függő, mindent magába szívó gyümölcs: ha túléri, lehullik, de újra sarjad, mert magjában, a tőkében, elképesztő erők szunnyadnak. És mégis: társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi sorjázásának ténye vetíti előre, hogy a tőke sem örök. Elmúlásának módja, határideje ismeretlen. Vállaljon szerepet az *Eszmélet* abban, hogy a globális kapitalizmus napjainkbeli emberarcúvá tételéhez erő, majdani búcsúztatásához pedig a magyar közgondolkodásnak, illetve az egyetemes emberiségnek előtakarékoltszellemei legyenek!

Egy megrögzött olvasó széljegyzetei az *Eszméletről*

„A dolgoknak meg kell változniuk. És az egyik olyan dolog, aminek változnia kell, az emberek belső világa.”

Bob Dylan

Csupán két és fél éve vagyok rendszeres olvasója a folyóiratnak, ezért nem vállalkozhatom a lap elmúlt 25 évének minősítésére. Előtte az elmúlt 10 szám, amely a jegyzetek alapját adja.

Nem kis szellemi és politikai bátorság kellett ahhoz, hogy egy olyan időszakban induljon el az *Eszmélet*, amikor a Marx Károly Közgazdaságtudományi (!) Egyetem kivette a kapitalizmus tanulmányozásának kötelező irodalmából Karl Marx *A tőkéjét*, amikor a magyar szocialisták egyszerre intettek búcsút a magyar munkásoknak, a szocializmus és a marxi hagyomány ügyének, és fáradságos munkával létrehozták a polgári baloldalt.

Egy folyóirat arcát mindig a körülötte bábáskodó emberek jelentik. Így aztán megkerülhetetlen, legalább néhányukról, e jeles alkalomból szólni, előre is elnézést kérve a meg nem nevezettektől.

A világrendszer-szintű gondolkodást képviselő Immanuel Wallerstein és a tőkén túlra néző, a marxista hagyományt a hazai legszűkebb Lukács-tanítványok közül egyedül továbbvinni képes Mészáros István nemcsak az *Eszmélet* arculatát és irányát rajzolták meg, hanem a lap is pótolhatatlannak bizonyult életművük népszerűsítésében.

Most meg már itt van a fiatal generációból például Kiss Viktor, akinek megismertetését éppen legutóbb vállalta a folyóirat, s akinek mentora az az Ágh Attila, akinek a hetvenes évek *Grundrisse*-szemináriumait akkor oly lelkesen látogattuk.

Hogy is ne szólánánk Tamás Gáspár Miklósról, aki enciklopédikus műveltségével nemcsak globálisan gondolkodni, hanem globálisan cselekedni is tanít, igaz emiatt anyanyelvén sokkal kevesebbet publikál, s ez alól az *Eszmélet* sem kivétel. Pedig milyen jó kis vitákat (remélhetőleg párbeszédet is!) generálhatnának gondolatai, hasonlóan a Krausz Tamásihoz, aki ezt tette a magyar marxista történettudományi hagyomány sorsáról kezdeményezett opuszával.

Aztán itt van Földes György, aki fáradhatatlanul – és kevés sikerrel – próbálja a radikális értelmiség és a szocialista párt sorsát összekapcsolni. Azét a radikális értelmiségét, amely a folyóirat tanúsága szerint is köszöni, megvan és alkot. Járja a saját útját. Igaz, szellemi szervező

erejétől, amely többek között az *Eszmélet*ben is testet ölt, elmaradni látszik gyakorlati társadalomszervező tevékenysége – ami az *Eszmélet* rendezvényeinek fejlesztését is sürgeti. Ennek az elmaradásnak és megszüntetésének okai azonban tovább fűrkészendők. Igaz, ez a kicsiny, de lelkes radikális baloldali értelmiség – amely nyitott a társadalmi párbeszédre – méltán szomorú az emberi minőség elmúlt évszázad során egyre szemmel láthatóbb hanyatlása miatt. Ennek már Németh László is hangot adott a *minőség forradalma* sürgetésével a múlt század harmincas éveiben. Aztán Konrad Lorenz az *Ember voltunk hanyatlásában* egész könyvet szentelt a tendenciának.

Ha mármost a fiatalokra és így a jövőre tekintünk, a velük való párbeszéd kialakításához és fejlesztéséhez nélkülözhetetlen Z. Karvalics László hozzájárulása, aki az infokommunikációs forradalom történeti, elméleti és gyakorlati kérdéseinek és válaszainak a hazai publikumhoz való eljuttatásában hosszú évek óta meghatározó szerepet visz. A felsorolást az *Eszméletet* éltetőkről jócskán lehetne folytatni, de a szerkesztőbizottság és a terjedelmi korlát mérséklekre int mindannyiunkat.

Az *Eszmélet*nek a magyar szellemi életben betöltött aktuális szerepét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy miközben olyan orgánumok szűntek meg, mint pl. a *História*, az *Eszmélet*, amelynek alapállása a fennállóval gyökeresen szemben áll, nem kis nehézségek közepette él és virul, sőt, az elmúlt napokban a „legbaloldalibbnak” aposztrofált EU-biztost is támogatói között tudhatja.

Sokkal fontosabb azonban a múltnál az *Eszmélet* jövőben vállalható szerepe a hazai szellemi életben, az általa kialakított és vállalt radikális tradíció továbbépítése; az általa gyakorolt tudományos ismeretterjesztés és ismeretfejlesztés.

Itt van először is a máig befejezetlen, nyitott és megújulni képes marxi életmű és ennek népszerűsítése a fiatal generáció soraiban. El nem tudom képzelni, mit értettek meg a modern tőkés világ lényegéről azok a fiatal közgazdászok, akik az elmúlt 25 évben úgy fejezték be tanulmányaikat, hogy nem mélyedtek el *A tőke* logikájában?

Aztán itt van a marxi dialektikus módszer kérdése, amelyről Engels a Marx halálát követő napokban azt írta: lázasan keresi a dialektika egy vázlatát, amelyet Marx „mindig meg akart írni”. Megfelelően csiszolt tudományos módszer nélkül hogyan is lehetne hozzáfogni a XXI. század nagy kérdéseinek, így az emberiség ökológiai túlélése problematikájának megoldásához?

Megemlíthető Marx tömör összefoglalása is a kapitalizmuson túlmutató társadalom lényegéről: egyéni tulajdon a közös birtoklás talapzatán. A közvetlen termelők közös birtoklásra irányuló, XXI. századi törekvéseiről az *Eszmélet* rendszeresen beszámol. De mi a helyzet az egyéni tulajdonnal?

Tütő László az, aki a valóságos egyének személyi beállítódásának, gondolkodásuk és magatartásuk sokféleségének témakörével a folyóirat hasábjain rendszeresen foglalkozik. Ha korábban nem, legalább Uznadze

inspiráló hatása óta tudjuk (lásd *A beállítódás pszichológiája* című munkáját), hogy a gyökeres társadalmi változtatások iránti személyes elkötelezettség kialakulása nélkül nincs lényegi társadalmi haladás. Anélkül, hogy az egyén kézbe kívánná venni mások sorsától kevésbé elválasztható személyes sorsának alakítását, nincs sikeres szociális forradalom.

E téren számos lehetősége adódik a lapnak a tudomány népszerűsítésére és fejlesztésére. Hiszen szerte a világban – és nem kevesen Magyarországon is – emberek milliói keresik személyes identitásukat, s küzdenek a maguk módján társadalmi egyenjogúságukért. A radikális szükségletek napjainkban is jelen vannak, ám kétségtelen, hogy még nem szerveződtek globális erővé. Azt is látjuk, hogy a piacon keresettek és hatalmas számban találhatók személyiségfejlesztő irodalmak, amelyek jelentős része azonban nélkülözi a tudományosságot, és csupán az anyagi sikerre orientált ember éhségét igyekszik kielégíteni (persze, ez sem kevés).

Miközben a természettudományok a tőke érdekei által vezérelten forradalmasították az anyagi javak és a médiaszolgáltatás termelésének technikáját, permanenssé téve ezt a forradalmat, a társadalomtudományok zömmel elmaradtak a társadalom termelése technikájának forradalmasításával. Persze, ez nem igazán napi érdeke a tőkének. Így rangos tudósok eleve el is zárkóznak e feladattól, ami nyilvánvaló képtelenség. Az *Eszmélet* a múltban sem tette ezt, és még kevésbé tegye a jövőben, mert talán e téren van ma a legnagyobb hiánya.

Marx művének szellemi érték-„jobblattal” megfejeelt folytatására az *Eszmélet*nek igencsak illik biztatnia. Sok egyéb mellett ez azt is jelenti, hogy újra és újra fel kell tudni dolgozni a pszichológia, a szociológia, a szociálpszichológia és általában a társadalomtudományok XX. századi fejlődésének eredményeit, alkalmazva azokat a szociális forradalom elősegítését célzó technikák kialakítására és fejlesztésére.

Ha igaz volt az a XIX. században, hogy a gőzgép nagyobb forradalmat generált, mint Blanqui (vagy akár Marx), akkor az integrálódó televízió, az internet és a mobiltelefonია nagyobb forradalmat visz végbe az ifjúság életében, mint Che Guevara, Salvador Allende és Hugo Chavez együttvéve.

S akkor „a mobiltelefon ontológiájáról” szóló vita (lásd Maurizio Ferraris *Hol vagy?* című könyvét) megér még néhány fordulót, nem beszélve az internet ontológiájáról. A hálózatok világában mintha lassan véget érne a késhegyig menő küzdelem a szabad és az ellenőrzött internet között (lásd Snowden és társai leleplezéseit), az utóbbi győzelmével, amelybe viszont egy percre sem nyugodhatunk bele.

Végül, tekintettel az új felelős szerkesztőre, kevés aktuálisabb feladat van annál, mint az, hogy Kelet-Közép-Európa történelmi sajátosságai mélyebb megértésével segítsük az előrehaladást a hazai és a magyar ajkú, értelmes közvélemény számára, a társadalmi felelősség vezérelte demokratikus tradíció fogatkozásának és a radikális értelmiség által bizonyára szorgalmazott jövőbeni megerősödésének jelen időszakában.

Üdv a párbeszédnek! – írta egykor Bolyai János, és ez az *Eszmélet* egyik maradandó erénye is. Sok sikert a megújuláshoz!

SZÉKELY GÁBOR

Eszmélet 100

Az *Eszmélet* folyóirat azon kevés baloldali, és egyáltalán, színvonalas publikációk egyike, amely immár negyedszázada őrzi eredeti jellegét és igényes formáját. Egyik sem volt könnyű. Emlékszem, amikor majdnem elfogyott a muníció, fontolgattuk, szerkesztők, pártolók és olvasók, hogy igénytelenebb kiadványra térünk át. Helyesnek bizonyult a döntés: maradjon minden a régiiben – és kihúztunk újabb tizenkét évet (tessék csak visszaszámolni, mikor lehetett ez). Ami változott, az a szerzők gárdája: ennek oka elsősorban a körülöttünk lévő, elemzendő valóság változása, ami új szakértők bevonását igényelte, másrészt éveink múlása. Gondolom, erről majd mások írnak. Én inkább a tematikáról elmélkednék. Mint az *Évkönyv. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből* (idén jelenik meg 40. számunk, vagyis 40 éve jelenünk meg!) egyik szerkesztője, testvérkiadványként tekintettem a folyóiraatra. Erre okot adott, főleg a kezdeti időszakban, szerzőink közös volta, még inkább felfogásunk a történelemtől, a világról – ez utóbbi mindmáig. A különbség tematikánkban van: mi elsősorban a múlt gondozandó emlékeire, kiemelkedő személyiségeire és tanulságaira összpontosítunk, az *Eszmélet* a jelenre. S teszi ezt izgalmasan, komoly gondolatokat közvetítve, a legidősebb történeteket elemezve – néha korántsem egyszerű megfogalmazásban. Vagyis a folyóirat elit jellegű, a baloldali értelmiségi elithez szól. Nem meggyőzni, hanem tájékoztatni akar, megismertetni ezt a réteget a világról, s annak problémáiról a rendelkezésünkre álló hazai és nemzetközi ismereteket közvetítve. Tegyük említést még két testvér folyóiratról. Az egyik a *Múltunk*, a legrégebbi, immár – elődeit is ideszámítva – több mint hatvan éve megjelenő munkásmozgalom- és politikatörténeti folyóirat, a másik a nemrég született fórum, a *Transform*, amely hitelesen tájékoztat, főleg az európai fejleményekről. Vagyis nem vagyunk egyedül.

Még egy dolgot megemlítenék: olvasóink számát. 1990-től zuhanásszerűen csökkent olvasói táborunk, ami, úgy éreztem, 1995 körül stabilizálódott, olyan szinten, amely mindmáig, kisebb hullámzásokkal megmaradt. Ez részben az érdeklődők kitarátásának, nemkülönben szolidaritásának köszönhető. Így, amellet hogy az interneten elérhetők vagyunk, jelen vannak folyóirataink, kiadványaink olvasóink kezében is, s remélem számuk gyarapodni fog.

Az *Eszmélet* első negyedszázadáról

1. Az *Eszmélet* létrejöttének időszakát és működésének első 24 évét a materialista történetfelfogás két alapvető jelentőségű tétele, a társadalmi létszférák egyenlőtlen fejlődése és az ész csele jellemezte. E tudományos és politikai periodikát 1989-ben, a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek felszámolásakor alapították, azzal a szándékkal, hogy szakítson az MSZMP és testvérpártjai hivatalos ideológiájával, a „marxizmus–leninizmussal”, s elméleti megalapozást nyújtson egy demokratikus öngazgató társadalom megteremtéséhez. A szakítás természetesen nem jelentette azt, hogy az *Eszmélet* alapítói nem ismerték el az előző évtizedek jelentős, sőt esetenként korszakalkotó elméleti teljesítményeit. Ezt már az is biztosította, hogy szerkesztőségének első elnöke Tőkei Ferenc volt, aki az 1950–1970-es években kiemelkedő eredményeket ért el a társadalmi formák marxizmus elméletének kutatása terén, rekonstruálva az eredeti teóriát, s egyben új tudományos felfedezésként kidolgozva az egyes termelési módok belső dinamikáját. Mind Tőkei, mind a szerkesztőség többi tagja a lukácsi hagyományt is követte, főként a világhírű magyar marxista filozófusnak az államszocializmus demokratizálásának lehetőségéről, a „harmadik útról” vallott felfogását.

Az új periodika, mely magát elméleti-politikai ismeretterjesztő lapként definiálta, bevallottan a politika és a marxizmus egy időre történő elválásának álláspontját képviselte, hangsúlyozva, hogy egyetlen párthoz, mozgalomhoz, társasághoz sem tartozik.¹ Ily módon, talán nem teljesen tudatosan, annak a folyamatnak részévé vált, melyet Göran Therborn a klasszikus marxizmus politikából, társadalomtudományból és filozófiából álló háromszögének megroppanásaként jellemezett.² E felemás következményekkel járó változást természetesen az elmélet képviselői mellett a politikusok is kezdeményezték. Nemcsak a marxista tudósok többsége tartja magát távol, egyetemi vagy kutatóintézeti emberként, a politikai cselekvéstől, hanem a baloldali pártok sem igazán igénylik tevékenységük teoretikus megalapozását.

E szétválás legjellemzőbb sajtosága talán az, hogy korunk meghatározó baloldali folyóiratai s más orgánumai kivétel nélkül pártfüggetlen intézményekként működnek. A közülük legjelentősebb *New Left Review* feltehetően az *Eszmélet* létrehozásakor is mintaként szolgálhatott, bár a lap alapítói beköszöntő íásaikban kizárólag a névhez kötődő hazai hagyományokat sorolták fel.³ Hasonlóan a londoni székhelyű folyóirathoz, az *Eszmélet* is a baloldali gondolat különféle válfajainak publikálására vállalkozott, elutasítva az ortodoxiát és a homogenizációt, meghirdetve a

különböző forrású, ám végül is egy irányba ható energiák egyesítésének célját.⁴

2. E programnak megfelelően a lap elsősorban a nyíltan heterodox világrendszer-elmélet újabb eredményeit közvetítette, rendszeresen közölve ezen irányzat legismertebb képviselőinek tanulmányait és interjúit. Publikációs politikájával így módon az 1980-as évek hagyományait folytatta, amikor a kapitalizmust világgazdasági rendszerként ábrázoló áramlat még viszonylag jelentős mértékben befolyásolta a hazai tudományos gondolkodást. Heterodox, újbaldali jellegén kívül a világrendszer-elmélet egyfelől azért juthatott kitüntetett szerephez, mert Magyarország s tulajdonképpen az egész kelet-közép-európai régió félperifériaként integrálódott a kapitalista világrendszerbe, s így jelenkori helyzetét, valamint fejlődésének perspektíváit leginkább ez az irányzat mutathatja be. Másfelől a világrendszer-elmélet vezetői teoretikusai előrejelzéseikkel, alternatív forgatókönyveikkel is meghatározó jelentőségű befolyást gyakorolnak a hazai baloldali gondolkodókra egy olyan korban, melynek közvéleményét nemcsak a jobboldalon, hanem a progresszív táborban is a kapitalizmus transzcendálhatatlanságának hite hatja át. Bár a szerzők prognózisai különböznek egymástól, s az időben előre haladva az egyes kutatók álláspontja is változhat, a forgatókönyvek abban megegyeznek, hogy a következő évtizedekben a kapitalista világgazdasági rendszer egy másfajta berendezkedéssé alakul át, s e folyamatot a globális tőkés társadalom fokozódó káosza, szabályozási kísérleteinek sorozatos kudarca jellemzi.⁵

A homogenizáció elutasítása jegyében az *Eszmélet* természetesen a klasszikus marxi elmélet képviselőinek írásait is megjelentette, ami a világrendszer-elmélet eredményeinek ismertetésével is összhangban volt, hiszen a heterodox áramlat teoretikusainak egy része is a materialista történetfelfogás alapján értelmezi a társadalmi változásokat, s törekszik a világrend megváltoztatására. A lap politikai gazdaságtani, történettudományi és filozófiai tárgyú írásokat egyaránt közölt, s nem zárkózott el attól sem, hogy a marxi elméletet is felhasználó gyakorlatiasabb, gazdaságpolitikai tanulmányokat is publikáljon. Néhány kivételtől eltekintve viszont mellőzte a részben marxi indíttatású posztkeynesiánus és kaleckiánus irányzat újabb tudományos eredményeinek ismertetését, amihez kétségtelenül hozzájárult, hogy ezek a közgazdasági iskolák az állam-monopolkapitalizmus, s az ahhoz kötődő jóléti állam időszakában éltek virágkorukat.⁶

Mind a világrendszer-elmélet, mind a klasszikus materialista történetfelfogás esetében a megjelentetett tanulmányok és interjúk számottevő hányada másodközlés volt. A külföldi szerzők meghatározó súlya egyfelől biztosította a széles körű tájékozódást, a nemzetközi baloldal szellemi életébe való folyamatos betekintést, védve az *Eszmélet* szerkesztőit és olvasóit a hazai, illetőleg a kelet-közép-európai provincializmustól. Másfe-

lől viszont e publikációs politika azt is jelezte, hogy a hazai baloldali beállítottságú társadalomtudományi kutatók köre a rendszerváltást követően jelentős mértékben szűkült. Az elmúlt csaknem negyedszázadban nemcsak a politika, hanem a tudomány létszférájában is e póluson balliberális túlsúly érvényesül, mely a neoklasszikus-neoliberális közgazdasági felfogást kíséri meg a társadalmi szolidaritás és az esélyegyenlőség, valamint az emberi jogvédelem eszméivel összeegyeztetni. E balliberális felfogás, mint közismert, a kelet-közép-európai térség problémáinak megoldását a nyugatosodásban, az ottani polgári társadalom viszonyainak átvételében látja, miközben elutasítja és anakronisztikusnak minősíti a szocialista és a szocialisztikus törekvéseket, a keresztény nemzeti jobboldalt is ilyen szándékokkal vádolva. A „marxizmus–leninizmus” oktatóinak jó része ezen áramlathoz csatlakozott, míg az egykor „keményvonalasnak” ítélt ideológusok többsége visszahúzódott a közélettől, vagy legalábbis távol tartja magát a laptól. Ily módon az *Eszmélet* rendszeresen publikáló hazai szerzőgárdája kezdetektől fogva elsősorban az államszocializmussal szemben is kritikus (új)baloldali gondolkodók köréből került ki, miként erre korábban, az alapítás körülményeinek bemutatásakor már utaltunk.

3. Bár a másodközlésű publikációk is kísérletet tettek a kelet-közép-európai szocializmusok bukását előidéző okok feltárására, e feladat jórészt a hazai szerzőkre várt, akik politikai beállítottságuktól és előéletüktől, valamint a kelet-közép-európai újkapitalizmus fejleményeitől függően értékelték az 1945–1989/1991 közötti korszakot. Kezdetben, részben a rendszerkritikai értelmiség túlsúlya miatt is, az elítélő, elutasító álláspont vált meghatározó erejűvé. Az *Eszmélet* beköszöntő lapszáma élesen bírálta az államszocialista rendszereket, különösen azok bürokráciáját, a káderek kiváltságait, s az öngazgatási, demokratizálási törekvések elfojtására irányuló politikájukat. E kritikák, a kor felfogását követve, azt is hangsúlyozták, hogy a „kapitalizálóknak” számos kérdésben igazuk van, legalább is a „létező szocializmus” védelmezőivel szemben. Ugyanakkor a már említett lukácsi koncepciónak megfelelően, kezdettől fogva keresték a kapitalizmusból és az államszocializmusból egyaránt kivezető fejlődési alternatívát, miközben azt is világosan látták, hogy az esélyegyenlőségre törekvő baloldali gondolkodás nem a kor uralkodó áramlata, hiszen mindenhol a világban, s így Magyarországon is hosszú távú konzervatív hullám érvényesül.⁷ Mindezek ellenére, kimondva-kimondatlanul az *Eszmélet* szerkesztői s talán kisszámú olvasói is úgy gondolták, hogy a bürokratikus államszocializmus kudarca egy olyan tehermenteltől való megszabadulást is jelent, mely világszerte elvezethet a különféle antisztálinista baloldali mozgalmak fellendüléséhez, s esetleg társadalmi-politikai sikeréhez.

Azok számára, akik így gondolkodtak, Engels megfogalmazását használva, a történelem nem adott igazat.⁸ A kelet-közép-európai, illetőleg a szovjet rendszerváltozások, a balliberális erők átmeneti sikerei után folya-

matos és erőteljes jobbratolódáshoz vezettek, miközben a nyugat-európai eurokommunista pártok meggyengültek vagy eltűntek, s a 2008-as pénzügyi, majd adósságválság óta a mérsékelt baloldal támogatottsága is látványosan meggyengült. A szociáldemokrácia 1989-es jelszavával ellentétben a „kommunizmus” bukása mégis a kapitalizmus győzelmét jelentette, a tőkés termelési mód előbb említett transzcendálhatatlanságának hitét erősítve a munkásmozgalomban és a baloldali teoretikusok körében egyaránt. Ellenkező irányú folyamattal kizárólag Latin-Amerikában találkozhatunk, ahol Venezuelában, Bolíviában és Ecuadorban a XXI. századi szocializmus felépítésére tesznek kísérletet, más térségbeli országokban pedig mérsékelt baloldali kormányzatok a hatalmas társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására, a „középosztályosodásra” töreksenek. E pozitív fejlemények azonban nem ellensúlyozzák azt a tendenciát, hogy a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek felszámolása óta a globalizált liberálkapitalizmussal valójában retrográd erők, vallási és nacionalista fundamentalizmusok állnak szemben, melyek az egykori harmadik világban a modernizáló diktatúrák, illetőleg a Nyugattal együttműködő kormányzatok helyébe lépnek. E folyamat jellemzi napjainkban az arab világot, s mindinkább Törökországot is, hatása alól pedig a posztuszovjet térség sem tudja kivonni magát.

E fejlemények az *Eszmélet* hazai szerzőit is korábbi álláspontjuk legalábbis részleges felülbírálatára készítették. A 2000-es évek eleje óta már jóval árnyaltabban elemezték az 1945 és 1989 közötti korszakot, miként ezt az államszocializmus-vita is egyértelműen bizonyítja.⁹ A morális elítélést fokozatosan felváltja a történelemelméleti alapú értékelés, már nem elmarasztalni, hanem megérteni kívánják ezeket a rendszereket, ami azonban semmiképpen sem jelent visszatérést az egykori apologetikához. E vizsgálódások azt mutatták, hogy az államszocialista rendszerek a *Gothai program kritikájában* felvázolt alsó fok szintjét sem érték el, ám ezért nem az egykori politikai vezetőket és állampárti apparátusokat tehetjük felelőssé. Paradox módon, végül is e berendezkedések felszámolása, a polgári tudományosság álláspontjával ellentétben, nem cáfolta, hanem megerősítette a materialista történeutfelfogást, igazolva, hogy pusztán politikai úton, az államhatalom felhasználásával nem teremthetők olyan termelési viszonyok, amelyek névlegesen előtte járnak a termelőerők fejlettségének.

4. Az *Eszmélet*, amely az eddig felsoroltak mellett számos más területen is jelentős publikációs tevékenységet folytatott, az elmúlt csaknem negyedszázadban a hazai baloldali tudományosság legfontosabb fórumává vált. E körbe még az inkább irodalmi-művészeti jellegű *Ezredvég*, a szaktörténeti folyóiratként működő *Múltunk*, valamint az *Egyenlítő* tartozik, más, szintén progresszívnek tekinthető sajtóorgánumok elsősorban a balliberális eszmeiséget képviselik, s csak kivételesen jelentetnek meg klasszikus vagy modern baloldali orientációjú írásokat. E kiemelkedő

szerep azonban marginális társadalmi befolyással társul, hiszen az újkapitalista Magyarországon is az uralkodó osztály gondolatai az uralkodó gondolatok.¹⁰ Nem várhatjuk, hogy a közeljövőben e téren változás következzen be, sőt, inkább a helyzet rosszabbodásával számolhatunk. 2010-ben ugyanis, 20 évvel a politikai szocializmus felszámolása után, a polgári demokratikus államberendezkedés is megbukott, s az ország visszatért 1945 előtti pályájára. A keresztény nemzeti, neohorthysta államiság viszonyai közepette nemcsak a baloldali gondolat további visszaszorulása következhet be, hanem a mérsékelt konzervatív és jobboldali liberális irányzatok is folyamatosan tért veszíthetnek, sőt a kurzus ideológiájához képest baloldalinak tűnhetnek. E politikai szituációban, melyben minden haladó erőre a polgári demokrácia helyreállításának nem túlzottan lelkesítő, ám elkerülhetetlen feladata vár, az *Eszméletnek* a 2010-ben létrejött új szisztéma jellegének bemutatásával, a múlthoz való részleges visszatérés okainak feltárásával kell részt vennie e küzdelemben, még akkor is, ha erre a balliberális politikai és civil szerveződések nem tartanak igényt. E feladat egyfelől a magyar történelem újraértékelését feltételezi, másfelől annak az új korszaknak a világtörténelmi értelemben vett megértését követeli meg, melyet Göran Therborn szavaival, a *Nagy Dialektika* visszájára fordulása jellemez.¹¹ Korunk fő küzdelme a multi- és transznacionális tőke, illetőleg a félperiféria és a periféria nemzeti burzsoáziája között zajlik, nem osztály-, hanem osztályon belüli harc. E folyamatokat ugyanakkor Engels szemléletmódjával kell értékelnünk, amely szerint „ténylegesen nincsen a történelemben egyetlen olyan tény sem, amely ilyen vagy olyan módon ne szolgálná az emberi haladást, de gyakran roppant kerülő úton”.¹²

Jegyzetek

- ¹ Tőkei Ferenc az új lapot bevezető ajánlásában úgy fogalmazott, hogy „a politikai élet és a marxizmus útjai most egy időre bevallottan is elválnak egymástól, s átmenetileg ez minden bizonnyal nem csak elkerülhetetlen, hanem előnyös is lesz, a marxizmus számára mindenképpen”. E gondolatmenetet folytatva hangsúlyozta: „ez a lap nem tartozik egyetlen politikai párthoz, mozgalomhoz, társasághoz sem. Munkatársai és szerzői kizárólag egyéni véleményüket fogalmazták meg.” Tőkei Ferenc: Ajánlás. *Eszmélet*, 1. 1989. 3.
- ² A marxizmus háromszögéről, s annak megroppanásáról lásd Göran Therborn: A dialektika után. Radikális társadalomelmélet a posztkommunista világban. *Eszmélet*, 76. 2007. 9–11.; Göran Therborn: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Eszmélet Kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 147–152.; 221–223.
- ³ A lap elnevezéséről lásd Tőkei Ferenc: uo.; A címhez. *Eszmélet*, 1. 1989. 6.
- ⁴ Az *Eszmélet* programjáról lásd Mit akar ez a lap? *Eszmélet*, 1. 1989. 4–6.
- ⁵ Az *Eszmélet* a világrendszer-elmélet legismertebb képviselői közül elsősorban Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi és Samir Amin tanulmányait és interjúit közölte. E körből a hazai viszonyok megértése és a várható fejlemények előre-

jelzése szempontjából legjelentősebb talán Giovanni Arrighi 1989-ben elhangzott, s 1991-ben publikált előadása volt, amely az *Eszmélet*-ben 1992-ben jelent meg. Szerzője ugyanis egyfelől kimutatta, hogy az iparosodás még nem jelent felzárkózást, kitörést a félperifériás létből, másfelől pedig empirikusan bizonyította, hogy a kapitalista világgazdaság ezen szegmensében a polgári demokratikus berendezkedés csak kivételesen szilárdulhat meg. Egyértelműen kifejtette azt is, hogy a félperiféria államai számára sem az elzárkózás, a lekapcsolódás, sem a világgazdaságba való integrálódás nem jelent tényleges perspektívát; az előbbi stratégia a kirekesztéshez, az utóbbi pedig kizsákmányoláshoz vezet. Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. 1992. 145–180.

- ⁶ E kivételek egyike John Bellamy Foster: A monopoltőke az ezredfordulón című tanulmánya, mely Paul Baran és Paul Sweezy monopolkapitalista felfogását kapcsolta össze Michal Kalecki árelméletével, s empirikus bizonyítékként a posztkeynesiánus Myron Gordon számításait is felhasználta. Lásd *Eszmélet*, 47. 2000. 96–113.
- ⁷ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Milyennek látjuk, milyennek szeretnénk a világot? *Eszmélet*, 1. 1989. 13.
- ⁸ „A történelem azonban nekünk sem adott igazat; leleplezte, hogy akkori nézetünk [ti. az 1848-as forradalmak megismétlődéséről] illúzió volt. Sőt még tovább is ment: nemcsak akkori tévedésünket rombolta szét, hanem azokat a feltételeket is felforgatta, amelyek között a proletariátusnak harcolnia kell.” Friedrich Engels: Bevezetés az „Osztályharcok Franciaországban” 1895-ös kiadásához. MEM 22. kötet, 478.
- ⁹ Az államszocializmus-vitát Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok című tanulmánya indította el. Lásd *Eszmélet*, 58. 2003. 37–73.
- ¹⁰ „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszerűen uralkodó szellemi hatalma is.” Karl Marx és Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon, 1974, 57.
- ¹¹ A Nagy Dialektikáról, vagyis a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközéséről, illetőleg visszajára fordításáról lásd Göran Therborn: Osztály a XXI. században. *Eszmélet*, 97. 2013. 21–22.
- ¹² Friedrich Engels: Levél Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. MEM 38. kötet, 361.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Jánossy redivivus

Jánossy Ferenc 1980 májusában előadást tartott a Paderborni Egyetemen. A konferenciakötet számára készített szövege magyarul 1982 elején jelent meg, a *Valóság* az évi 2. számában Egy evolúciós alternatíva címmel (alig hat évvel az *Eszmélet* indulása előtt). Néhány hónappal később

akadt a kezembe, a figyelmemet Földes György hívta fel rá. Jánossy korábbi, *Az akkumulációs lavina megindulása* című kis könyvecskéje (Gyorsuló Idő, Budapest, Magvető, 1979) akkora szellemi élményt okozott, hogy ezt a rövid tanulmányt is nagy várakozásokkal vettem kézbe, és nem is kellett csalódnom. Az a félelmetes és könnyed magabiztosság, ahogyan pontosan a megfelelő rendszerszinten, a tárgyhoz leginkább illő absztrakciókkal, a legáltalánosabb fogalmakkal *szükségszerűként* jelenít meg egy fejlődési utat a teljesen „átkapitalizált világ” zsákutcába rohanásával szemben, az lenyűgözött, elvarázsolt és azóta is fogságban tart. Bárhonnan rontok ugyanis neki saját kutatási témáimnak, gyakorta kell észrevennem, hogy a következtetések és a „kimenetek” a dolgok logikája miatt rendre és konokul az általa óvatosan *Utópiaként* megfogalmazott úthoz, mint alépitményhez kanyarodnak.

Röviden summázom Jánossy meglehetősen összetett gondolatmenetét és levezetését. A termelékenység emelkedése és a fogyasztási volumen alakulása az össz-munkaráfordítás olyan csökkenéséhez vezet, amelynek természetes következménye a munkaidő folyamatos, radikális csökkenése. Az egyensúly megtartásának érdekében a reálbéreknek ugyanakkor nem szabad csökkenniük, így előáll egy különös helyzet: a bér munka ugyan elidegenedett, a monoton munka monoton marad, de mivel mindez az összevételkenységben belül egyre csökkenő hányadot képvisel, „nem határozza meg az emberek életmódját és életének tartalmát”, s így az *individuális munkaidő az egyéni szükségletekhez igazítható*. Az időháztartás így a nem ellenszolgáltatásért végzett alkotó, kreatív munka felé tolódik el, erős reciprocitással, „kézműves” jellegű keretek között (itt olyasmit képzeljünk el, mint a „tömegoktatáshoz” képest minden oldalról személyre szabott, kisebb „körökben” zajló oktatást).

Jánossy víziójának a (szükséges) munkaidő radikális csökkenésére vonatkozó részét most kezdi „elhinni” és megatrendként azonosítani a világ, újraértelmezve a (teljes) foglalkoztatással kapcsolatos – mind reménytelenebbnek tűnő – diskurzusokat. Ám a „*szükségletek relatív telítettségével*” más a helyzet: a fogyasztásoldarról korlátokat kellene állítani az össztermelés növekedésének, csakhogy amiként egykoron a (reálbéremelkedés hajtotta) tömegfogyasztás kiszélesítése lecsapolta a növekvő vásárlóerőt (és csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségeket), úgy most ismét újfajta jószágok (információs és tudástermékek, szolgáltatások, kibővülő kultúrafogyasztás) – és nem „*haszontalan holmik*” – látszanak helyreütni az egyensúlyt (közben újra szétnyitva a jövedelmi ollót is). Annak tehát, hogy időben beláthatatlan távolságra csúszik a Jánossy-féle Utópia, nagyon is kézenfekvő okai vannak: az, amit információs forradalomnak, információs társadalomnak hívunk, a maga internetjével és megatechnológiájával, képes volt meghosszabbítani az egyre több válságtünetet mutató korábbi paradigma – és James Benigerrel szólva: a korábbi kontrollstruktúrák – életciklusát. Csakhogy ehhez az „előremenekülés érdekében” rendszerszinten kellett integrálni

és folyamatokba építeni azokat a mechanizmusokat, intézményeket, értékeket és technológiákat, amelyek egyre nagyobb erővel mutatnak alternatív termelési, fogyasztási, érintkezési, közösségi és tevékenység-világok felé. És ezekben a „kis világokban” már a Jánossy-féle Utópia előfeltételeit látjuk kiformalódní, változatos és izgalmas formában, komoly intellektuális kihívást és reflexiót igénylő módon.

Így aztán nem is meglepetés, hogy mostanra nem az Utópia mibenléte vagy finomszerkezete, hanem az *átmenet kérdései értékelődnek fel*. Látszik, hogy részben a struktúrák idomulnak új körülményekhez, részben *társadalmi innovációkkal* teremthetőnek meg újfajta viszonyok. De hogyan viszonyul mindez a fennálló hatalmi és érdekstruktúrákhoz? A centrum–periféria-képletek hogyan befolyásolják az átalakulás dinamikáját? Ha a remélt és kívánt állapot megjeleníthető, milyen politikai program megfogalmazása a realitás akkor, amikor még csak az előfeltételek formálódását tapasztaljuk? Eltérő fejlettségi fokon álló, eltérő kulturális mintázatokkal bíró nemzetek esetében taktikailag milyen pozíciók vagy cselekvési formák választása lehet indokolt? És a víziót elfogadók illetve azok megvalósításáért cselekedni hajlandó társadalmi aktorok és csoportok közül mitől baloldali valamelyik? Van-e még értelme „ideológiai baloldallról” beszélni, ha különböző kiindulópontokról érkezők a valóságot ugyanúgy reflektálva ugyanolyan cselekvés-választáshoz illetve akciókö-zösséghez jutnak? Lebontható-e lépésekre Jánossy víziója?

Ezek azok a kérdések, amelyekre a leginkább időszerűnek érzem a válaszkeresést „a marxista társadalomtudományi hagyományt felvállaló rendszerkritikai gondolkodásban”. Ezeknek a szempontoknak a vizsgálatát keresem, várom és igénylem az *Eszméletben*, minden egyes új számban. Be kell vallanom, nagyon kevés írást tudnék ebbe a kategóriába sorolni. A Kapitány házaspár a legelső számoktól kezdve az általuk „szellemi termelési módnak” nevezett saját jövővízió és fogalmi keretrendszer öntőformáival tusakodik, távozásukkal azonban megcsappant ennek a narratívának a képviselte. Egykor, a 27. számban sikerült egy tematikus válogatást gondozni az információs társadalom kérdéseiről, de azóta csak egy-egy hírmondó cikk formájában „köszön be” ez a tematika. Nagyon kevés tanulmány foglalkozik a legfejlettebb országokkal a Jánossy-féle kisvilágokat azonosító módon, pedig az Egyesült Államoktól Finnorszáig, az üzlet és a közösségek, no meg a hálózati gazdaság és a digitális kultúra különböző szegleteiben sok-sok figyelemre méltó fejlemény formálja a jövőt.

A teljes kép, a globális megközelítés, a rendszerben gondolkodás miatt *természetesen* nagyon fontos a „harmadik világ”, a (fél)perifériák társadalmi mozgásainak vizsgálata – de nem a megkésett modernizáció anakronizmusainak visszatérő konstatálása, hanem a dübörgő centrum kohójába pillantó mintázatképzés visz közelebb az átmenet kulcskérdéseinek kereséséhez. Az önmagában vett rendszerkritika is *természetesen* nélkülözhetetlen, hiszen minél alaposabb az analízis, annál több fogó-

dzóhoz jutunk a jövőképalkotásban és a beavatkozáskeresésben. Ám ha ez utóbbi szempontok hiányzanak, legyen bármilyen éles a fogalmi penge, új dimenziókat nyitogató egy-egy szellemes elemzés, könnyen öncélúvá vagy terméketlenné válhat a kritika maga. A Nagy Iránymutatók, Wallerstein, Amin és mások felett lassan eljár az idő, a Mészáros-rene- szánsz akkor lesz termékeny, ha a válságlogikák feltárásából nemcsak magyarázó, hanem megoldó erő is fakad. Még a kritikai társadalomtudo- mány olyan üdvöskéi, mint Žižek vagy Fuchs sem tesznek hozzá sokat az *átmenet alapkérdéseinek* tisztázásához. Szívükben, lendületükkel, szóhasználatukkal és erudíciójukkal új generációt jelentenek, új színt hoznak, de irányukban a régi mantrákba látszanak belefagyni. És vajon ki olvasott közülük Jánossyt?

Jánossy evolúciós alternatívájában az a nagyszerű, hogy hagyomá- nyos szótárakat ír át, és sorvezetőt, iránytűt, igazodási pontot jelent friss jelenségek értelmezéséhez, magyarázatához is. Utópiájába beépíthető minden hagyományos „domain”, amelyet szilánkosra ráztak a kritikai bárók kóktélmesterei. Hadd illusztráljam ezt egyetlen példával: a szolidari- tással. Mi az? A kiszolgáltatottak, a hátrányos helyzetűek, a folyamatok vesztesei iránt érzett felelősség, a problémákra való figyelemfelhívás és az aktív szerepvállalás lokális helyzetjavításokban. De mitől és miért „domain” ez? Mert ez a baloldal számára természetes? Mert a felvilá- gosodás óta érzékenyek vagyunk az egyenlőtlenségre, Bourdieu óta az egyenlőtlenség újratermelésére? De mire vagyunk érzékenyek Jánossy óta és miért?

Mert az evolúciós alternatíva egyenrangú munkavállalókat feltételez: mindenki végez valamennyi (kevés) monoton munkát, és mindenki szá- mára nyitva áll a kreatív, magas érték-hozzáadású tevékenységek világa. De ha ez a jövőkép, akkor az út az ezen lehetőségekből kizártak számá- nak következetes, szakadatlan csökkentésén, faragásán át vezet előre, mert nem egy csapásra, hanem nemzedékek szorgos aprómunkájával lehet közelebb kerülni hozzá. Ceterum censeo: a mélyszegénység fel- számolása és a közoktatás gyerekközpontú forradalma nélkül nem csak Utópia nincs, de fenntartható társadalom és fenntartható jövő sem. Így lesz az evolúciós alternatíva egyszerre „hagyományosan” is kritikai (mivel a társadalmi különbségek újratermelésének meghaladhatóságát, illetve szükségzerű meghaladását tételezi), pragmatikus (mivel működőképes alternatívát vázol fel) és termékeny (mert megoldáskeresésre ösztönöz).

Jánossy redivivus.

Még száz számot az *Eszméletnek*. Sok sikert azt új csapatnak. Tisz- telet minden réginek.

Good-Grooming Gift

*For men of action**

"THREE MUSKETEERS"

Three to make ready for a well-set-up look, Lenthéric's famous After Shave Lotion, bracing "Tanbark" Cologne, flesh-tinted After Shave Powder or Hair Lotion. Fitted pinch bottles in a handsome man of action package. \$2.25 plus tax

Requisites by
Lenthéric

*Reg. U. S. Pat. Off.

calendermelo

OPEN IT, CLOSE IT—IT'S WOUND

Tells month, date, day,
hour, minute and lunar phases

as illustrated \$125
without calendar \$100
Fash. Inc. Inc.

MOVADO

WINNERS OF 165 OBSERVATORY AWARDS
SOLD AND SERVICED BY LEADING JEWELERS ALL OVER THE WORLD
Cap. 1949 Movado Watch Agency, Inc., 410 Fifth Ave., N. Y., c 38 Toronto St., Toronto, Can.

120

HOLIDAY / NOVEMBER

CATHOLICS, carrying crucifixes and church banners, make a pilgrimage to a new shrine erected beside a healing spring not far from Keskemet.

CONVERSATION IN BUDAPEST

(Continued from Page 70)

"One of them, Zoltán Vas, became Secretary Supreme Economic Council. He told the people to get out of the basements, clean up the streets and houses and open the shops. He requisitioned trains, confiscated food in the country and brought it into Budapest. So he became known as Vas the Provider. Another, Erzsébet, Minister of Communications, built the first bridge across the Danube. It was built from the remains of the floating swimming pools on the Danube and parts of an oil pipe line. He got the workers to build the bridge by feeding them on potato soup and promises of a bright future. He finished that bridge, built others and he became Gerő the Builder.

"Budapest was cleaned up, but we had a terrible inflation. A pound of potatoes cost a thousand pengő one day, ten thousand the next, and two million by the end of the week. New money was printed daily. The communists said in the spring of 1946 that

they would stop the inflation by summer. We didn't believe it and went on dealing in unbelievable amounts of pengő. The government piled up enormous stocks of food and goods and held them back from the market. On the first of August, 1946, they wiped out the pengő, and created the golden forints. The shops filled up with merchandise in less than a week. There was very little money, but inflation was stopped.

"Then came peace. The Americans, the English and the Russians disappeared from the streets, but Truman Doctrine and Cominform, Marshall Plan and anti-Marshall Plan replaced them. East and West began to fight, and Budapest, which had always thought itself more western than Paris, found itself with the East. The factories were nationalized one by one. State-owned department stores began to sell cloth, furniture and food of good quality, much cheaper than our shops on Váci Street. The newspapers printed more and more items about the atrocities

(Continued on Page 122)

A COMMUNIST PILGRIMAGE, with flags and portraits, opens a new tractor station the same day. Both celebrations ended at the same country fair.

A Holiday Magazine, 1949. novemberi számának oldalai Capa cikkével és magyarországi képeivel, Magyar Nemzeti Múzeum / Limpár Ildikó jóvoltából

Barbárság a láthatáron

Eleonora de Lucena interjúja Mészáros Istvánnal

A São Paulo-i Boitempo kiadó 2013 novemberében országos rendezvénysorozatot szervezett „Lukács dialektika-fogalma és az állam talánya” címmel abból az alkalomból, hogy egyidejűleg megjelentetett három portugálra fordított – illetve részben portugálul írott – könyvet, nevezetesen Lukács György A társadalmi lét ontológiájáról második kötetét, egy tanulmánygyűjteményt Lukács György és az emberi emancipáció címmel (Marco Del Roio szerkesztésében), valamint Mészáros István angol eredetiben 1972-ben publikált A dialektika fogalma Lukácsnál című művét. A kiadó ehhez az eseményhez kapcsolódón hívta meg – immár nem első ízben – Mészáros Istvánt egy braziliai előadókörútra, amelynek állomásai São Paulo, Marília, Belo Horizonte és Goiânia voltak.

E jelentős kulturális rendezvénynek a Folha de São Paulo – ez a nem baloldalinak számító, polgári újság a második legnagyobb példányszámú országos napilap Brazíliában – november 17-én „Ilustríssima” című vasárnapi mellékletében nyomtatékot (és jó hírverést) adott az alábbi interjúval, amelyet Eleonora De Lucena, a lap különtudósítója e-mailben készített Mészáros Istvánnal.

A szerkesztőség

*

Ön most azért látogat el Brazíliába, hogy Lukács Györgyről beszéljen. Mint a filozófus munkásságának alapos ismerője, miért tartja fontosnak ma Lukács eszméit?

Lukács György nagy tanítóm és barátom volt huszonnégy éven át, 1971-ben bekövetkezett haláláig. Politikailag tudatos irodalomkritikusként kezdte mintegy hetven évvel ezelőtt, s ahogy telt-múlt az idő, mindinkább az alapvető filozófiai témák felé fordult. Három fő műve e téren – *Történelem és osztálytudat* (1923), *A fiatal Hegel* (1948) és *Az ész trónfosztása* (1954) – továbbra is kiállja az idő próbáját. Történeti és esztétikai tanulmányai a német, francia, angol, orosz és magyar irodalom nagy alakjairól ma is számos egyetemen tanulmányi törzsanyagnak számítanak. Amellett szerzője egy monumentális esztétikai szintézisnek is, amely – biztos vagyok benne – előbb-utóbb Brazíliában is napvilágot lát

majd. Szerencsére, *A társadalmi lét ontológiájáról* szintén monumentális kötetei éppen mostanában jelentek meg ebben az országban a Boitempo jóvoltából. Mindezekben a filozófiának jó néhány olyan létfontosságú kérdése kerül terítékre, amelyek messze ható következményekkel vannak mindennapi életünkre és manapság folytatott küzdelmeinkre.

Az viszont kevésbé ismeretes része Lukács életművének, hogy 1919 és 1929 között magas szintű munkát végzett politikai szervezetekben is. Közoktatási népbiztos volt az I. világháború nagy válságából 1919-ben született magyar Tanácsköztársaság forradalmi kormányzatában. A pártban a „Landler-frakció” tagja, vezetésében a második ember volt a névadó Landler Jenő (1875–1928) után, aki szakszervezeti vezetőből lett magas rangú pártvezetővé, s akinek a csoportja a lehető legszélesebb néptömegek bevonásával igyekezett alakítani a párt stratégiai irányvonalát. Lukácsot 1929-ben megbuktatták a közvetlen politizálásban. Ámde még 1919-ben írott egyik cikkében (idézek belőle a Boitempónál most megjelent könyvemben) figyelmeztette olvasóit: nagy veszélyt hozhat a kommunista mozgalomra az, ha „a proletariátus maga ellen fordítja diktatúráját”. S e figyelmeztetése tragikus módon prófétai előrelátásnak bizonyult. Mindenesetre, közszereplőként, akár politikai, akár elméleti síkon nyilatkozott meg, mindenkor szilárd erkölcsi magatartásról tett tanúbizonyságot. Manapság annyi mindent olvashatunk a politikai korpupáldásról. Lukács jelentőségét pozitív példaadásában is láthatjuk, ahogyan megmutatta: nemcsak *kell* (e szó kanti értelmében) együtt járnia erkölcsnek és politikának, hanem együtt is *járhat* a kettő.

Az ön és Lukács életében egyesült az elmélet és a gyakorlat. Miben különböznek a XX. századi harcos marxisták a maiaktól?

Fájdalmasan nyilvánvaló a különbség. A Harmadik Internacionálé hajdan nagy pártjai, mint amilyen az olasz és a francia kommunista párt volt, amelyeknek a jelentékeny szervezőereje egykor még a választásokat is komolyan befolyásolta, társaikkal együtt nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is összeroppantak. Csak néhány nagyon kicsiny nyugati kommunista párt maradt hűséges korábbi elveihez. Ez a helyzet jóval Lukács halála után állott elő. Mint olyasvalakit, aki bő ötven éven át egy harcos értelmiségi életét élte, bizonyára a lelke mélyéig fölkavarta volna ez a fejlemény. Csak hát a pártok történelmi teremtmények, s ezért jó vagy rossz, de mindenképpen változó szükségleteknek felelnek meg. Marx tevékenysége még arra az időre esett, amelyik jóval megelőzte az utóbb a Harmadik Internacionáléhoz csatlakozó minden nagy párt létrejöttét. Ami a jövőt illeti, egyik-másik radikálisan hatékony párt még lábra kaphat, ha a föltételek jelentősen megváltoznak. Ám ennél jóval többről volna itt szó. Az elmélet és gyakorlat egyesítésének szüksége nem kötődik semmilyen sajátos szervezeti formához. Valójában az elmélet és a gyakorlat egyesítéséhez kapcsolódó egyik legfőbb föladat

annak a nehéz kérdésnek az elvi vizsgálata, hogy miért is került sor az említett pártok összeroppanására Keleten és Nyugaton egyaránt, s miként lehetne orvosolni ezt a történelmi jelentőségű kudarcot az aktuális történelmi fejlődés során.

Mit jelent ma marxistának lenni?

Nagyjából ugyanazt, mint Marx idejében, csak a történelmileg megváltozott és változó körülmények szem előtt tartásával. Marx ugyanis kezdettől fogva azt hangsúlyozta, hogy a problémák szocialista értékelésének döntő jellemzője, ellentétben a múlttal, az, hogy önkritikával párosul az ítékezés. Kritikusnak lenni valamivel szemben, amit ellenzünk, viszonylag könnyű. Ezért mindig sokkal könnyebb nemet mondani, mint pozitív fogódzókat találni, amelyek segítségével végrehajthatók a szükséges változások. Fontos a jó arányérzék: egyaránt meg kell értenünk a negatív tényezőket, köztük azt is, amelyik önbírálatként saját magunkra vonatkozik, és a pozitív lehetőségeket, amelyekkel valamilyen haladást érhetünk el. Mind a kettő egyformán fontos. Ezért lényeges tehát, hogy megalkuvás nélküli önbírálattal vizsgáljuk fölül a múlt század leginkább problematikus történelmi eseményeit, az egykor hozzájuk fűzött várakozásokkal együtt, ha fölül akarunk kerekedni a mi oldalunkat bénító ellentmondásokon, s el akarjuk kerülni a jövőben ránk váró nagy csalódásokat. Az idő szorítása és az aktuális történelmi helyzetből adódó konfliktusok hajlamosak eltéríteni bennünket attól, hogy ezt az irányt kövessük a cselekvésben. De a kritika és a hiteles önkritika egyesítésének irányelve mindig is lényeges követelmény marad.

Amikor vége lett a Szovjetuniónak, sokan a marxizmus csődbe jutásáról beszéltek. Azután, amikor beütött a 2008-as gazdasági válság, sokan a neoliberalizmus végét és a marxista eszmék visszatértét helyezték kilátásba. Ön szerint terjedőben van világszerte a marxista ideológia, vagy sem?

Igaza van, hogy rámutat: nem árt vigyázni az elhamarkodottan levont következtetésekkel akár az egyik, akár a másik irányban. Az ilyesmi általában a vágyálmokból, nem pedig a történelmi bizonyítékokból áll elő. Gorbacsov kormányzatának összeomlása nem oldott meg semmilyen területen levő problémát. A Fukuyama-féle „történelem vége” képzelgésben összehordott képtelenséggel ugyanígy egy hajszálnyival sem jutott előbbre senki. De mégsem lehet csak úgy egyszerűen elintézni a neoliberalizmust azon az alapon, hogy agresszíven reklámozott diadalittas eszméi és politikája nem pusztán veszedelmesen ésszerűtlenek – tekintve híveinek a háborúhoz való viszonyulását –, hanem mert a „liberális imperializmus” légvárainak építgetése ma meglehetősen abszurd valami. Hiszen bizonyos föltételek mellett a legveszedelmesebb abszurdítások is

tömeges támogatást szerezhetnek, ismerjük ezt a történelemből. Az igazi kérdés az, hogy melyek azok a mélyen gyökerező erők és meghatározottságok, amelyek az ellentétes irányú zsákutcákba terelik a népet. Az a hangulatváltozás, amelynek folyományaként ma a kávéházi asztalokra kerül Marx *Tőkéje* (természetesen nem tanulmányozás végett, hanem csak afféle „beszédtéma” gyanánt), nem jelenti azt, hogy ma világszerte terjednek a marxi eszmék. Tagadhatatlan, persze, hogy a mélyülő válság, amelyben élünk, tiltakozásokat gerjeszt világszerte. De tartós megoldásokat találni azokra a gondokra, amelyek mindenütt robbanással fenyegetnek, megfelelő stratégiák kidolgozását igényli, valamint olyan szervezeti formákat is, amelyek méretüket tekintve megfelelnek a napirenden levő problémák nagyságának.

S mi a helyzet a konzervatív eszmékkel? Gyarapodik híveik száma, vagy sem?

Bizonyos értelemben kétségtelenül gyarapodik, még ha nem minden esetben a kereken kimondott konzervatív nézetek támogatóiról van is szó. „Nem változtatni” ugyanis gyakran jóval egyszerűbb, mint csakugyan megváltoztatni egy korábban fölvetett magatartást. A tényleges történelmi helyzet szokta rábírní az embereket, hogy inkább az egyik irányba induljanak el, ne pedig a másikba, azon az alapon, hogy melyik látszik éppen kedvezőbbnek. De fennmarad a kérdés: valóban tartható a választott irány? A fizikából, nevezetesen az elektromosságtanból ismeretes a törvény, hogy az áram a kisebb ellenállás irányában halad. Számos társadalmi konfliktushelyzetre is áll ez, amikor meg kell határozni, hogy az adott probléma melyik irányban látszik megoldhatónak, ha csupán időlegesen is, ahogy az erőviszonyok (vagyis az „áramellenállás” erőssége) és a követhető alternatívák realitása engedni látszik. Az viszont, hogy hosszabb távon az egyik irány inkább követhető, mint a másik, még semmiképp sem garantálja, hogy a valóságban az lesz majd a jobb megoldás hosszú távon. Gyakran épp ellenkezőleg. A mi történelmi helyzetünkben a hosszú távon jónak bizonyuló válaszok megtalálása összehasonlíthatatlanul nagyobb erőfeszítést követel, mint „követni a múltban bevált irányt”, s nem vállalni egy gyökeres szerkezetváltás föladatát és terhét. De óriási problémák előtt állunk, s a kölcsönhatásban levő társadalmi erők mindig hasonlíthatatlanul bonyolultabb kérdéseket állítanak föl, mint amilyen a villanyáram irányának meghatározása. Ezért nagyon is kétséges, hogy a „jól bevált” konzervatív legkisebb ellenállás irányvonala vajon beválik még akár középtávon is, nem szólva a hosszú távról.

Mi volna a legjobb meghatározása a jelenlegi történelmi időszaknak?

Ez igencsak fontos kérdés a társadalmi életünk különböző síkján mutatkozó válságok történelmi időszakában. Ha ugyanis azt mérlegeljük,

hogy súlyos problémáinkra milyen történelmileg fönntartható megoldás található, akkor lényeges a vitatott problémák valódi természetének megértése. Korszakos konfliktusokat és antagonizmusokat csakis korszakos megoldások zárhatnak le. Nagyon zavaró, amikor a kapitalizmusról mint „világrendszeréről” beszélnek. A kapitalizmus csupán a tőkerendszer egyik korlátozott időszaka. Ez utóbbi a valódi világrendszer, amely jócskán túlterjed a kapitalizmus történeti fönntállásának idején. A kapitalizmust mint társadalmi újratermelési módot a többletmunka mint értéktöbblet túlnyomórészt gazdasági kiaknázása jellemzi. Ám vannak még más módjai is a tőkefölhalmozásnak, nevezetesen a többletmunka elsődlegesen politikai kiaknázásának már megismert s a jövőben még elképzelhető módozatai, ennek egyik változata volt az, amelyik a Szovjetunióban és másutt valósult meg a múltban. Ebben az értelemben fontos szem előtt tartanunk azt az alapvető különbséget, amelyik a kapitalizmus normális működéséhez tartozó, múltbeli hagyományos ciklikus/konjunkturális válságok és a tőkerendszer mint egész szerkezeti válsága között van – ez utóbbi a jelenlegi történelmi időszak meghatározója. Ezért igyekeztem én mindig azt hangsúlyozni, hogy szerkezeti válságunk – amelynek kezdete megközelítőleg az 1960-as évek végére tehető, s azóta egyre csak mélyül – tartós megoldása szerkezetváltást követel. S bizonyos, hogy ez nem érhető el „a legkisebb ellenállás irányvonalán”.

Kik voltak a legjelentősebb személyiségei mind ez ideig a XXI. századnak?

Amint tudjuk, a XXI. század még gyermekcipőben jár, és még sok-sok meglepetést tartogat. De az a politikai személyiség, aki a legnagyobb hatást gyakorolta a XXI. század kibontakozó történelmére – olyan hatást, amelyik tartósan tovább terjed – Venezuela néhai elnöke, Hugo Chávez volt, aki 2013 márciusában hunyt el. Persze, Fidel Castro is igen tevékeny volt még az előző évtizedben, de az ő nagy történelmi hatása az 1950-es évek végében gyökerezik. A konzervatív oldalról, ha még élne, habozás nélkül de Gaulle tábornokot nevezném meg. Ebben az évszázadban egyelőre nincs senki a konzervatív oldalon, aki az ő történelmi mércéjével volna mérhető.

S mi volt eddig az évszázad legmeglepőbb fejleménye?

Alighanem az a sebesség, amellyel Kínának sikerült az Egyesült Államok gazdaságának nyomába erednie. Már-már nem sok híja van, hogy átvegye az Egyesült Államoktól a „világ mozdonya” szerepét (ahogy ez utóbbi olykor öntelten nevezi magát), úgy tartják, hogy immár csak néhány évre van szüksége hozzá. Már régóta előre látható volt, hogy ez bekövetkezik, tekintve Kína óriási népességét és éves gazdasági növekedési rátáját. De számos szakértő évtizedekkel későbbre jósolta az

esemény bekövetkeztét. Mindamellett nagy naivitás volna azt képzelni, hogy Kína mentes maradhat a tőkerendszer szerkezeti válságától csak azért, mert pénzügyi mérlege hasonlíthatatlanul egészségesebb, mint az Egyesült Államoké. Még a több ezermilliárd dolláros kínai többlet is füstbe mehet a nem túl távoli jövő zűrzavarában. A szerkezeti válság természete már csak olyan, hogy óhatatlanul kihat az egész emberiségre. Egyetlen ország sem hiheti, hogy immunitása van vele szemben, még Kína sem.

A válságok részét alkotják a kapitalizmusnak. Milyen a legutóbbi válság mérlege, amelyik öt éve robbant ki? Kik nyertek, kik veszítettek rajta?

Részét a kapitalizmusnak? Igen is, nem is! Igen, abban a korlátozott értelemben, hogy a pénzügyi válság drámai erősséggel a világ leghatalmasabb tőkés országaiban robbant ki, amelyek előszeretettel emlegetik magukat „fejlett kapitalizmusként”. De fejlettségük nagy részét nem csupán (múltbeli és jelenlegi) kizsákmányoló előjogaik alapozták meg, amelyek az ún. harmadik világgal szembeni (politikai és gazdasági) erőviszonyaikkban testesülnek meg, hanem gazdasági életük katasztrofális eladósodottsága is. 1987-ben azt írtam egyik cikkemben, amelyet 1989-ben közöltek Brazíliában, hogy a „valódi adósságprobléma” nem Latin-Amerika eladósodása – ahogy akkoriban vélték –, hanem az Egyesült Államok megfizethetetlen adóssága, amely óhatatlanul az USA kolosszális csődjével végződik, s ez világméretű gazdasági földindulást idéz elő. Két éve Brazíliában tartott előadásomban hangsúlyoztam, hogy az USA adóssága csillagászati összegű 14,5 ezermilliárd dollárra rúg, ami menthetetlenül tovább növekszik. Ma 17 ezermilliárd dollár körül járunk, s haladunk tovább és tovább. Aki azt képzei, hogy ez fenntartható a jövőben, vagy hogy majd nem hat ki mindenkire a földkerekségen, amikor ez a könyörtelenül növekedő adósság egyszer csak óhatatlanul mindent megbénító leálláshoz vezet, az nem ezen a bolygón él.

Erősödött vagy gyöngült a válsággal a kapitalizmus?

A hagyományos ciklikus/konjunkturális válságok a múltban erősíteni szokták a kapitalizmust, mivel kigyomlázták az életképtelen tőkés vállalkozásokat, s ezáltal tevékenyen előmozdították azt, amit Schumpeter eszményítve „teremtő rombolásnak” nevezett. Ma jóval komolyabb problémák jelentkeznek, mert a szerkezeti válság még a legalapvetőbb vetületeire is kiterjed az emberiség társadalmi anyagcsere-ellenőrzésének, beleértve veszedelmes módon a természetet is. Tehát „teremtő rombolásról” beszélni a jelenlegi körülmények között roppant önelégültségre vall. Sokkal pontosabb ehelyett romboló termelésként meghatározni azt, ami ma megy végbe.

A válság számos országban politikai változásokat váltott ki. Lehetséges valamilyen általános elmozdulást megfigyelni akár jobbra, akár balra?

Eddig inkább csak jobbra, mintsem balra. A tökéletes módra fejlett országok összes kormánya – és korántsem csak ezek – olyan politikához folyamodtak, amelyik „megszorítások” és reálbércsökkenések révén igyekszik orvosolni a problémákat, valamint azoknak a máris nyomorúságos élet-színvonalra lejjebb szorításával, akiket oly gyakran az „alulprivilegizáltak” szószüleménnyel szoktak leírni. És a „legkisebb ellenállás irányvonala” segít abban, hogy kiterjesszék vagy legalább eltűnjék a válságra adott uralkodó konzervatív intézményes válaszokat. Ám igencsak kétséges, hogy az ilyen politika, amelyik mostanában inkább a jobboldalnak kedvez, tartós orvoslást eredményezhet.

Ahogy ön megjósolta, az utóbbi években növekedett a szegénység még a kapitalizmus kemény magját képező országokban is. Az Egyesült Államokban fokozódott az egyenlőtlenség. Az Egyesült Királyságban mozgalom indult avégett, hogy élelmiszert juttassanak a szegényeknek – amire nem volt példa a II. világháború óta. Mi baj történt a kapitalizmussal? Lehetséges, hogy a kapitalizmus már nem képes az emberiség számára elégséges növekedést gerjeszteni?

A legszegényebbeknek osztogatott élelmiszercsomagok nem az egyedüli látható jelei a válság ilyen oldalának, és ezek nem is korlátozódnak a tökéletes módra fejlett országok közül kizárólag az Egyesült Királyságra. A *Tőkén túl* című könyvemben (angolul 1995-ben jelent meg) szót ejtettem az utcai melegétel-osztogatás eljövételéről. Az utóbbi két-három évben már a televízió képernyőjén követhetjük ennek nagymértékű terjedését a leginkább „fejlett” (és leginkább privilegizált) országban: az USA-ban. Bizonyos, hogy gyökerében bajos – és már teljességgel tarthatatlan – az a mód, ahogyan a növekedés folyik a kapitalizmusban. Hiszen egyik-másik, természeténél fogva rákos növekedési formának még bizonyos fenntartható ökológia elemi föltételei mellett is tilalmasnak kellene lennie, olyannyira döbbenetes megnyilvánulása a romboló termelésnek. Ugyanakkor annyi minden megy pocsékba, mert úgy hajt nagyobb hasznot, ha mihamar hulladék és selejt lesz belőle, miközben sok-sok millió ember még a tökéletes módra legfejlettebb országokban is roppant ínségben kénytelen tengődni. Néhány napja a volt brit miniszterelnök, John Major azon sopánkodott, hogy ezen a télen Britanniában oly sok embernek „választania kell az élelem vagy a fűtés között”. Idéztem őt 1992-ben, amikor még miniszterelnökként végtelen önteltséggel azt nyilatkozta: „a szocializmus halott, a kapitalizmus működik”. S csak annyit fűztem hozzá: „Megkérdeznék: kinek a javára és meddig működik a kapitalizmus?” A „fűtés vagy evés” közti választás, amire most kénytelen volt rádöbbedni, nem éppen annak bizonyítéka, hogy jól „működik a kapitalizmus”. Valójában csakis az

az értelmes növekedés, amelyik emberi szükségletre válaszol. A romboló növekedés, beleértve a hatalmas „katonai-ipari komplexumot” – hívják bár „teremtő rombolásnak” –, csakis a csőd bizonyítéka lehet. Az egyedüli fönnttartható növekedés az előttünk álló jövőben az lehet, amelyik emberi szükségletre válaszul gondoskodik a javakról és a rászorulókat ellátásáról.

A válság megnövelte a munkanélküliséget számos régióban, és megrengette a jóléti szociális ellátási rendszert Európában. Tömegek tódultak tiltakozásul az utcákra (Portugáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában, Görögországban stb.). Az Egyesült Államokban viszont nyoma veszett az „Occupy Wall Street” mozgalomnak. Milyen eredménye várható ezeknek a mozgolódásoknak? Van-e köztük kapcsolat? Hasznot húztak-e belőlük a baloldali pártok, vagy nem?

A „jóléti állam”, ellentétben propagandacélú eszményítésével, a valóságban mindig is csak egy maroknyi tőkés országra szorítkozott, és még ott is nagyon ingatag alapokon épült ki. Sohasem terjedt ki a világ többi részére, dacára a „modernizációs fejlesztés-elméletek” kritikátlan reklámozásának, amelyek mindenkor a tőkerendszer ellentmondásos keretébe illeszkedtek. A valóságos fejlődés hosszú távú tendenciája az idealizált „jóléti állammal” ellenkező irányba mutatott. A tárgyilagosan kimutatható trendet már 1970-ben „a kizsákmányolás különbözőzeti rátájának süllyedő irányú kiegyenlítődéseként” jellemeztem. Idevágó bizonyíték volt egyebek közt az egyazon transznacionális vállalatnál (pl. a Ford autógyári szerelőszalagjai mellett) dolgozóknak pontosan ugyanazért a munkáért fizetett órabér összegében tapasztalható, elképesztő különbség az „anyaországban” és a „világ peremének” országaiban. Ez a trend tovább folytatódik, és még messze van szükségszerűen elkövetkező végpontjától. Érthető a tiltakozások számos tőkés országban, s óhatatlanul fölerősödnek a jövőben. A fonák „kiegyenlítődéseknek” ez a hosszú távú társadalmi-gazdasági trendje szolgál számukra táptalajul. Érthető, hogy a parlamenti politika keretében működő pártok nem képesek ebből hasznot húzni, mert maguk is azokhoz a korlátokhoz szabják megalkuvó céljaikat, amelyekből a jóléti szociális rendszerre nézve szükségképp negatív következmények fakadnak.

Lukács a polgári társadalom legfontosabb szerveződéseiként tekintett a szakszervezetekre. Ön szerint érvényes még ez a nézet?

Lukácsnak ezt a nézetét nagyban befolyásolta korábban említett elvtársa és barátja, Landler Jenő, aki harcos szakszervezeti vezető volt, mielőtt annak a pártfrakciónak az irányítója lett volna, amelyikben Lukács is vezető szerepet játszott. Bár Lukácsnak igaza van abban, hogy a szakszervezetek továbbra is fontosak, de csak egy lényeges megszorítással. Nem lehet ugyanis eléggé hangsúlyozni: a szakszervezetekben rejlő

lehetőségeket rendkívül rossz irányba terelte (s tereli még ma is) a szervezett munkásmozgalom fölosztása a munkásság két „karjára” – vagy ha úgy tetszik: „ágára” – az úgynevezett „ipari kar” (a szakszervezetek) és a „politikai kar” (a pártok) szerveződésének elágazó kettősségére. A szakszervezetekben rejlő pozitív lehetőségek nem valósulhatnak meg addig, amíg ezt a mindkét elágazásra nézve egyformán káros fölosztást lényegileg meg nem szüntetik.

Mi a véleménye az úgynevezett „arab tavaszról”? Véget ért? Nincs kapcsolódás az európai és az arab világ mozgalmai között? Némelyek egy újabb imperialista csatározást látnak a régióban. Indokolt volna ez?

Az „arab tavasz” hatását, amikor az első drámai események kirobbantak, sokan hajlamosak voltak nagyon túlértékelni, majd teljesen indokolatlanul lebecsülni a jelentőségét, mihelyt a tömegtüntetések visszaszorultak Észak-Afrikában. Csak hát eleddig egyetlen mélyen gyökerező probléma sem oldódott meg egyetlen érintett országban sem. Így hát a tiltakozások alighanem folytatódnak a jövőben, egynémely súlyos gazdasági ellentmondásra is rámutatva (amelyek a múltban éhséglázadásokat eredményeztek, bár ezeket csak vonakodva ismerték el a főnnálló rend vezető lapjai, amilyen például a londoni *The Economist*), s nem csupán ezek politikai-katonai vetületére. Előbb-utóbb folytatódni fognak a forrongások, akármilyen évszokról nevezi is el őket a média. Azt sem szabad elfelejteni, hogy némelyik európai országnak masszív érdekeltségei vannak Észak-Afrikában és a Közel-Keleten, és kísérletek folynak ezek reaktíválására, ami nagyon is látható manapság. Senki sem képzelheti azt, hogy az imperializmus a múlté.

Brazília is a sokszoros tiltakozás időszakát éli. Ön hogyan értékeli ezeket a tiltakozásokat? Lát valami kapcsolatot a világban másutt történtekkel?

Lehetetlen ma olyan részére bukkanni a világnak, ahol nincs komoly társadalmi tiltakozás. Ezek sok különféle tárgyra irányulnak, s azt a fölületes benyomást kelthetik, hogy nincs köztük semmilyen kapcsolat. De ez is csak önámítás. A múltban számos ilyen tiltakozást szokás volt annyiival elintézni, hogy ezek csupán „egyetlen célú mozgalmak”, semmi hatásuk nincs a főnnálló társadalmi rend általános épségére és szilárdságára. Mi sem állhat távolabb az igazságtól, mint az effajta önelégült elfordulás a figyelmeztető jelektől és „füttyörészés a sötétben”, ahogy az alaptalan önbátorítást jellemzi a szólásmondás. Igaz, hogy a tiltakozásnak az a roppant sokfélesége, amelyet a világ különböző részein tapasztalhatunk, nem fér bele a hagyományos politika csatornáiba és cselekvési módjaiba. De badarság volna ezt jelentéktelenségük bizonyítékának venni. Ellenkezőleg, éppen a fölhalmozódott problémák

és ellentmondások sokkal mélyebb okaira mutat rá ez a sokféleség. Pílanatnyilag semmi látható jele nincs egységesülő stratégiának. Általános jellemzőjüknek látszik mind e tiltakozásoknak, hogy próbálgatják korlátaik törésálló képességét, és keresik annak útját-módját, miképpen lehetne hatékonyabban megfogalmazni gondjaikat-bajaikat. Egy kibontakozó folyamatnak vagyunk tanúi, amelynek jelentősége idővel nyilván jócskán megnövekedik majd.

Némelyek az Egyesült Államok kezét látják ezekben a világszerte zajló tüntetéseken, hogy ekképpen megingassanak bizonyos kormányzatokat. Van értelme ilyesmit föltételezni?

Ez nagyon túlzó leegyszerűsítése a dolgoknak. Az Egyesült Államok kétségkívül élen jár a nemzetközi konfliktusok és összecsapások szításában, mint a globális hegemon imperializmus túlerejével uralkodó hatalom. De sokkal mélyebben fekvő okok húzódnak meg itt annál, hogy okozataik eltüntethetők volnának „kormányzatok megingatásával”. Egy-két esetben, persze, sor kerülhet ilyesfajta beavatkozásokra, és csakugyan sikerülhet efféle eseményeket kikényszeríteniük az amerikai kormányzat legszélsőségesebb erőinek. De mindennek van határa, még a legvérmesebb neoliberális és neokonzervatív kalandorpolitikának is.

Mit változtat a politikai küzdelmeken ma az internet?

Annyi bizonyos, hogy az internet segítségére volt a tiltakozó mozgalmaknak a kommunikációban és az összefogásban, ez nyilvánvalóvá lett a közelmúltban. De nem szabad elfelejteni, hogy a szemben álló tábor erőinek kezében is nagyon hasznos segédeszköz volt az internet, sőt több: közvetlenül igénybe vehető közös forrás gyanánt volt segítségére nem egy tőkés államnak. De akármilyen súlyal esik is a latba az internet használata, akkor is csak kiegészítő szerepet játszhat mindkét oldalon. Csakis azon a talajon lehet megoldást találni a problémákra, amelyiken szárba szökkentek. Márpedig itt társadalmi rendünk alapvető szerkezeti meghatározottságairól van szó.

Mire véli ma a kapitalizmus és a demokrácia közti kapcsolatot? Összeférhetetlenek?

A kapitalizmus és a demokrácia nem összeférhetetlen, kivéve a rendkívüli válsághelyzeteket, amelyek Hitlereket és Pinochetekeket léptetnek az előtérbe, akárhol robban is ki efféle válság, még Brazíliában is megtörtént ilyesmi a nem túl távoli múltban. A normális mederben folyó tőkés termelésnek sokkal inkább kedvez a formailag demokratikusan végzett ellenőrzés és szabályozás. Hosszabb távon emiatt tarthatatlanok a diktatórikus rezsimek, s ezért igyekeznek előbb-utóbb visszatérni – még

egy pinocheti „miltonfriedmanizált” Chilében is – a formális-demokratikus szabályozás politikailag kezelhetőbb módjához a tőkés csereviszonyok általános keretei között.

Az Egyesült Államokban a radikális jobboldal – hogy ne kelljen elfogadnia az egészségügyi rendszer csekély mértékű megreformálását a szegények javára – kis híján a szakadék szélére sodorta az országot. Az ilyen helyzet kockázatot jelent a nagytőke üzletmenete és pénzügyei számára. Ön szerint mivel magyarázható ez?

Az amerikai egészségügy helyzete csupán részmutatója a zajló válságnak. Alapjában elválaszthatatlan a korábban említett csillagászati összegű, mintegy 17 ezermilliárd dollárra rúgó adóssághalmaztól. Közben átmeneti részmegállapodást kötöttek a demokraták és a republikánusok, eszerint legközelebb 2013 legvégén veszik elő az ezermilliárdok megoldatlanul maradt ügyét, de úgy, hogy ne keltsenek vele újabb nemzetközi feszültséget. Ám biztosak lehetünk abban, hogy ez a súlyos ügy nemsokára még nagyobb nehézségeket gerjesztve kerül ismét terítékre. Hiszen a 17 (vagy több) ezermilliárd olyan óriási összeg, hogy nincs a világon akkora szőnyeg, amelyik alá besöpörhetné, ahogy régebben volt szokás, a problémák elodázásának szokásos módján.

Lehet azt mondani, hogy Demokrata Párt túl messzire ment jobbra, s nem sikerült elszigetelnie a Köztársasági Párt radikális jobboldalát?

Nehéz megmondani, hogy a két párt közül melyik inkább jobboldali, mint a másik. De mindkettő téved, ha azért véli helyesebbnek túlságosan jobbra tartani, mert így majd képes lesz megoldani az észak-amerikai társadalom súlyos problémáit.

Hogyan értékeli az Obama-kormányzatot és a demokrácia helyzetét az USA-ban?

Obama sok mindent megígért, amiből semmi sem lett elnöksége alatt. Elég, ha Guantánamóra gondolunk. De nem az a kérdés, hogy milyen a szóban forgó elnök. Hatalmi struktúrákat nem lehet személyi viszonylatokban megérteni. Emlékezzünk csak a korábbi demokrata elnök Jimmy Carter tévéinterjújára, amikor könnyekkel a szemében jelentette ki, hogy „az elnök tehetetlen”. Tény, hogy ő jóval több mindent tett, amióta nem elnök, mint amennyit tehetett hivatali éve alatt. Eleddig még nem láttuk sírni Obama elnököt a televízióban. De hát, ahogy az angolszász szólás mondja, „minden az első alkalommal kezdődik”.

Az USA világszerte kémkedik. Nemrég tárták föl Brazíliában, hogy milyen sémát követ az amerikai hírszerzés, amelybe olajipari és ércbá-

nyászati érdekeltségek is belekeveredtek. Mit kellene tennie Brazíliának szuverenitása védelmében?

59

Itt már az elmebaj határán járunk. Mindenkit megfigyelni mint potenciális ellenséget, még a baráti országok államfőit is! Nevethetnénk rajta, ha nem volna nagyon is komoly, mélyen gyökerező az ügy. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a szuverenitás védelmezése nem szorítkozhat a nemzetközi jog és a külpolitika területére. A nemzetközi jog szánalmasan gyöngye e tekintetben, nem is szólva azokról az intézményekről, amelyeknek az idevágó törvények globális méretű betartásáról kellene gondoskodniuk. Érdemes idézni egy élvonalbeli liberális nemzetközi jogász, Philippe Sands könyvének címét: *Lawless World: America and the Making and Breaking of Global Rules* (Törvénytelen világ: Amerika és a globális rendszabályok meghozatala és megszegése). Ezekben a kérdésekben a valóságos erőviszonyok döntenek. És persze a globális tőke erőfölényének oroszlánrésze van ezekben a döntéshozási folyamatokban. A szuverenitást nem lehet megvédelmezni, ha nem vesszük figyelembe a problémának ezt a kritikus oldalát, amely elválaszthatatlan a transznacionális tőke óriásvállalatainak túlerőben levő hatalmától.

Emelkedőben vagy hanyatlóban van az USA hatalma?

A leghelyesebb megállapodottnak, de még uralkodónak mondani. A föltételek, amelyek az uralmát éltetik, teljesen kézzelfoghatók, a „katonai-ipari komplexumtól” (amire Eisenhower elnök sajnos csak búcsúbeszédében hívta föl a figyelmet) a Világbankig meg az amerikai dollárig mint világgpiaci fizetőeszközig. Egyetlen más ország sem, csakis az USA képes rákényszeríteni a maga 17 ezermilliárd dollárnyi adósságát a világ többi részére. Ám az ilyen alapokon nyugvó uralom csakis ingatag lehet.

Mi a véleménye Kínáról? Az országban csökkent a szegénység. Szocializmus van ott?

Kína termelési téren elért eredményei, beleértve a szegénység csökkentését országszerte, óriásiak. De nagy kérdőjel a jövő. Mindenekelőtt: meddig tarthatók a termelési csúcsteljesítmények anélkül, hogy jövéhetetlen kárt okoznának az ezekhez szükséges hatalmas erőforrások elhasználásával az ökológia terén? Meddig lehet még elfogadtatni az elképesztő egyenlőtlenségeket a dolgozó nép abszolút minimális bérszínvonala és a felső fokon privilegizáltak dűsgazdagsága között? Hiszen a szocializmus elgondolhatatlan lényegi-tartalmi egyenlőség nélkül Kínában is.

A múltban a kapitalista világ belviszályai világháborúkba torkolltak. Föltehető, hogy most is ilyesmi sejlik föl a láthatáron?

INTERJÚ

A háború mellett dönteni a múltban szerves része volt a tőke szabály-rendszere szerint vetélkedő felek másképp kezelhetetlen problémái megoldási kísérleteinek, ebbe a sorba tartozik a XX. század két totális háborúja is. A „tömegpusztító fegyverekkel” lehetetlenné vált arra számítani, hogy az ilyen totális megoldások összeegyeztethetők lesznek az ésszerűség elemi föltételeivel. De vannak a „radikális jobboldalnak” stb. olyan képviselői, akik nem haboznak „játszani a tűzzel”, sőt nyíltan is azt hirdetik, hogy teljesen jogos a tűzzel játszani. Ezek némelyike igen magas helyet foglal el a megállapított hivatali rangsorban. Ilyen volt például Clinton elnök, aki kinyilatkoztatta, hogy „csak egyetlen szükséges nemzet van, az Amerikai Egyesült Államok”. Ugyanakkor Tony Blair brit miniszterelnök hivatalosan elismert „guru”-ja és Xavier Solana külpolitikai tanácsadója, Robert Cooper az agresszív „liberális imperializmus” dicshimnuszát zengi írásaiban. Vele egy húron pendül George W. Bush elnök politikai tervezési igazgatója a külügyminisztériumban, Richard Haass, aki azt bizonygatja, hogy még agresszívabb imperialista stratégiára van szükség, amiként írja: „a világ-birodalom számára a feszültségenyhítés, nem pedig a feszültségfokozás látszik veszélyesebbnek”. Mármint az Egyesült Államok globális hegemoniájának mindenáron való megszilárdítása érdekében, nyíltan kimondva, még háború árán is. Az ésszerűség szemléltetést nagy tehertétel az efféle stratégiák versengésében. Ne mondja hát senki, hogy a világ lángba borításának lehetősége föl sem merülhet történelmi szemhatárunkon.

Lehet azt mondani, hogy az USA befolyása Latin-Amerikában visszaszorult az utóbbi évtizedben?

Igen. Az e tekintetben fontos országokat főlemlíti az ön következő kérdése is. Soruk esetleg még bővülni fog a jövőben.

Hogyan ítéli meg az olyan országok kísérleteit, mint Venezuela (amelyik XXI. századi szocializmusról beszél), Bolívia, Ecuador, Uruguay, Argentína?

Nagyon nehéz útra léptek, amelyen kétségkívül sok-sok akadályt gördítenek majd elébük az uralkodó nagyhatalmak a jövőben. Hiszen az Egyesült Államok nyíltan kinyilatkoztatta már régen, hogy Latin-Amerika az ő „hátsó udvara”, ezért igényt tart fölötte az uralomra.

Mit gondol Brazíliáról az évtizednyi munkáspárti kormányzás után?

Első ízben 1983-ban látogattam el az elnökjelölt Lula stábjához. Az egyik irodahelyiség fölött az állt kivilágított díszes betűkkel: „Tiradentes”.*

* A szó közvetlen jelentése: „Foghúzó”. Közismert ragadványneve egy XVIII. századi brazil szabadságharcosnak, valamint ma egy róla elnevezett város Minas Gerais államban – a ford.

Csináltam is róla egy fotót. Arra gondoltam, s még ma is eszembe jut, vajon mennyi időbe telik, amíg elmondhatjuk, hogy az országos „Tiradentes”-rendelőintézetnek sikerült minden fertőző, odvas fogat eltávolítania, ami annyi fájdalmat okoz egy minden tekintetben nagyszerű erőforrásokkal ellátott országnak, amilyen Brazília.

Mi az elképzelése a szocialista eszmék mai érvényéről?

Említettem már, hogy problémáinkra csak korszakosan fenntartható megoldások jöhetnek szóba. Minden egyéb próbálkozás balul üthet ki, ahogy ezt már megtapasztaltuk a múltban. A szocialista eszméknek a kezdet kezdetétől meghatározójuk volt, hogy egész történelmi korszakot igényel a megvalósításuk, pedig hát a problémák, amelyek ehhez kiindulásul szolgálnak, nagyon keservesek. Más szóval, nem csupán sürgősségi ellátásra szorulnak „Tiradentes”-től, hanem a fájdalmas fertőzések megelőzését is igénylik hosszabb távon. A szocialista eszmék ezért érvényesebbek ma, mint valaha.

Mely országok (vagy pártok) képviselik ma a szocializmust?

Csupán néhány nagyon kis párt hirdeti ma hűségét a szocializmus eszméihez. És nincs olyan ország, amelyik szocialistának nevezhetné magát.

Régebben a „Miki egér szocializmus” kifejezést használta azokkal a pártokkal kapcsolatban, amelyek csupán kacérkodtak a szocializmus gondolatával. Ma is vannak ilyenek?

Nem pontosan ilyenek. Még tovább silányult a Miki egér szocializmus. Az Olasz Kommunista Párt – egykor Antonio Gramsci harmadik internacionális pártja – átfestette magát „Baloldali Demokraták” („Democratici di Sinistra”) párttá. Azután még a „baloldal” szót is túlságosan kompromittálónak találta. Egy újabb keresztelőben szimpla „Demokrata Párt” (Partito Democratico”) lett belőle. Így már nem is Miki egér, inkább Popeye, akinek már spenótja sincsen.

Milyen várakozásokat fűz a szocializmushoz vagy kommunizmushoz a jövőben? Lesz ilyen? Elérhető cél? Fönnáll a barbárság kockázata?

Azt írtam egyik könyvemben (*Szocializmus vagy barbárság?*), amely Brazíliában is megjelent, hogy talán módosítanom kellene ma Rosa Luxemburg nevezetes szavait, a „barbárság vagy szocializmus” kifejezést, hozzáfűzném még ugyanis azt: „barbárság, ha szerencsénk van”, mert hiszen az emberiség megsemmisülése is fenyeget bennünket. Ameddig ugyanis nem sikerül megoldanunk súlyos problémáinkat, amelyek túlmu-

tatnak létezésünk és a természethez való viszonyunk minden vetületén, ez a veszély ott lebeg a szemhatárunkon.

Merrefelé lehet ma keresnivalója egy harcos marxistának?

Minden erejével dolgoznia kell az említett fő problémák tartós megoldásán.

Mit tervez a közeljövőben?

Tovább dolgozom néhány hosszú távú, mindanyiunkat érintő tervemen.

Rochester, 2013. november 1.

(Fordította: Csala Károly)

Amerikai ejtőernyősök a Rajna fölött egy repülőgép fedélzetén, 1945. március 24.
Fényképezte Robert Capa © International Center of Photography, New York – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

Az elnyomás csapatban károg...

Lugosi Győzővel Búr Gábor és
Szalai László beszélget

Búr Gábor: Tíz évig láttad el az *Eszmélet* felelős szerkesztői feladatkörét, s több mint húsz éve vagy a szerkesztőség tagja. Most, hogy átadod a stafétabotot, hogyan értékeled a folyóirat szempontjából ezt a tíz évet, illetve közel negyedszázadot?

Lugosi Győző: Nos, ami az elmúlt évtizedet illeti, ez az időszak kétségtelenül a lap erős(ödő) korszaka volt. Az *Eszmélet* pontosan, határidőre megjelent, a lapszámok terjedelmét kb. egyötödével növeltük, sőt, az évtized második felében két könyvsorozatot is elindítottunk: az *Eszmélet Könyvtárban* és az *Eszmélet Kiskönyvtárban* fontos és nívós elméleti-történeti munkákat adtunk közre. Mindehhez a kedvező anyagi kondíciókat – lássunk tisztán – egyrészt annak köszönhetjük, hogy 2002 és 2010 között a radikális-baloldali rendszerkritikát, amit az *Eszmélet* lényegében egyedül képvisel(t) a hazai folyóiratok között, nem (sem) érte hátrányos megkülönböztetés a *Nemzeti Kulturális Alap* támogatási politikájában, másrészt pedig annak, hogy három baloldali alapítvány – az MSZMP vagyonából a rendszerváltozás idején létrehozott *Szabad Sajtó Alapítvány* (amely az időszak elején még nyereséges *Népszabadság* résztulajdonosa), a *Lukács György* és a *József Attila Alapítvány* – biztosította a lap előállításának mellesleg szerény költségeit. (Nem szoktunk hivatkozni vele, mert nekem, nekünk magától értetődő, de talán itt megemlíthetem: a szerkesztők a kezdetektől társadalmi munkában látják el feladatukat.) Azt gondolom, legfontosabb közös eredményünk ebben a tíz évben – amit személyes sikeremnek is tekintek, s ha valamire, erre valóban büszke vagyok – Mészáros István akadémikus *A tőkén túl* című négykötetes opus magnumának magyar nyelvű kiadása. Hozzáteszem: az érdem oroszlánrészre „házi fordítónké”, Csala Károlyé, hisz’ az anyagi támogatás mit sem ért volna az ő fáradságot nem ismerő elkötelezettsége és rendkívüli fordítói teljesítménye nélkül. Mindannyiunk – szerkesztők, tanácsadók és olvasók – számára kiemelkedő esemény volt, s maradandó emlék marad István, e varázslatos tudású és nagyon szerethető ember látogatása a szerkesztőségnek otthont adó Kossuth Klubban, 2010 októberében.

Szalai László: Mondhatjuk-e hát, hogy az elmúlt tíz év az *Eszmélet* számára sikertörténet volt?

Lugosi Győző: Csak nagy-nagy fenntartással, vagy tán még úgy sem. Szembe kell(ett) néznünk ugyanis azzal, hogy a marxista megalapozottságú társadalomtudomány s mögötte az antikapalista rendszerkritika társadalmi elfogadottsága – a rendszerváltozás immár egyértelműen negatív mérlege, a kapitalizmus „második kiadásának” súlyos kudarcossága ellenére – nem növekedett e tíz évben, sőt, ha a (szélső)jobboldali – múltba forduló és fasisztoid – eszmék terjedését tekintjük, az *Eszmélet* s általában a baloldali rendszerkritika befolyása a magyar szellemi életre, s ami még aggasztóbb: a fiatalok körében inkább gyengült, szinte a peremre szorult.

Szalai László: Mi lehet szerinted e jelenség oka?

Lugosi Győző: A reális okokat alighanem csak később, húsz-ötven év múlva utódaink fogják tudni megválaszolni (ha optimisták vagyunk, s azt gondoljuk, hogy lesznek ilyenek). Egyelőre inkább néhány valószínű összefüggést tudnék megnevezni. Először is látható, hogy a „tökén túlra” tekintő társadalmi attitűd egész Kelet-Európában apályát éli – ellentétben a világrendszer másik félperifériáján, Latin-Amerikában ugyancsak az elmúlt két-három évtizedben tapasztalható „dagállyal”. Kétségtelen, hogy e tekintetben nálunk s talán Szlovákiában meg a balti államokban a legrosszabb a helyzet, Csehországban vagy Szerbiában, Horvátországban, különösen pedig Lengyelországban a rendszerkritikus baloldal párbeszédképes szubkultúráként jelen van a társadalomban, elég, ha a *Krytyka Polityczna* című lap körüli baloldali értelmiségiek országosan kiépült hálózatára s az értelmiségi fiatalok számottevő részében élvezett népszerűségére utalok. Nem hiszem, hogy tévednék, ha a két félperiféria reagálásának szembeszökő különbségét a kapitalista rendszerváltságra az eltérő *középidéjű* (Braudel) múlt különbözőségében vélem megtalálni. Arra gondolok, hogy régióinkban a kapitalista rendszer – a több évtizednyi államszocialista „lekapcsolódás” folytán – nem lett „kihordva”, úgy, ahogyan ez Latin-Amerikában történt. Emiatt (is) lehetett oly tömeges az „utolérés” hiedeleme a „jó kapitalizmus” lehetőségével kapcsolatban már a késő Kádár-korban, illetve a rendszerváltozáskor. S bár a vágyalmok pár év alatt szertefoszlottak, a rendszerrel szembeni elégedetlenség továbbra is foglya maradt ennek az illúciónak. Vagyis nem a *meghaladás* progresszív útját választotta, hanem a visszalépés, a valójában soha nem létezett nemzeti kapitalizmushoz – nálunk a Horthy-korszakhoz – való megtérés reakciós vízióját vetítette/vetíti maga elé. Másként fogalmazva: mintha a mi társadalmaink nem itták volna még ki fenéki a keserű poharat: nem jutottak még túl a kapitalista rendszer igazi megtapasztalásán. Hiszen az államszocialista rendszerek legtorzabb változatukban – mond-

juk, a Rákosi-éra Nagy Imre „padláslesöprési” minisztersége alatt vagy a Ceaușescu-rezsim a falurombolás idején – sem tudhatták alulmúlni a politikai jogfosztottság és a létbizonytalanság, s pláne nem a szociális egyenlőtlenségek (a tömeges nyomor és a hivalkodó fényűzés) terén a hetvenes évek latin-amerikai diktatúráit, Pinochet Chiléjétől Videla Argentínáján át a García Meza-féle Bolíviáig. S persze az is közismert volt, hogy az „ólomévek” katonai rezsimjeit kivétel nélkül a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúra: az IMF és a Világbank tartotta gazdasági, az Egyesült Államok pedig politikai kontroll alatt. Míg tehát ezek az újvilági társadalmak *megélt történelmük* alapján immár *jobbra zárnak*, azaz ott a katonai junták egyenruhájába bújt neoliberalizmus súlyosan diszkreditálta a tökerendszert magát, Kelet-Európában az államszocialista rendszerek veresége, az általuk nyújtott életminőség iránti erős nosztalgiai ellenére, egyelőre mindennemű „baloldali alternatívát” hiteltelen és perspektívátlan opciónak láttat.

Szalai László: Menjünk vissza még kicsit az időben. Hogyan élted meg a rendszerváltást, s utána milyen szerepet vállaltál a baloldali újjászervező(ö)désében?

Lugosi Győző: A kérdés első részére a válaszom: *rosszul*. MSZMP-tagként és a BAL egyik – mellékszereplő – alapítójaként én is a társadalmi önkormányzatiság megerősítésében és elsősorban az állami tulajdon társadalmaztatásában, új közösségi tulajdonformák létrehozásában láttam *volna* kiutat az államszocialista rendszerváltságból. Az MSZMP 1989. őszi megszűnése/átalakulása után „átigazoltam” ugyan az MSZP-be, s egy évig az óbudai pártszervezet vezetésében is részt vettem, a kilencvenes választások után azonban inkább másfajta közéleti szerepet kerestem – vagy inkább: teremtettem – magamnak. Megalakítottam a *Budapesti Condorcet Kört*, egy pár évvel korábban létesült francia baloldali-republikánus, értelmiségi hálózat egyedüli nem frankofón mutációját. A Franciaországban ma is igen aktív *Cercles Condorcet* életre hívója Claude Julien, a *Le Monde diplomatique* legendás főszerkesztője, egyben az egyik legnagyobb és legrégebbi francia civil szervezet, a harmincezer (!) világi egyesületet tömörítő *Ligue de l'Enseignement* akkori elnöke volt (háttérben minden bizonnyal a *Grand Orient*-nal, a progresszív szabadkőműves páhollyal). A budapesti kör a Kossuth Klubot fenntartó – az egyesületi törvény szerint újjáalakult – budapesti TIT-szervezeten belül jött létre. A havonta megtartott vitákat a Klubnak a Petőfi Körig visszanyúló közéleti hagyománya folytatásaként gondoltam/gondoltuk el. A Kör elnökéül Marton Imrét választottuk, aki a francia kommunista *Ellenállás* résztvevőjeként és kiemelkedő marxista filozófusként – többek között Frantz Fanon, Aimé Césaire, Léopold Sédar Senghor munkásságának elemzőjeként – szimbóluma volt a (hon)polgári demokrácia francia, republikánus felfogásának. A Condorcet

Körös vitaestekben az volt a „pláne” – nem „titkot” mondok, hiszen minden transzparensen zajlott –, hogy ha a „marxista szellem napvilága” nem is „ragyogott fel” a vitákon (ahogyan a *Szabad Nép* cikke fogalmazott a Petőfi Körrel 1956 júniusában), a „mieink”, vagyis az uralmon lévő liberális és nemzeti-konzervatív oldal által akkor (is) *teljes egyetértésben mellőzött* rendszerkritikai baloldali képviselői egyenrangú szereplőkként szólalhattak meg olyan közérdekű kérdésekben, mint a nők helyzete, a tömegkultúra problémája, a tudomány és a társadalom viszonya vagy éppen a NATO-bővítés ügye. Ez a szempont persze nem is került el az olyan éles szemű, jobboldali közszereplő figyelmét, mint az akkor még az SZDSZ kemény magjához tartozó Tamás Gáspár Miklós, aki nem mulasztotta el, hogy nyilvánosan mutasson rá a Condorcet Kör „kriptokommunista” jellegére...

Búr Gábor: A különböző világnézetűek közötti párbeszéd, ezek szerint, akkoriban még létezett a honi közéletben?

Lugosi Győző: Igen, bár az évek előrehaladtával egyre nehezekebben. Nagyjából a kilencvenes évek végére alakult ki a máig tartó párbeszéd-képtelenség, a saját „híveknek” beszélés „kultúrája” – sajnos, a baloldalon is. „Úttörő” szerepe, tapasztalatom szerint, ebben a rendszer-váltó liberális „köménymagnak” volt. Mondok két példát.

A Kossuth Klub frissen kinevezett igazgatójaként az 1994-es országgyűlési választási kampányban a hat parlamenti párt szakértői, majd végül a miniszterelnök-jelöltek részvételével tizenkét részes, egyenként másfél órás, tematikus vitaest-sorozatot rendeztünk a Klubban. A pártok által meghívott közönség előtt lezajlott vitákat a Petőfi Rádió vágatlan, kvázi-élő adásban közvetítette. Kézenfekvő volt, hogy négy évvel később a Klub ismét hasonló rendezvénysorozattal vegye ki részét a választási előkészületekben. Ezt azonban némi huzavonát követően az SZDSZ arrogáns viselkedése, majd elutasítása megghiúsította.

1994-ben *Claritas* néven elemző és tájékoztató csoportot hoztunk létre a Kossuth Klubban a rendszerváltozás után Magyarországon (is) megjelent, s a társadalomra a közvélemény elég széles körében vesztélyesnek ítélt (új) vallási mozgalmak, szekták jelenségéről. Miután az 1998–2002-es parlamenti ciklus vége felé a Fidesz-kormány napirendre tűzte az egyházi törvény módosítását – tegyük hozzá: indokoltan, hiszen az 1990. évi IV. törvény tényleg alkalmatlan volt az egyházi bejegyzéssel való visszaélések megakadályozására –, a módosítás előkészítésére, Schanda Balázs fiatal egyházjogász vezetésével, a *Claritas*on belül szakértői műhelyt szerveztünk. Az elkészült és a parlament elé terjesztett javaslat, úgy tűnt, az SZDSZ kivételével mindegyik parlamenti párt számára elfogadható, azaz megkap(hat)ja a szükséges kétharmados többséget. A szocik azonban, engedve a „szadeszos” politikai nyomásnak, az utolsó pillanatban kihátráltak saját módosító indítványaik mögül,

s így az egyházi törvény maradt olyan, amilyen volt – további nyolc évig, hiszen 2002 és 2010 között az ügy jegelve lett. Aminek a következményeit ma láthatjuk...

Szalai László: A Condorcet Köri viták egy részének írott, szerkesztett változata az *Eszmélet*-ben jelent meg...

Lugosi Győző: Ezek az anyagok érdekes lenyomatai a kilencvenes évek közgondolkodásának. Az *Eszmélet* szerkesztőségébe egyébként a Condorcet Körön keresztül kerültem: Kapitány Gábor egy közös brüsszeli szereplés s háromezer kilométeres autótúr során folytatott beszélgetés után „hívott be” a szerkesztőségbe. Mivel nem sokkal ezután, 1993 őszén a Kossuth Klub igazgatói tisztségét is átvettem – a feladatra nem magam jelentkeztem, hanem az egyesület munkatársai kértek fel rá –, az évtized közepére összeálltak azok a fő elfoglaltságok (egyetemi oktatás-kutatás, a Kossuth Klub irányítása, a Condorcet Kör és az *Eszmélet* körüli feladatok), amelyek aztán éveken keresztül kitöltötték az időmet. A Budapesti Condorcet Kör 1998-ig, Marton Imre haláláig működött.

Szalai László: A Kossuth Klub volt a másik fontos színtere életem e szakaszának...

Lugosi Győző: Volt és maradt is, mert bár 2008-ban az operatív feladatokat új, fiatal igazgatóra bízam, elnökként azóta is részt veszek az egyesület vezetésében. Tizenöt éves igazgatói ténykedésem fő feladata a Kossuth Klub *megmentése* volt, s ez azért tagadhatatlanul a tartalom – tudományos, művészeti és közéleti ismeretterjesztés, felnőttoktatás, tehetséggondozás stb. – rovására ment. E helyen nincs mód (és szükség) e szerfelett bonyolult ügy mégoly rövid ismertetésre sem, amit Lenkovics Barnabás a honi jog és politika fél évszázados viszonyának „állatorvostani lovaként” aposztrofált. Egy kétrészes *Nép-szabadság*-interjúban, amit Rab Lászlónak adtam 2009-ben, s amely a NOL-on olvasható, összefoglaltam a történet velejét. A lényeg: el kellett érjem, hogy az állam mélyen a zsebébe nyúljon, s *kivásárolja* a Kossuth Klub épületét (az egykori Hadik-palotát). Vajon kell-e beszédesebb adat arról, mi ment végbe Magyarországon a rendszerváltozás után, mint az, hogy 1990-ben a Múzeum utcai ingatlan 300 ezer Ft-os könyv szerinti értékén „lett” két akkori „csókos” társadalmi szervezet tulajdona, majd másfél évtizeddel később az állam ennek száznolcvanszorosát, 540 millió forintot fizetett ki azért, hogy Budapest e legismertebb értelmiségi klubja fennmaradjon? 2006-ban a történet tehát happy enddel zárult, ami annak volt köszönhető, hogy a Kossuth Klub dolgában – rengeteg stressz, idő- és energiaráfordítás árán, ritka kivételként – konszenzust tudtam/tudtunk elérni a parlamenti pártok között. Még hozzá a 2002-es politikai fordulat előtt és után is.

Búr Gábor: Történészi pályádat afrikanistaként kezdted. Miért esett a választásod Afrikára, közelebbről Madagaszkárra?

Lugosi Győző: Afrika-kutatónak indultam, valóban, mármint ha Madagaszkár társadalmát afrikaiaknak nevezhetjük – ami csak részben igaz, hiszen a malgas nyelv, kultúra szubsztrátuma délkelet-ázsiai, „indonéz”. Egyetemi éveim, a hetvenes évek első fele, négy évtized távlatából visszatekintve, az az időszak, amikor a kádári államszocializmus a legjobb formáját mutatta – akkor is, ha „most már tudjuk” (Gaddis), hogy ezek az évek gazdasági szempontból egyben a romlás kezdetét is jelentették. A szellemi életet akkortájt meghatározó viták, legalábbis azok, amelyek engem megérintettek, a „marxizmus reneszánsza” jegyében zajlottak: ekkor „jár csúcsra” (nemzetközileg is!) a marxi formációelméletről folytatott vita – amit Tőkei Ferencnek az ázsiai termelési módról 1965-ben publikált rekonstrukciója indított el –, ekkor jelenik meg Lukács befejezetlenül maradt az *Ontológiája*, ad Szűcs Jenő munkássága új lendületet a nemzeti kérdésről még Molnár Erik által elindított honi vitának, s ez a hazai Polányi-recepció első időszaka is (még *A nagy átalakulás* nélkül, amely csak a rendszerváltozás után jelent meg magyarul). Mindezeket a szellemi izgalmakat a pesti bölcsészkaron kiváló, nagy hatású tanár-egyeniségek közvetítették, részben olyanok, akik maguk esetleg nem hagytak hátra jelentős tudományos életművet, viszont szemináriumokat valóságos szellemi műhelyként működtették. Hadd említsem meg csupán két „polgárd”-tanárom, Vilmos József és Földes László nevét; utóbbi Tőke-olvasó „speckoljai” vagy a hagyományos gazdaság intézményes beágyazottságáról, a racionalitás szubsztantív értelmezéséről Polányi nyomán előadott magyarázatai az én eszmélésemre (is) döntő befolyással voltak.

Búr Gábor: Afrika történelméről, tudommal, akkoriban Borsányi Károlytól lehetett tanulni az ELTE Bölcsészkarán...

Lugosi Győző: Igen. Borsányi is a keveset publikáló, ellenben rendkívül szuggesztív tanár-egyeniségek közé tartozott. Ő adta kezembe Gustave Julien-nek a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban* fellelhető *Institutions politiques et sociales de Madagascar* című, 1908-as munkáját, amely európaiak – kereskedők és hittérítők – által lejegyzett szójhagyományozó történeti források bázisán mutatta be a prekoloniális madagaszkári Felföld archaikus államainak viszonyait. Az egyetem elvégzése után egyéves „szabad kutatói” ösztöndíjat kaptam a híres párizsi elitképzőbe, az *École Normale Supérieure*-be. (Illik megjegyezni: kiválasztásom inkább a szerencsének, mintsem kiválóságomnak volt köszönhető.) E státusz mindenestre belépést biztosított egy másik „grande école”, az *EHESS* (a braudeli Társadalomtudományi Főiskola) és a *CNRS* (Országos Tudományos Kutatási Központ) posztgraduális szemináriumába,

amely Paul Ottino vezetésével az indiai-óceáni közép- és kora újkori érintkezés kultúrtörténetével foglalkozott. Így aztán elég jó színvonalon tudtam megírni a gyarmati hódítás előtti Madagaszkár államiságáról szóló értekezésemet, amelyben a marxí elmélet alapján ábrázoltam a gyarmati hódítás előtti malgas viszonyokat, fölhasználva a polányista gazdaságelmélet, a durkheimi–maussi–shalinsi szociológia/antropológia s ezek marxista interpretációja (Maurice Godelier, Emmanuel Terray, Claude Meillassoux) eredményeit. Nincs arról szó, persze, hogy ebben „túl” sok eredetiség lett volna: Alain Delivré vagy Maurice Bloch hasonló úton járt, s velem nagyjából egy időben az enyémnél jobb, komplexebb elemzéseket tett le az asztalra. Ami elméletileg mégis új eredmény volt – mert szerintem volt benne azért ilyen is – azt egy, úgy vélem, ma sem „lejárta szavatosságú”, hosszabb tanulmányban összegeztem, *Az uralmi viszonyok eredetéről* címmel.

Búr Gábor: Össze tudnád foglalni ezt röviden?

Lugosi Győző: Megpróbálhatom... De nincs harag, ha valaki ezt a másfél oldalt átlapozza. Először is: a hagyományos társadalmakban a *reciprocitás* – amely itt a *rokonság* mint uralkodó, „rendező” elv megnyilvánulása a társadalmi-gazdasági kapcsolatokban – horizontálisan és vertikálisan, vagyis a mellé- és az alá-föle rendeltségi relációkban egyaránt érvényesül, s a (valódi vagy fiktív) rokoni távolság függvényében ölt *általánosított, kiegyenlített* vagy *negatív* formát. A reciprocitás centrumától, legbelsőbb körétől való távolodás azonban ellentétes következménnyel jár, ha a horizontális, illetve ha a vertikális elkülönülés vonalát követjük: az előbbi esetben a viszony szilárdsága a távolság arányában csökken, míg az utóbbiban – vagyis az uralmi viszonyok terén – növekszik. Amíg egy egyszerű vadászó-halászó közösség *big manje* könnyen elveszítheti hatalmát (tekintélyét, rangját), ha *lekötelezettjei* nem találják elég bőkezűnek, az *alattvalóit* kizsákmányoló „istenkirály” kvázi-despotikus hatalma kétségbevonhatatlan. Az uralmi viszonyok a kölcsönös szolgálat formáját öltik, ideologikusan-illuzórikusan akkor is általánosított reciprocitásként egzisztálnak, amikor a valóságban, a megtermelt javak világában már jó ideje negatív reciprocitás áll fenn, vagyis megszakadt a redistribúciós folyamat, s létrejöttek a kizsákmányolás viszonyai. A hagyományos társadalomban tehát egyszerre van jelen *illuzórikusan* a reciprocitás általánosított és *reálisan* annak negatív formája, amelynek alapja a társadalom *szubjektív* (bár objektív föltételek által megszabott) *érdekfelfogása*. Mindennek következménye a kizsákmányolás rejtett volta, azaz az osztályszerű elkülönülési folyamat „észrevétlen” módja, az alávetettség konszenzuális jellege.

Ez tehát a „zanzásított” gondolatmenet „polányis” oldala, amit azonban „talpra kell állítani”, vagyis megfeleltetni a *munka* (termelő) és a *tulajdon* (javak elsajátítása) eredeti egységére, illetve megbomlására vonatkozó

marxi alaptézisnek. A két szélső helyzet, az egység (természetadta közösségek) és a megbomlás (kapitalizmus) között, véleményem szerint, jól megragadható közbűlső állapot keletkezik, midőn a tulajdon két inherens eleme/vonatkozása, a *birtoklás* (ami a termelő közösséghez tartozásából fakad) és a *használat* (a termelőnek a közösséghez tartozása által közvetített viszonya a földhöz mint a termelés feltételéhez) elválik egymástól, és/mert az eredeti közösségek felett kialakul egy „magasabb közösség”, tradicionális (törzsi, „ázsiai”) állam. Ettől kezdve a termelők birtokosi attribútumai – vagyis részvételük mindazokban a közös(ségi) döntésekben és tettekben, amelyek a tulajdont érintik – nem alkotnak tulajdont, hanem csak szintén birtoklást: a közösség birtokosi viszony(ulás)át a tulajdonos államhoz. Megfordítva: az állam tulajdonosi mivolta közvetlenül nem tartalmazza a használat mozzanatát, hanem csak közvetve, a birtokos-közösségek által közvetítve. E kettős közvetítettség folytán a termelő(k) és az állam mint felsőbb közösség nem érintkeznek egymással, azaz egymás számára (mintha) „közömbösek” (lennének). A kizsákmányolás kollektív jelleget ölt, ismét kettős értelemben: mind a kizsákmányolók, mind a kizsákmányoltak mint kollektívák (közösségek) lépnek kapcsolatba egymással: az uralkodó osztály a termelői közösségeket teszi (újra) termelése szervesen feltételei közé. A kollektívákat (kizsákmányolókat és kizsákmányoltakat) összekötő fiktív rokoni kapcsolat az egész társadalmat átható *ideológiaként* jelenik meg, és ugyanazt a szerepet tölti be, mint a feudalizmusban a *hűbéri függés* vagy a klasszikus rabszolgatartásban a törvénné emelt *erőszak*: „gazdaságon kívüli kényszer” (Marx). József Attilával szólva: „Az elnyomás csapatban károg...”

Mármint modern viszonyok között ez az „intim közösségiség” – mint atavisztikus, vagy ha tetszik: *antropológiai* mozzanat, mely fölülírja a társadalmi antagonizmusokat – előbb polgári-demokratikus, politikai-egyenlőség-teremtő *nemzeti eszmeként*, majd a (nemzeti) tőkeérdekeket kiszolgáló *nacionalizmusként* jelenik meg. Ezért van, hogy „a többi izmussal ellentétben a nacionalizmus sosem termelte ki saját nagy gondolkodóit” (Anderson), illetve ahogy Bibó fogalmaz, hogy „az összes politikai ideológia között a nemzet ideológiájának [...] van a legkevesebb sajátos eszmei tartalma”. A nemzeti elv/nacionalizmus: *ideológia*, miként a liberalizmus vagy a szocializmus, de ezekkel ellentétben nincs gondolati, eszmei „anyaga” – előzménye és programja. Am hogy ez az „atavizmus” mégis mennyire hatásos, arra az I. világháború kezdetének közeli centenáriumán a legkézenfekvőbb példa az 1914-re már minden más társadalmi viszonylatot maga alá gyűrő, összeurópai szélsőnacionalizmus. De idetartozik a mostani, a 2008-as világválság nyomán fölerősödött nacionalista gerjedelem is, amivel a politika olyan rátermett figurái, mint „I. Viktor”, hatékonyan (vissza)éltek/élnék is megalo- és cezaromán társadalomátalakító projektjük valóra váltása érdekében.

Visszatérve: bár ez a tanulmány anno franciául is megjelent Biernaczký Szilárd *Africana Budapestjében*, de facto visszhang nélkül maradt; em-

lékeim szerint egyedül Wiener György figyelt föl rá, s talán még Sárkány Miska olvasta... Ez – vagy ez is – lehetett az oka annak, hogy nem alakult ki bennem kellő elköteleződés azíránt, hogy időm túlnyomó részét tudósi, kutatói munkának szenteljem. A tanítás – különösen a bolognai rendszer oktrojált bevezetése előtt –, de a szerkesztői munka vagy a Kossuth Klub élén végzett sokrétű vezetői feladatkör is több visszajelzést s így több örömet nyújtott.

Búr Gábor: Nem mellesleg, téged Benyovszky-kutatóként is számon tartanak...

Lugosi Győző: Hát, inkább mellesleg, ha tekintetbe vesszük Benyovszky Móric valódi – szerény – történeti jelentőségét. Minekutána beleástam magam a régi Madagaszkár tanulmányozásába, nem térhettem ki az elől, hogy megvizsgáljam a „Nagy Sziget” állítólagos magyar „királyának” tevékenységét, kritika alá vonva az addig szakemberek (néprajzosok, geográfusok) által is hitelt érdemlőnek vélt *Emlékiratokat*. Érdekes, aprólékos filológiai feladat volt, sikerült is kimutatnom, hogy a *Mémoires et voyages*-ban elmesélt történet – legenda. Pontosabban: *autolegenda*, a világpolgár magyar-szlovák-lengyel kisnemes-báror-gróf „háryánoskodása”. Hogy csak a lényegét mondjam: az a népcsoport, amely Benyovszky állítása szerint eponim őseinek reinkarnációját vélte fölfedezni öbenne, s ezért „nagy királyának” választotta őt, *nem ott élt*, ahol Benyovszky telepe működött; a „sztorit” Benyovszky egy francia kereskedő másfél évszázaddal korábban publikált könyvéből „merítette”... A Benyovszky-„ügy” abból a szempontból is tanulságos volt, hogy feketén-fehéren beigazolódott: a tudomány – ez esetben a történeti kutatás – csekély eséllyel kel versenyre a nemzeti mítoszokkal, pláne, ha valamely tévhitre a nemzeti kultúra olyan nagy „bölénye” teszi rá pecsétjét, mint ebben az esetben a romantikus írófejedelem, Jókai Mór. Az idei kassai európai kulturális évad keretében előadott *Benyovszky* című táncjáték, aminek bemutatóját Balogh Zoltán miniszter celebrálta, jól mutatja, hogy Benyovszky madagaszkári „királysága” éppoly megingathatatlan, mint – mondjuk – a hun–magyar kontinuitás mítosza.

Búr Gábor: Másik szakterületed a Közel-Kelet XIX–XX. századi története, különös tekintettel a palesztinai konfliktusra.

Lugosi Győző: Valóban, közel harminc éve tanítom a térség új- és jelenkori történelmét, s jelentetek meg – viszonylag ritkán – elemzéseket, olykor-olykor az *Eszméletben* is. Vizsgálódásaimban (előadásaimban, szemináriumaimon) a térség történetének holisztikus megközelítésére, a sokszor követhetetlenül bonyolult(nak látszó) *temps événementiel* (eseménytörténeti idő, Braudel) mögött zajló *hosszú időtartamú* meghatározottságok és a *középidejű*, ciklusszerű folyamatok szétszálazására

törekszem. Felfogásom szerint a palesztinai konfliktusnak egészen a legutóbbi időkig azért volt kitüntetett szerepe a régió sorsának alakításában, mert integrálta a legtöbb ilyen „cikluson” túl a *longue durée*-s meghatározottságokat is.

Az összefüggések részletesebb kifejtésére itt persze nincs lehetőség, de példaként megemlítem az egyik legfontosabb egybefonódó, kettős ciklust. A palesztinai konfliktus, nézetem szerint, a nemzeté válás XIX–XX. századi, hosszú „kihordási” idejű ciklusába tartozó *nemzeti önrendelkezési konfliktus*, méghozzá annak egyedülálló esete. Sehol máshol nem fordul(t) elő ugyanis, hogy egy földrajzilag ily kicsiny (ha csak a „mandátumos” Palesztinát vesszük, mindössze 25 ezer km²-nyi) és gazdasági szempontból racionálisan megoszthatatlan terület (víz-készletek!) *egészére* jelentsen be önrendelkezési igényt két nemzeti közösség – amelyek *valóságos nemzeté* éppen a szembenállás több évtizedes története által váltak, ezáltal interiorizálva gyakran élet-halál harcként megélt konfliktusukat.

Búr Gábor: Hasonló szituáció – vagyis hogy ugyanarra a területre két egymással szemben álló nemzeti közösség aspirál – Dél-Afrikában is létrejött a nemzeti öntudatra ébredt fekete lakosság és a XVII. században letelepedett európaiak – a búrok – konfliktusában.

Lugosi Győző: Ez igaz, s emiatt – no meg azért is, mert az apartheid rendszer a feketék életképtelen autonóm törzsi „államokba”, bantuszánokba rekesztésével próbálta „megoldani” a konfliktust, ami hasonlóságot mutat az izraeli telepéspolitika következtében kialakult ciszjordániai és gázai állapotokkal –, nem kevesen egyenlőségjelet is tesznek rasszizmus és cionizmus, a korábbi dél-afrikai apartheid rendszer és a zsidó állam politikája között (magam egyébként nem tartozom közéjük!), sőt, az utóbbi megváltoztatását – analóg módon – Izrael-ellenes nemzetközi bojkott meghirdetésével kívánják elérni.

De visszatérve az előző gondolatmenethez: a palesztinai konfliktus inherens módon tartalmaz egy másik nagy, szekuláris ciklust is, a gyarmatosítás – vagy tán pontosabb így: a *gyarmatiság* (*coloniality*; lásd Ramón Grosfoguel cikkét az *Eszmélet* 92. számában) – problematikáját. Ha földézzük a cionizmus mint nemzetépítő projekt geneziséét, csakúgy, mint Izrael Állam egész történetét, látható, hogy sikerét ab ovo a *kolonializmus* – először Nagy-Britannia, majd a briteket fel- vagy inkább *leváltó* Egyesült Államok – térségbeli érdekeivel kötötte össze. Ez a szövetség is ciklust formáz: *A zsidó államban* lefektetett herzli alapvetéstől a *Balfour-nyilatkozaton* és a *Biltmore Programon* át a *Nixon- és a Carter-doktrína* jegyében megteremtett s az ifjabb Bush és Ariel Saron közös *war on terror*jában végsőkéig vitt amerikai–izraeli stratégiai szövetségig ível. Aminek pendantjaként viszont a palesztin nemzeté válás, *nolens-volens*, az *antikolonializmus*, a gyarmati felszabadítás ügyének vált integráns

résztévé, kijelölve egyszersmind a két nemzeti közösség politikai képviseletének helyét a hidegháborús államközi rendszerben, a Közel-Kelet ellenőrzéséért folytatott nagyhatalmi rivalizálásban.

Számos más példát lehetne fölhozni a hosszabb vagy rövidebb időtartamú, egymásba fonódó gazdasági-társadalmi vagy épp' politikai-ideológiai ciklusok magyarázó erejéről (nem csak) a Közel-Keleten. Arról például, ami a mai Egyiptomban történik – a 2011 elejétől zajló eseményeket én kezdettől *forradalomnak* tartom, amiben kevesen értenek egyet velem a térséggel foglalkozó kollégák közül is, de nem baj – aligha lehet reális képet alkotni az ország és az egész térség két évszázados történetének ismerete nélkül. Mint sok más kérdésben, az én számomra itt (is) a világrendszer-iskola 82 éves „fenegyereke”, az egyébként egyiptomi születésű Samir Amin megközelítése, útmutatása irányadó, aki évtizedek óta mesterfokon érvényesíti a braudeli tér-idő szemléletet a jelen világfolyamatainak értelmezéséhez. Amin írásai – nem is titkolt elfogultságom miatt – emiatt valóban kissé „túlreprezentáltak” az *Eszmélet* utóbbi tíz-egynéhány évfolyamában...

Szalai László: Befejezésül szólj röviden arról, hogyan gondolkodsz az *Eszmélet* következő tíz/huszonöt évéről.

Lugosi Győző: Nem akarom a kérdést kikerülni, ám a stafétabot átadását pont azért tartottam időszerűnek – szívem szerint akár a szerkesztőség sokkal radikálisabb megfiatalításával is, a hozzám hasonló idősebbek tanácsadói szerepkörbe húzódásával; ezt azonban a kollégák leszavazták... –, mert úgy vél(t)em, nem a defenzívába szorított társadalmi baloldal általunk reprezentált – mostanra kissé „leharcolt” – nemzedékének az elgondolása az igazán fontos és releváns az *Eszmélet* jövője szempontjából. Ezt a folyóiratot a nyolcvanas évek végén fiatal negyvenesek (és idősebb harmincasok) kis létszámú csapata hozta létre, hogy az „igazi”, rendszerkritikus baloldaliságot, az árral szemben úszva, „átvigye a túlsó partra”. Semmi nem indokolja, hogy a mostani harmincas, negyvenes nemzedék rátermett, képzett s baloldali rendszerkritikára képes és hajlandó tagjai ne kerülhessenek hasonló, *felelős* helyzetbe, „pozícióba”. Ez nem generációs *ellentét*, hanem generációk közötti *méltányosság és bizalom* kérdése. Hinnünk kell saját gyerekeink, tanítványaink tehetségében és tiszta szándékaiban. Hisz' ahogyan Mészáros István mondta 2010. október 11-én a Kossuth Klubban: „Nem babra megy a játék, az emberiség elemi létérdeke forog kockán.”

Az *Eszmélet* (első) 100 lapszámának 50 000 000 betűje – 7 000 000 szava, 28 000 oldala – *közkincs*, mely a virtuális térben rendelkezésére áll minden magyarul tudóknak. De leginkább azoknak, akik egy emberhez méltóbb, „tökén túli” társadalom megteremtése érdekében – hasznát veszik.

A kapitalizmust nem az EU hozta létre...

Andor László válaszol Krausz Tamás és Szigeti Péter kérdéseire

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Vezető egyetemi oktatóként nemzetközi politikai gazdaságtant tanítottál, s az *Eszmélet* főszerkesztőjeként végeztél évtizedes munkát mielőtt magas gazdasági – politikailag is igen jelentős – tisztségekbe kerültél európai intézményeknél. Előbb az EBRD, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank egyik igazgatója voltál, s ott képviselted az országot, az elmúlt négy évben pedig az Európai Unió Bizottságának biztosa voltál, afféle minisztere, aki szociális területtel és foglalkoztatáspolitikai kérdésekkel foglalkozott. Belülről, résztvevő-megfigyelőként nézhetted tehát a mi sorsunkat is meghatározó fő folyamatokat. Jónás a cethal gyomrában. Első kérdésünk hadd legyen kicsit szubjektív: milyen munkához kötődő sikerekre, eredményekre és milyen kudarcokra gondolsz vissza első reakcióként?

Andor László: Egész biztos, hogy nem lehet mindezt egy bekezdésben áttekinteni. Ami a másfél évtizedes felsőoktatási munkát illeti, a legfontosabbnak azt tartottam, hogy a nyugati progresszív gondolkodás minél erőteljesebben megjelenjen a hazai oktatásban és a tananyagokban. Ennek fontos részét képezi annak a közgazdasági gondolkodásnak és gyakorlatnak az előremutató kritikája, amely a nyolcvanas–kilencvenes években meghatározó volt Magyarországon. De vajon mi ennek a sikermutatója? Talán maguk a hallgatók, akik közül sokkal külföldön is találkozom (Londonban és Brüsszelben is), és pozitívan értékeli a kurzusainkat, egykori olvasmányait. Ahhoz, hogy ez a munka a hazai gazdaságpolitikára a megfelelő időben nagyobb hatást kifejtsen, egy újfajta közgazdasági iskolának kellett volna hamarabb kialakulnia, de ez nem, vagy csak töredékesen történt meg. Az igény azonban olykor-olykor megmutatkozik manapság is, s valószínűleg erősödni fog.

Az EBRD-ben 2005 után igen fontos volt elérni, hogy az 1989-es gondolkodásmód jegyében felépült intézmény eszmeisége és működésmódja alkalmazkodjon a XXI. századi realitásokhoz. Tudjon számot vetni az intézmény azzal, hogy a piacgazdaság teljesítménye sok tekintetben nem találkozott a társadalmi igényekkel, és korrekcióra van szükség. Tudatosítani kellett, hogy a régió nem stabil, hanem sebezhető, ami a válság időszakában azonnal meg is mutatkozott. Korábbi terveivel

ellentétben az EBRD élen járt a kelet-közép-európai válságkezelésben, átértékelte az állami szerepvállalást és nyitottnak bizonyult a társadalmi felelősségvállalás irányában.

A bizottsági munka értékelésének nincs még itt az ideje. Még inkább érvényes azonban az, hogy a feladat itt is minél inkább a pénzügyi, gazdasági és társadalmi fejlődés mély és átfogó újragondolása lett. A Bizottság 2010 elején rögtön egy ilyen vízióval, az *Európa 2020*-szal kezdte a munkáját, amelyen belül a foglalkoztatási és szociális terület felértékelődött. Ez azután megmutatkozott az EU új költségvetésében és a valutaunió újratervezésében is. A jövőt befolyásoló kezdeményezések mellett maximális segítséget kellett nyújtani a tagországoknak, amelyek a válság miatt szükséghelyzettel küzdenek – legyen szó a szociális szolgáltatások életben tartásáról vagy a fiatalok munkalehetőségéről.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: A nemzetközi pénzügyekkel foglalkozó könyvek szerzőjeként, hogyan látod, jellemeznéd az elméleti gondolkodás tudástípusa és az intézményekben végzett munka kapcsolatát?

Andor László: Természetesen más az akadémiai világ, a politika, a diplomácia és a bürokrácia – ezeknek mind megvan a maguk logikája. A válság az az időszak, amikor sem a politika, sem a bürokrácia nem tud régi rutinok alapján működni. Meg kell találni a módját az új gondolatok befogadásának, integrálásának, irányváltásnak. Nemcsak el kell tudni igazodni olyan helyzetben, amellyel a korábbi uralkodó paradigma nem számolt, de segíteni kell a munkatársakat – vagy nyilvános szereplés esetén a mindenkori hallgatóságot – az elemzésben és az új politika kidolgozásában. Ennek során igen nagymértékben tudok támaszkodni a korábbi elméleti munkára és az oktatói tapasztalatokra (beleértve természetesen a külföldön töltött éveket és az ott szerzett kapcsolatokat is). Azt hiszem, egyértelmű: az EU a korábbi években, évtizedekben többet tehetett volna a pénzügyi szféra jobb szabályozásáért. Örülök annak, hogy ez a Bizottság – Michel Barnier kollégám vezényletével – jelentős mértékben ledolgozta a restanciát.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: A világgazdaságban az EU az egyik jelentős regionális integráció, de komoly versenytársai vannak, nemcsak a NAFTA (az Egyesült Államok, Kanada és Mexikó szabad kereskedelmi övezete), hanem a délkelet-ázsiai térség és mások is. Például a feltörekvő országok csoportját, a BRIC országokat (Brazília, Oroszország, India, Kína) is konkurens, kihívó félnek tartják az „öreg” kontinens szempontjából. Mi a helye, a helyzete és a perspektívája az EU-nak a világrendszerben, tehát a világgazdaságban és az azt befolyásoló, változó geopolitikai erőviszonyok közepette?

Andor László: Az EU nem egyszerűen a világ gazdasági régiók egyike, hanem a centrumrégiók egyike. A centrumpozíció jelent bizonyos hatalmat: hol mintaként, hol vezetőként tekintenek rá. Sokszor nevezik Európát „öreg” kontinensnek, de ez nem jelenti azt, hogy összességében komoly versenyképességi problémái lennének. A jelenlegi válság inkább a belső aszimmetriákból fakad. Ha az EU a maga belső egyensúlytalanságait le tudja küzdeni, akkor nem egyszerűen meg tudja őrizni ezt a centrumszerepet, hanem erősíteni tudja a progresszív elemeket globális szerepvállalásában is. Mark Leonard 2005-ben írt, magyarul is megjelent könyvében,* amely a XXI. századra Európa vezető szerepét prognosztizálta, sok a megfontolandó tartalom, még akkor is, ha a mostani hullámvölgyben az embernek időnként más gondolatai is támadnak.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Biztosként volt-e lehetőség előmozdítani a szabad tőkeáramlásra épülő EU-keretekben a szociális Európa, „a népek Európájának” perspektíváját, amely a baloldalon népszerű programajánlás volt? Vagy ez egy idejétmúlt, okafogott felvetés?

Andor László: A válság miatt sokan a szociális Európa, az „európai szociális modell” végéről értekeztek. Fontos tehát, hogy a válságból való kilábalással együtt a szociális modell is újraépüljön. Ehhez az is kell, hogy a tagországok rájöjjenek, a jövőben az európai jóléti államok csak több együttműködés mellett lehetnek életképesek, tekintettel a pénzügyi és a gazdasági integráció jelenlegi szintjére. A társadalmi legitimáció és a szociális dimenzió erősítésének szándékáról és konkrét lehetőségeiről sok bizottsági dokumentum tanúskodik. Az utóbbi időben egyre több szó esik a bank-, fiskális és politikai unió mellett a „szociális unióról” is – ez a törekvés tehát nem lanyhul, hanem éppen erősödik.

Az, hogy az Unió szintjén mely törekvések mutatkoznak erősnek, szoros összefüggésben áll azzal is, hogy a tagországokban mely politikai irányzatok dominánsak. 2011 végén egy kézen meg lehetett számolni a balközép kormányokat Európában, ami értelemszerűen megmutatkozott az uniós politika irányultságán is. Most pedig az látszik meg, hogy a bal- és a jobbközép egyensúlyba került; igaz, mindkettőt jobban szorítják a radikális baloldali és az euroszeptikus jobboldali irányzatok.

Az EU alapelvei között az áruk, a tőke és a szolgáltatások szabad mozgása mellett ott van negyedikként az emberek szabad mozgása is. Fontos azonban látni, hogy önmagában a szabad mozgásból még nem lesz „népek Európája” vagy „szociális unió”. Ehhez kell a szociális intézményrendszer megfelelő szintű koordinációja is, az uniós szintű szolidaritás folyamatos erősítésével. Ez ma minden korábbinál aktuális-

* *Miért Európa diktálja a lépést a 21. században?* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005

sabb feladat. Ha a tagországokban megvan a politikai fogadókészség, a Bizottság képes letenni ésszerű javaslatokat az asztalra.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Számos konfliktus, nehézség jellemzi a 27-ek integrációját: monetáris unió, illetve az ezen kívül állók; ún. magországok versus alacsony sebességfokozatúak, 15-ök és újabban csatlakozottak. Mélyítése vagy további szélesítése az integrációnak? A monetáris és fiskális politika összhangjának a hiánya, sőt ellentéte a nemzetállami kormányzás és az unió egyben tartásának érdeke közepette. Ezek közül melyik ellentmondásokat látod termékenynek, előrevivőnek és melyek tűnnek a legnehezebben kezelhetőnek, esetleg feloldhatatlannak?

Andor László: Nehezen kezelhető ellentmondás sok van, de feloldhatatlannak egyiket sem nevezném, mert – ha jobban megnézzük –, az EU egy viszonylag rugalmas rendszer, és képes kezelni a sokszínűséget a tervezés, a jogszabályalkotás és a végrehajtás folyamatában egyaránt. Ez nem azt jelenti, hogy aztán bármeddig kiterjedhet földrajzi értelemben. A jelenlegi összetételben egyértelműen képes egy mélyülő és mindenki számára előnyös integrációra, és hosszú távon a legértelmesebb forgatókönyv az, ha a Nyugat-Balkán jövőjét az EU-n belül képzeljük el. Sok a teendő addig, ez nem is kérdés, de már önmagában a vízió is fontos itt.

Véleményem szerint ma a fő kérdés az eurózónán belüli centrum és periféria közötti feszültség. Ha ezt nem sikerül nagyon rövid idő alatt átidalni, akkor a válság nemcsak az euró túlélését fogja megkérdőjelezni újfent, hanem az EU stabilitását is. Mégpedig azért, mert az euró az elmúlt húsz évben nemcsak pénzügyi projekt volt, hanem emellett – sőt, talán még inkább – politikai projekt is. Politikai projektként (francia válasz a német egyesítésre) a kontinens egészét egyesítő küldetése volna. Ezt azonban jelenleg nem tudja betölteni az eredendő tervezési hibák miatt.

A Gazdasági és Monetáris Unió újratervezése azonban nem pusztán „műszaki” feladat. A polarizáció mögött kimutatható az EU társadalmi diverzitása, a társadalmi és kulturális különbségek, az eltérő kapitalizmusmodellek. Ha nagyon akarjuk, a protestáns–katolikus örökség általi megosztottság is, valamint sör- és borivó nemzetek... A lényeg az, hogy nem lehet sem az újratervezést, sem a gazdasági kormányzást egyfajta technokratikus tevékenységként elképzelni. Sokkal többet kell tenni a szociális párbeszédért, a civil társadalom aktivitásáért, a nemzetek és kultúrák közötti megértésért és kohézióért. A hollandoknak és a finneknek érezniük kell, hogy egy közösséget alkotnak a spanyolokkal és a görögökkel; a briteknek és a dánoknak át kell látniuk a románokkal és bolgárokkal való összetartozás jelentőségét – és megfordítva.

Abból indulok ki, hogy a változásnak a meglevő integráció megkérdőjelezése nélkül, sőt annak elmélyítésével, kiteljesítésével kell járnia. Ez

nyilván nem az egyetlen feloldási lehetősége a kialakult feszültségeknek, de szerintem ez a jobb irány, és nem a visszabontás. Hogy csak néhány indokot mondjak erre: emellett szól az euró esetleges felbontásának pénzügyi és gazdasági költsége, az Európán belüli szabad mozgásra való társadalmi igény, valamint Európa relatív világgazdasági súlyának folyamatos csökkenése.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Az intézményes szervezetek, szabályozási formák működésének tapasztalata befolyásolta-e gondolkodásodat, alátámasztják-e a világrendszer-elmélet jelentős magyarázó elveit, a centrum–félperiféria–periféria függési viszonyokat, az egyenlőtlen és hierarchizáló világgazdaságot illetően?

Andor László: Az egyenlőtlen fejlődés koncepciója, a centrum és periféria problematikája, a világrendszer-szemlélet nélkül aligha adható releváns elemzés a nemzetközi gazdasági és társadalmi folyamatokról. Ennek szerepe van akkor is, ha Európa és a külvilág kapcsolatát elemezzük, de akkor is, ha az Európán belüli folyamatokat tekintjük.

Az európai integráció fejlődési dinamikáját meghatározza a piac mélyítésének tendenciája és a kiegyensúlyozó mechanizmusok fokozatos továbbfejlesztése. (Ennek társadalomtudományi kutatása Polányi Károly „kettős mozgás” elméletére támaszkodhat.) Az EU-ban a közös, illetve egységes belső piac kialakulása maga után vonta a kohéziós politika elemeinek bővítését, azok erősítését is. Itt még igen sok a teendő, rövid és hosszú távon egyaránt; annál is inkább, mert a monetáris unió – a pénzügyi szektor fragmentációján keresztül – még erősebb polarizáló hatással jár, mint az egységes piac. Így jutunk el a fenntartható valutaunió szociális dimenziójához, illetve a kiegyensúlyozott fejlődéshez nélkülözhetetlen fiskális kapacitás fogalmához.

Amit EU-keretben perifériának nevezünk, az világgazdasági értelemben inkább félperiféria. Az EU kohéziójához nagyon fontos bebiztosítani azt, hogy az EU-periféria társadalmi–gazdasági fejlődése dinamikusabb és érezhetőbb legyen, mint a világgazdasági félperifériáé általában. Azért társadalmi–gazdasági fejlődésről beszélek, mert a GDP nem minden, annál komplexebb társadalmi mutatókat, környezeti és életminőséget is tekintetbe kell venni, amikor a fejlődést értékeljük.

Ami az EU és a világgazdaság viszonyát illeti, itt is érvényes az, hogy a spontán folyamatok elsősorban polarizálnak, a politikai együttműködés viszont képes arra, hogy a konvergenciát segítse szociális normák tekintetében is. Ennek jegyében működünk együtt például Kínával a társadalombiztosítás fejlesztése vagy a munkavédelem terén, afrikai partnereinkkel a jobb szakképzés és a fiatalok foglalkoztatása ügyében, Bangladesssel a munkajog átalakításában, Kolumbiával a szakszervezeti jogok érvényesítése tekintetében, és lehetne még hosszan sorolni. Aki tagjelölt, arra mindez együtt vonatkozik; Törökország esetében a sort

kiegészíthetjük olyan ügyekkel, mint a nemek közötti egyenlőség előmozdítása (pénzügyi támogatást is nyújtunk például olyan projektekhez, amely a leányok iskoláztatását segíti hátrányos helyzetű régiókban).

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Hogyan alakult Magyarország megítélése az EU-ban, s milyen változásokon ment keresztül hivatalviselésed idején?

Andor László: A hazai változásokat az elmúlt években nagy nemzetközi figyelem kísérte, és az EU intézményeiben is időnként fellángolt a vita. Meggyőződésem, hogy az esetek döntő többségében segítő ez szándékú vita, és az abban résztvevők igyekeznek alaposan tájékozódni arról, mi történik Magyarországon. Időnként persze felszínes, sommás ítéletek is elhangzanak, ami rossz jel (arra utal, hogy a negatív ítéletek, sztereotípiák az ismétlődő tapasztalatok nyomán beivódnak a köztudatba, s már nem mindig is igényelnek újabb empirikus alátámasztást).

Az Európai Bizottság feladata elsősorban az EU-jog fölötti örökös, és ez magyarázza, hogy ebben az időszakban a korábbinál több kötelezettség-szegési eljárás indult magyar ügyekkel kapcsolatban. Ezek így vagy úgy rendeződnek aztán. Ilyen intervencióra ott van lehetőség, ahol létezik uniós jog – tehát nem mindenhol. Sokan csak ebben a folyamatban szembesültek azzal, hogy a tagországok milyen hatásköröket adtak át az Uniónak a Szerződésben, és mit tartottak meg maguknak.

Három év alatt a feszültség–feloldás három ciklusán mentünk keresztül. A feszültséget mindig valamiféle, európai normákba ütköző hazai változás keltette. Feloldás pedig soha nem következett be anélkül, hogy a hazai gyakorlatot érdemben ne korrigálták volna. A nagyobb gond az, ha az országimázs szenved maradandó károkat, ha az országot politikai, gazdasági vagy kulturális értelemben „leírják”. Ennek a kockázatához túl sokszor kerültünk közel az utóbbi években. Ez nemcsak odavezet, hogy az ország ilyen vagy olyan téren leponyozódik, de nemzetközi tekintélye is csorbul, érdekérvényesítő képessége csökken.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Van-e értelme az euró bevezetésének?

Andor László: Az euró bevezetésének volt értelme, de a konstrukciós hibákat sokkal hamarabb fel kellett volna tárni, és az euróválságot meg kellett volna előzni. Ha ez a folyamat (mármint a modellváltás) a közeljövőben gyorsan előrehalad, nincs ok lassítani az eurózóna kiterjesztésének folyamatát. A kisebb gazdaságok (Szlovénia, Észtország stb.) esetében egyértelműen ez volt a helyes stratégia. A nagyobb gazdaságoknak több mindent kell mérlegelniük; több szempontból kell megvizsgálniuk, hogy optimális-e az áttérés. Nemrég Jan Krzysztof Bielecki, a korábbi miniszterelnökkel szerepeltem egy panelban Lengyelországban, aki azt mondta: ha az ún. belső leértékelés az egyetlen alkalmazkodási mecha-

nizmus a valutaunióban, akkor kétszer is meg kell gondolni a belépést. Ezt nagyon találónak gondolom.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Mi a véleményed az alapjövedelem európai szintű bevezetéséről, amely koncepció tulajdonképpen a német kultúrkörben keletkezett, tehát a centrum centrumában.

Andor László: Érdekes koncepció, hiszen abból indul ki, hogy a társadalomban kell hogy legyen egyfajta „szociális minimum”. Az egyes EU-tagországok jóléti rendszerei azonban jelenleg meglehetősen sokszínűek ahhoz, hogy ezt a szociális minimumot egységesen a jövedelem dimenziójában határozzák meg. Nem ugyanaz tehát a helyzet, mint a munkajövedelemnél, ahol a minimálbér formájában mindenütt logikus, hogy érvényesüljön egy közösen meghatározott minimum, és talán belátható időn belül el is jutunk oda, hogy minden EU-tagországban lesz is megfelelő szintű minimálbér.

A jóléti rendszerek Európában sokfélék, abból a szempontból, hogy inkább a személyes (vagy a családi) jövedelem egy alapvető szintjére, vagy a rászorulóknak nyújtott szociális szolgáltatásokra, vagy a munkavállalás segítésére fektetik-e a hangsúlyt. Vajon a hajléktalanokon segít-e, ha kapnak egy alacsony szinten meghatározott alapjövédelmet, vagy a depressziós térségekben élő kisebbségek foglalkoztathatóságát hogyan segítheti egy ilyen reform? Nem menti-e fel más fontos teendők alól a kormányzatot, ha esetleg az alapjövedelemmel elintéztetnek tekinti a szociális gondoskodást? Erősíti-e vagy inkább gyengíti a közösségeket, amelyek felbomlása végső soron az elszegényedésbe taszítja a társadalom kiszolgáltatottabb tagjait? Miért van az, hogy sokan az alapjövedelem koncepcióját inkább a neoliberális gondolkörbe illeszkedőnek tekintik?

Sok a kérdés, ezért a koncepció pénzügyi, gazdasági és szociális hatásait alaposan meg kellene vizsgálni, ha a gondolatból egyszer tényleg javaslat születik.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Sokan kétségüket fejezik ki az EU – akár rövid távú – fennmaradásával kapcsolatban. Osztod-e ezeket a véleményeket? Látsz-e lehetőséget arra, hogy az események, folyamatok visszaforduljanak az egymástól elkülönülten, integráció nélkül működő nemzetállamok korábban meghaladott állapotához?

Andor László: Amint már említettem, a valutaunió válságának elhúzódását olyan kockázatnak tekintem, amely fenyegeti az EU egységét, integritását. Az euróválság és egyidejűleg a környezetünkben bekövetkezett változások (pl. az arab világban mutatkozó instabilitás következményei) tovább erősíthetik az euroskeptícizmust Európa számos országában. Revíziós gondolatok kapnak lábra és erősödnek meg időnként, az építmény egyes részeinek visszabontását célozva. Ugyanakkor

attól távol vagyunk, hogy a tagországok nagy többsége az integrációval szemben egyértelműen a nemzeti elkülönülést válassza. Ráadásul az integráció magva mégis csak a német–francia kibékülés és egyre szorosabb együttműködés, ami mindenki másnak is érdeke a kontinensen, sőt talán azon túl is. Ezt politikai értelemben erősnek látom, még akkor is, ha a testbeszéd olykor másról árulkodik, és időnként újrátstárolják a filozófiai vitákat is.

Krausz Tamás – Szigeti Péter: Engedj meg egy moralizálónak ható kérdést. A marxista baloldalon még idehaza is néhányan értetlenségüket fejezték ki, ellentmondást láttak abban, hogy Te mint az *Eszmélet* volt főszerkesztője egyenesen a kapitalizmus menedzselése legfőbb európai intézményénél vállaltál magas tisztséget. Elméleti emberként és szaktudósként nem érezted-e magad rosszul, amikor meggyőződésed ellenére kellett olyan politikai döntéseket hoznod, és így azokért felelősséget vállalnod, amelyek a rendszer fenntartását szolgálták?

Andor László: Bármilyen politikai szerepvállalással együtt jár a cselekvés lehetősége, ugyanakkor időnként a kényelmetlen helyzetek vállalása és a kudarcok kockázata is. Előhaladás nincs kompromisszumok nélkül. Ez érvényes magas és alacsony, hazai és nemzetközi tisztségekre egyaránt. A kérdés az, hogy a progresszív politizálásnak van-e érdemi szerepe, cselekvési tere, konkrét alkotó lehetősége az Európai Unióban? A válasz egyértelműen igen. A kapitalizmust nem az EU hozta létre, viszont ahhoz hozzájárult, hogy bizonyos szociális és környezetvédelmi normák elterjedjenek, gyökeret eresszenek. Ez a Bizottság azért dolgozik, hogy Európa úgy tudjon kilábalni a válságból, hogy megőrizi, megerősíti, megújítja a szociális modellt is. Erősíteni az érdekegyeztetési mechanizmusokat, több forrást teremteni a szociális beruházásokhoz, javítani a roma integráció esélyeit, garanciákat teremteni a fiatalok pályakezdéséhez, megvédeni a migránsok jogait – ezeken mind a meggyőződéssel összhangban dolgozom.

A politikum konstrukciója

A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál

Expozíció

A politika fogalma viszonylag egyszerűen, könnyen körülírható. A politika befolyás; a politika döntés; a politika olyan közügy, amely a hatalmi döntésekre vonatkoztatott; a politika a gazdaság koncentrált kifejezése; a politika ott kezdődik, ahol a tömegek vannak; a politika művészet; a politika az akarátérvényesítés képessége; párharc stb. stb. Sok jó definíció adható meg, amelyek egy-egy oldalt, összefüggést, mozzanatot helyesen emelnek ki, azonban sem más mozzanatokra, sem a közöttük lévő összefüggésekre nem reflektálnak. Ezért az efféle meghatározások bizonytalanságokkal terheltek, mert a jelenségvilág és a látszatok sokféleségét egy-két mozzanatra redukálják, figyelmen kívül hagyva azok esszenciális komplexitását és e komplexitás belső szerkezetét. Holott minden létező a sokféleség egysége. Ezért a politikai/politikum tárgyat előbb a *politikai statika*, majd – saját álláspontként – a *politikai dinamika* perspektívájából vizsgálom. Utóbbival a politikai/politikum jelenségvilága mögötti konstruálódási folyamatot elemzem azzal a dialektikus fogalomalkotással, amely felfogásom szerint a neomarxista elmélet sajátja.

Carl Schmitt megoldása

A politikai/politikum problémájának szisztematikus kutatása jellemezte Carl Schmitt német alkotmányjogász, politikai gondolkodó munkásságát. 1932-es alapmunkájának (*A politikai fogalmáról*) 1963-as újranomása okán írt előszavában méltán jellemzi vállalkozását „egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásának” (2002, 7), amely az olvasó számára kihívást és provokációt is jelent. Azonban vannak válaszai. Nézzük meg, melyek ezek, s hol szorulnak kiegészítésre vagy kritikára.

„Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát” (2002, 15) – mondja markáns indító tézise, s voltaképpen minden állami biztos, hogy egyben politikai is. Megfordítva azonban nem így áll, mert nem minden

politikai állami, mivel a politikai szélesebb fogalom az államinál – legalábbis ha nem a schmitti értelemben vett ún. *totális államot* tekintjük, ahol minden ügy potenciálisan politikaivá válik. „A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás nem képes arra, hogy a »politikai« specifikus ismertető jegyét megindokolja” (2002, 16). Ha pedig elesik a vallás, a gazdaság, a képzés, a művészet, a kultúra stb. ún. totális állam előtti semlegessége, depolitizáltsága, mint ahogy ez a totális állam esetében történik, akkor a politikai *sui generis* minősége nem adható meg immáron az állammal. Voltak egyszer az ún. boldog békeidők, amikor is a politikai állami volt (érvényesnek tekinthető volt egy leszűkítő „arisztokratikus-elitista” politikafelfogás, azonban az állami beavatkozással, *noch dazu* a totális állammal elesik az állami = kormányzati minősítő ismérve). Hol keressük és hol találhatjuk meg immáron az államon kívüli politikait? Schmitt híres és hírhedt dolgozatának 2. 3. és 4. pontjaiban megkapjuk a kihívásra adott provokatív válaszait.

A politikai olyan sajátos kritériumokkal rendelkezik, amelyek az emberi gondolkodás és cselekvés – előbb felsorolt – relatíve önálló tárgyi területével szemben jellegzetes módon válnak hatékonnyá. „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetőek, a barát és az ellenség megkülönböztetése. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként. [...] E megkülönböztetés mindenestre önálló, de nem egy saját új tárgyi terület értelmében, hanem oly módon, hogy nem alapulhat az említett más ellentétek egyikén vagy közülük többön, s nem is vezethető vissza ezekre. Ha a jó és rossz [erkölcsi – Sz. P.] ellentéte minden további nélkül és egyszerűen nem azonos a szép és a rút [esztétikai – Sz. P.] vagy a hasznos és a káros [gazdasági – Sz. P.] megkülönböztetéseivel, és közvetlenül nem redukálható rájuk, akkor még kevésbé szabad a barát és az ellenség ellentétét felcserélni vagy összevegyíteni. A barát és ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát; [...] A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetőek el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban »részt nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével” (2002, 19).

Röviden: a politikai ismérve Schmittnél az, hogy *bármely tárgyi terület politikaivá válhat, ha a barát–ellenség megkülönböztetést veszi fel*, azokkal a szükséges megszorításokkal, hogy az ellenség ad 1. nem versenytárs, és ad 2. nem is magánellenfél. *Hostis* és nem *inimicus* – emeli

ki szerzőnk. Tehát itt nem magánéleti viszonyról van szó. „Az embernek politikai értelemben nem szükséges személyesen gyűlölnie az ellenséget, az a maxima pedig, hogy »ellenségünket«, vagyis ellenfelünket szeretni kell, először csak a magán szférájában rendelkezik értelemmel”. Az emberek közötti magánviszonylatokban gyakran benne rejtőzködő taktikai kérdés, ha tetszik, életvezetési megfontolás – nőszülék-e most? – politikai, de nem közpolitikai, hanem magánpolitikai megfontolás, ahogy egy férjét ügyesen irányító asszony politikája is az (e helyütt Max Weber példájával szólva).

Továbbmenve pedig Schmitt tendenciatörvényként is megfogalmazza a politikai elsődleges fogalmát: „*A politikai ellentét a legintenzívebb és legvégsőbb ellentét és minden konkrét ellentétesség annál inkább politikaiá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség-csoportosításhoz.* Az államon mint szervezett politikai közösségen belül, amely a maga számára mint egész hozza meg a barát/ellenség-döntést, ezenkívül az elsődleges politikai döntések mellett és a meghozott döntés védelmében a »politikainak« számtalan másodlagos fogalma is létrejön” (Schmitt 2002, 21).

Fontos, hogy legalábbis tendenciájában a politikai legvégső fokát az egzisztenciálisan is megsemmisítendő ellenségben nyeri el. Az ellenség formáinak schmitti elemzését – a háború külső ellenségét, a partizánt („aki a klasszikus hadviselés szempontjából »irreguláris« harcos”, pusztá peremfigura volt, időközben a világforradalmi hadviselés kulcsfigurájává vált” – írta az 1963-as Előszóban; 2002, 14), a terroristát és a forradalmárt mint belső ellenségeket nem jellemezzük részletezően (vö. pl. Szabó Márton 2000, 24–50). Az értelmezési lehetőségek számosak. Magam azt a kulcsfontosságú mozzanatot emelem ki, hogy *a barát–ellenség (ellenfél) kritérium maga után vonja a politikát immanensen jellemző további kategóriákat: programot – stratégiát* (szövetségesek köre, a fő csapás iránya; stratégiai minim–maximum); *taktikát* (offenzív–defenzív, reformista–forradalmi, békés–fegyveres, legális–illegális, anarchista–pacificista stb.), ami lehetővé teszi azt is, hogy a „politikai” és a „politikum” szintek közötti különbséget és egyben átjárást magyarázzuk.

Schmitt maga arra törekedett az alapszöveghez írt három kiegészítő korolláriumában, hogy elméletét egységesnek, szerves egésznek olvassák. Nos, ez mind a mai napig nem történt meg, s nem is fog a paradoxonok és a rejtett ellentmondások, továbbá a szerző szituacionista jellegű gondolkodásmódjának következtében. Hasonlóan a „das Politische” terminus (politikai/politikum) magyarra fordítási vitájához (Cs. Kiss 2004, 417–419; Kende 2004, 223–226), amely szintén nem juthat nyugvópont-ra. Azért nem, mert nem nyelvi-fordítási, hanem teoretikus kérdésről van szó, viszont szerzőnknel (s emiatt a fordításokban) éppen ebben vannak bizonytalansági relációk. Az adekvát nyelvi megközelítés pedig a teoretikus összefüggés, tartalom relációjában változik – amit alább kibontunk. Körösényi dolgozata Schmitt „politikai” fogalmának újszerűségét és

sajátosságait hangsúlyozva hét téma interpretációs vitáit mutatja meg (2011, 7–20), Gedő Éva pedig áttekinti a rendpárti és a döntésközpontú értelmezési lehetőségek fő vonalát (2010, 92–94). Mindkét elemzés bizonyíték fentebbi állításunkra.

Kritikai átvilágítás és ellenvetések

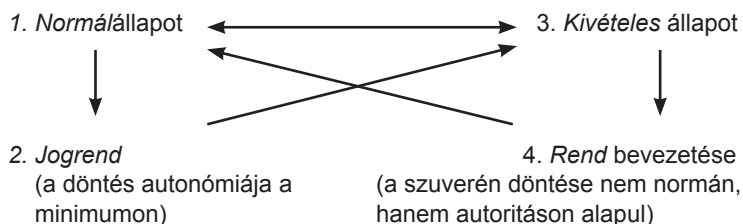
Vitathatatlanul nehéz kérdések tűnnek fel itt: például hogy az ellenfél is egzisztenciálisan megsemmisítendő ellenség-e – ahogyan erre a német nemzetiszocializmus az *Übermensch* ideológia alapján, az európai humanizmus szégyeneként az *Endlösung*gal törekedett, s amihez a *Großraum* (nagyterség) koncepciója és a *Großlebensraum* (élettér) között az adott korban fennálló kapcsolat következtében szerzőnk nem csekély mértékben hozzájárult. A politikai azonos-e a politikummal? Mi választja el az ellentétet, annak intenzitási fokát az ellentmondástól és ahhoz képest az antagonizmustól? Olyan problémák ezek, amelyeket Schmitt vagy fel sem vetett, vagy az ellentét intenzitási foka („a legintenzívebb, a legvégsőbb ellentét a politikai”) megfogalmazással rejtett el. Magam ezt a problémát – az ellentét intenzitási fokának fokozatai – a teoretikus bizonytalanságok kulcskérdésének tekintve, az alábbi megoldásokat ajánlom.

Vissza kell térnünk korábbi elemzéseinkhez, ahol a *decizionizmust* mint a szuverenitást makroszinten elemző álláspontot elemeztük (Szigeti 2004, 338–345. ugyanez németül: 2005, 313–334). Voltaképpen ahhoz az analitikusan kibontott lehetőséghez, amelyre problémánk – *a politikai és a politikum fogalmi megkülönböztetésének érvénye* – megoldásához szükségünk van. Az ellentét intenzitási fokának schmitti gondolata ugyanis elrejt, hogy *három meglehetősen különböző mozgásformát, ontikus tényállást jelent az ellentétviszony, az ellentmondás viszonya és az antagonisztikus ellentmondás* előzőtől eltérő kategoriális szerkezete. Ennek nemcsak a jogrend normálformája és a rendkívüli állapot jogelméleti kérdései, továbbá a jogállamiság érvényességi tartománya aspektusában van jelentősége és jelentése, amit hivatkozott tanulmányunkban bemutattunk, hanem a politikai élővilág mozgásának szerkezeti különbségeire vonatkozóan is. Hol válik el a politikai a politikumtól, s miért maradnak mégis kapcsolatban egymással? – formulázhatjuk a dialektikus problémát dialektikusan, hogy aztán analitikusan explicitté teheszük.

Induljunk ki a kivételes állapot problémájából, éppen azért, mert mintegy közbenső helyzetet alkot a rendes állapot jogrendje, a politikai normálformája és az antagonisztikus ellentmondások politikuma között. Ismeretes, hogy Schmitt munkásságában azért is bírálja a parlamentáris jogállamot és *in concreto* a weimari demokráciát, mert az a pluralista erők széthúzása következtében nem képes előállítani az államélet alapját képező politikai egységet. Teoretikus erőfeszítései ekkoriban, a húszas években még az alkotmányvédelem megtalálására irányulnak, s

a diktatúra kivételessége azáltal kap etatista igazolást, hogy az állam és az alkotmányosság helyreállításának eszközeként értelmezte – fogja fel hozzánk hasonlóan Pethő értékes monográfiája (1993, 137–143). Nézzük meg közelebből is, hogy kategoriális szerkezetében hogyan. „Az állam léte ebben az esetben [ti. a kivételes állapotéban – Sz. P.] minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fényben van. A döntés megszabadul minden normatív kötelektől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik. A kivételes állapot idején az állam az önfenntartáshoz való jog alapján, ahogy mondani szokás, felfüggeszti a jogrendet. A jogrend két eleme – fogalmi önállóságuk bizonyítékaként – szembekerül egymással. Ahogy rendes körülmények között a döntés autonóm mozzanata a minimumra szorítható vissza, úgy semmisül meg a norma kivételes állapot idején. Ennek ellenére a kivételes állapot fogalma még mindig megközelíthető a jog oldaláról, mivel mindkét eleme, a norma és a döntés egyaránt a jog keretein belül marad. Ha a kivételes állapotot azon az alapon, hogy nincs jogi jelentősége, csupán szociológiai fogalomnak tartanánk, ez nem lenne más, mint a jogtudomány és a szociológia sematikus szétválasztásának durva utánpótlása. A kivétel nem rendelhető alá semminek, és kívül áll az általánosság keretein, ám ezzel egyidejűleg sajátos jogi formát is jelent, a döntést a maga teljes tisztaságában. A kivételes állapot akkor valósul meg teljesen, amikor ahhoz, hogy a jogtételek érvényesülhessenek, előbb meg kell teremteni az arra alkalmas helyzetet. Minden általános norma rendezett életviszonyokat követel meg, olyanokat, amelyekre alkalmazható a tényállás, és amelyek alkalmasak a normatív szabályozásra. A normának homogén közvetítő közegre van szüksége”. (Schmitt 1992, 5)

A normálállapot normatív rendjét és a kivételes állapot nem-normatív rendjét a következő ábrán szemléltethetjük:

A normálállapot (1.) és a kivételes állapot (3.) két minőségileg eltérő helyzet, melyek kiélezetten szemben állnak egymással. A normálállapotnak van jogrendje (2.), amit normán alapuló döntésekkel jogrendként konkretizálnak. A megbomlott normálállapot és jogrendjének tagadása átalakul kivételes állapottá (3.), melynek nincsenek alkotmányból levezethető konkrét jogviszonyai, jogrendje, csak a szuverénnek van autoritáson alapuló felhatalmazása erről az állapotról dönteni. A kivételes állapotról,

annak bevezetéséről meghozott döntés és a kivételes állapotban gyakorolt normatív és egyedi rendelkezések és reálaktusok egyaránt a szuverén konstitutív aktusai, melyeknek elvileg az a céljuk, hogy biztosítsák a visszatérést a rendhez (4.), amely nem anarchikus helyzet, uralomnélküliség, hanem az autoritás potestasa által uralt kivételesség, s nem káosz, amelyben a felbomlás erőiből egy új rend felé lehetne kijutni – ez esetben ugyanis antagonizmust kellene tételezni, nem ellentét viszonyt –, hanem visszatérés a normálállapot jogrendjéhez (1.). Ezért konzervatív, etatista politikai filozófia Schmitt megoldása a Politikai teológiában, mert éppen az a célja, immanens értelme a kivételességnek, hogy a felbomlás erőiből ne új rend keletkezzék, hanem ennek megakadályozásaként visszatérés a régi rendhez. *In concreto*: a szocialista forradalom helyett – itt és ekkor, 1923 előtt – a weimari polgári államhoz. A különbség külső, közömbös viszonyát az ellentétviszony váltja fel, amely még – kerülő úton, a kivételes állapot és rendje bevezetésével (4.) – közvetíthető.

Schmitt nem mondja, de mi a hegeli–marxi dialektika ismeretében és alkalmazásával rámutathatunk, hogy – eltérően a forradalmi, ellenforradalmi helyzetektől és a polgárháborús konfliktusoktól, ahol az ellentét nem közvetíthető (már), mert az események folyamatszerű kibomlásában a helyzet kategoriális szerkezete ellentmondásba, mégpedig antagonisztikus ellentmondásba nő át – a kivételes állapotban még számít a formális jogszerűség közvetítése, és számít, hogy a barát és az ellenség megkülönböztetése itt – intenzitási fokát illetően – nem megy el a totális ellenfél totális megsemmisítéséig. Elégséges a kivételes állapot politikai kutatólába helyezni az ellenfelet/ellenséget. Rendkívüli jogrenddel átforgatni a politikai erőviszonyokat. Nem így áll ez akkor, amikor az ellentétviszony tovalendül: antagonizmustá válik, ami nyelvileg tehát kibékíthetetlen, már feloldhatatlan, nem közvetíthető ellentétviszony (vagy éppen megnevezésében speciális ellentmondásnak is nevezhető). Itt elesik a közvetítés lehetősége. Kategoriálisan, egzisztencia-meghatározottságként pedig ez azt jelenti, hogy közvetítés hiányában az egyik politikai pólus (+) fennmaradása nem lehetséges a másik (–) megsemmisítése nélkül, és fordítva. Vagy a forradalmi vagy az ellenforradalmi erők *alakítják át a társadalmi élet totalitását, és a politikum* ezen kiélezett formája többé már nem találhat mozgásformát a kivételes állapot bevezetéséről szóló döntéssel (és a nyomában életbe léptetett konkrét rendelkezésekkel). Amikor az ellentétviszony a jog semlegesítő, leszerelő hatású beiktatásával még közvetíthető, az a kivételesség; amikor a különböző politikai minőségek különbsége – bár egymás iránt nem közömbösek, mert versengenek, de – nem éri el az „ellentét olyan intenzitási fokát”, amely a szuverén döntését igényelné, akkor tulajdonképpen – gyenge határhelyzetként – a schmitti elmélet alapján is belátható a pluralista demokrácia „szabályozott verseny”-helyzete. Amely a politika normálformájává csak a II. világháború után vált a centrumkapitalizmus országában, a pluralista demokráciákban, széles körű állami beavatkozás mellett. A kivételes

állapot és a forradalmi/ellenforradalmi (polgárháborús) helyzethez képest íme a harmadik módozat. Ezt azonban inkább csak utólag, a II. világháború utáni tapasztalatok politikatörténete nyomán lehet beleszuszakolni Schmitt elméletébe, s közel sem véletlen, hogy ő ezt akkor nem tette meg. Ez a megoldás azonban a *Begriff des Politischen* 1932-es konstrukciójába is belefér, kényszeredett és kitágított interpretáció mellett (ekkor és ennyiben Schmitt valóban nem volna bellicista) – figyelmen kívül hagyva, hogy a két világháború közötti németországi társadalmi harcokat és politikai folyamatokat elméletileg adekvát módon éppen a szoros és nem a kitágított interpretáció fejezi ki.

Ha most már eddigi elemzésünket gondolatilag összekötjük a politikai/politikum fogalmával, három egymástól eltérő konzekvenciájú helyzettel találjuk szembe magunkat, aszerint, ahogy a barát és az ellenség megkülönböztetés intenzitását értelmezzük, azaz analitikusan kibontjuk:

1. Az *ellentétviszony*, mint ami már csak a kivételes állapot rendkívüli jogrendjével közvetíthető, de még feloldható helyzet; a közvetítés eredményétől függően visszatérés a politikai normálformájához vagy ellenkezőleg: átmenet a politikum forradalmi, ellenforradalmi, polgárháborús helyzete felé. Itt nem a rendpárti oldal, hanem az új rendet megalapító döntés felé mozognak az események.

2. Az ellentét (vagy ellentmondás) mint *antagonizmus* közvetíthetetlen helyzete, ahol az egyik pólus fennmaradása csak a másik megsemmisítésén keresztül történhet. Ilyen politikai helyzet következményeképpen áll elő gyakorta az illegitim jogképződés jelensége: polgárháború, kiélezett osztályharc, forradalmak nyomán. Egy régi rend álláspontjáról minden új jogrend illegitim – a győztesek álláspontjáról pedig legitim, kiépítendő, autentikus rend. Nem pusztán az ellenzékét, hanem az „ellentársadalom” státuszát képviseli a másik különös pólus.

3. Olyan *ellentmondás* (viszony), ahol a különbségek egymásra nézve nem maradnak közömbösek, amennyiben a felek, pólusok versengenek egymással, de amely a szuverén döntése nélkül is közvetíthető, mert jogilag szabályozott versenyhelyezettel talál magának politikai mozgásformát. A versengő pólusok (politikai erők, eltérő minőségek) egymást kölcsönösen feltételezik, mert egymásra vonatkoznak (reflexiós meghatározottságokként), ugyanakkor ki is zárja egyik a másikat, mert nem egyesülnek, viszont feszültségük feloldódik a versengés újratermelődő folyamatában. Stacioner társadalmi állapotokban ez a normálforma a „politikai” helyzete, és ekkor érvényes a jogrend normatív rendje, amely alkotmányjogilag legitimálja a választásokon győztes párt (pártok, politikai erők koalíciója) főhatalmát. Ekkor a politikai jelenségvilága nem érinti az uralmi viszonyok struktúráit, nincs ellenség, csak eltérő politikai pozíciókat elfoglaló ellenfelek, s a különböző konfliktusok az ellentmondás mozgásformájában újratermelődnék.

Szögezzük le: az 1. és a 2. helyzet kategoriális szerkezetének különbségét Schmitt nem igazán látta, mert a 2. lehetőségét nem dolgozta ki.

Számára ugyanis – a normálforma érvényességét megszüntetve – minden rendkívüli; a rendkívüliséget és az ellenség nemlétének kívánását egybecsúsztatta (mondván, hogy egyik sem normatív). Az általa használt „intenzitási fok” terminusban ugyanis eltűnik az azonosság, különbség, ellentét, ellentmondás és antagonisztikus ellentmondás *kategoriális felépítettségének különbözősége*. A létezők rendjében a *különbségek* külsődlegesek, közömbösek egymásra nézve. Az *ellentétviszonyban* az alkotóelemek között van feszültség, kapcsolatba kerülnek, de közöttük található egy semleges, közvetítő elem, mint a mágnes pozitív és negatív pólusai között, amely összetartja őket. Az *ellentmondás* ellentétes pólusainak reflexiós viszonyában a pólusok egymást kölcsönösen feltételezik és kizárják, feszültségük mozgást eredményez, amely egy mozgásformában oldódik fel. A versengő pártok dinamikus rendszerében végbemenő politikai folyamat, egy pártrendszer mozgása ilyen. Vagy marx, paradigmatis példával szólva: a bérmunka és a tőke viszonyában a bérmunka nem tőke, s a tőke nem bérmunka, de reflexiós meghatározottságokként szükségképpen egymásra vonatkoznak, s a tőkefelhalmozás mozgásformájában újratermelődnek. Az *antagonisztikus ellentmondás* határhelyzetében pedig a régi általánosságot hordozó különösséggel egy másik, az új áll szemben: saját különösségét kívánja osztársadalmi, nemzeti rangra emelni. Ilyenkor látszik Disraeli angol kormányfő gondolatának érvénye: „minden nemzetben több nemzet van” (anélkül, hogy itt szólnánk az általa ajánlott „ott és akkor” konzervatív érdekegyesítés lehetőségéről). A *különösök között póluscsere megy végbe*, s oldhatja fel az antagonizmust; az új hordozza a társadalmi alakulat egzisztenciáit, intézményes berendezkedését. Jegyezzük meg, ezt a kategórielemző megoldást nemcsak a hegelianus Schmittnél, hanem Hegelnél és Marxnál sem találjuk meg.

Bár Schmitt az 1. és a 3. helyzet különbségét érzékelte, de nála a politikai mint a megkülönböztetés intenzitása az antagonizmus felől értelmeződik (az „ellenség” miatt), anélkül, hogy a forradalmi/polgárháborús helyzettel – tárgyilag – állította volna szembe a kivételes állapotot, annak formális, kiszámítható jogszerűségét (s nem pusztán a jogtudományi és a szociológiai mozzanatok – sematikus – szétválasztásának helytelen-ségét) vette volna számba.

A „*politikai*” fogalmát tehát a stacioner társadalmi állapotokra és az azokat kifejező összefüggésekre célszerű fenntartanunk, ahol a versengő erők, kormány és ellenzéke szabályozott harca folyik a főhatalomért, a jogrend keretei között. Ennek a normálformának a tagadása a polgárháborús, a forradalmi, az ellenforradalmi és a kettős hatalmi helyzet, amikor valóban a „ki kit győz le” antagonisztikus ellentmondása képezi a „politikum” fogalmát. Az ellenség itt legyőzendő – nem, vagy nem feltétlenül a fizikai, egzisztenciális megsemmisítés értelmében, hanem politikai értelemben: egy berendezkedés megvédése vagy egy teljesen új rend alapító aktusa a tét.

Lukács György társadalomontológiai alapvetésének szisztematikusan részében szintén érzékelt a problémát, amikor a politikumról érkezett. Minden emberi közösségben megjelenik a politikai problémája, mégis „Lehetetlen definiálni, vagyis gondolatilag formálisan meghúzni annak határait, hogy hol kezdődik, illetve hol végződik a politika. [...] még elképzelni is nehéz a társadalmi gyakorlat olyan típusát, amely bizonyos körülmények között ne nőhetne az egész közösség fontos, esetleg sorsdöntő kérdésévé. Ez természetesen csak lehetőség, amely ritkán válik valóra”. Felfogásában „A politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa, amely ezért nem emelkedhet olyanfajta spontán és állandó egyetemes-ségre, mint a nyelv, amely a világ elsajátításának elsődleges szerve. [...] *A politika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét*, ám az így kiváltott gyakorlatot közvetett módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja, és ez, szintén közvetett módon, intenciója szerint közvetlenül a lényegre irányul. A lényeg és a jelenség társadalomban megvalósuló ellentmondásos egysége a politikai gyakorlatban világos formát ölt” (Lukács 1976, 487–488).

A politika a társadalmi totalitásra irányul tehát, a minőségi értelemben vett egészre, s nem minden létezőre, bármely emberi magatartásra (amit Lukács az idézet előtt, némiképp nehézkesen, de kifejt). Azonban nem közvetlenül, hanem közvetítések révén irányul a társadalmi egészre, de nem az egész társadalomra, mert ugyan közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba, bizonyos kérdéseket, de ez intenciója szerint lényegesebbre – és nem lényegtelenre – irányul. Hogy a lehetséges politikai kérdések közül melyek lesznek valóságosan is azok, erre formálisan nem lehet választ adni. Lényeg és jelenség mozgása közben veti fel Lukács a lehetőség–valóság dialektikáját, anélkül, hogy megoldaná, miféle szelekció játszódik le, amely a politikai lehetőségét valóságossá teszi.

Schmittnél ez a kérdés úgy szerepelt, hogy mit vonnak ki a semlegesített kérdések sorából, azaz mit politizálnak. Teoretikus érdemének tudjuk be, hogy nemcsak feltette a lehetőség–valóság politikai dialektikájára vonatkozó kérdést – eddig mások is eljuttattak –, hanem meg is próbálta kibontani a kérdésre adott magyarázatot.

Mindenesetre a politikai jelenségvilág és a politikum mint a berendezkedés lényeges dimenzióit, a társadalmi egészet (totalitást) érintő tételezések, intencionális cselekedetek ellentmondásos egységét jobban értjük, ha a különbség – ellentét (a robbanás előtti feszültségek rendkívüli állapottal történő kezelésének helyzete) – ellentmondás (stacioner társadalmi állapotokban a szabályozott versenyhelyzet mozgásformája) – antagonizmus (az általánosságot hordozó különös pólusok, politikai erők cseréje) egzisztencia-meghatározottságainak kategoriális szerkezeti eltéréseit alkalmazzuk ismerettárgyunkra, a politikára.

Ily módon a barát–ellenség kritérium megkülönböztetésének érvényességét – szerzőnk megoldását megszüntetve-megőrizve – tovább tagoltuk háromfelé, ennyiben megszüntetve a politikainak az állammal történő azonosíthatóságát (nem minden politikai állami is egyben, így például a fennálló államhatalom megdöntésére irányuló „mouvements anti-systemiques” jelenségei biztos nem államiak). Továbbá arra is rámutattunk, hogy tisztázatlan: a schmitti megoldás csak a totális államra vagy a totális állam előtti klasszikus helyzetre is érvényes. Ez a kérdés vezet át az állam–társadalom viszony tisztázásához.

Állami és társadalmi viszonya

Az „állami” = társadalmi azonosítása Schmitt totális államfelfogásának tézise. Ami azonban félrevezető, „mert ekkor minden eddigi államinak számító úgy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító úgy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik. Ekkor az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – az azonosítással megszűnnek »semlegesnek« lenni a nem-állami és a nem-politikai értelmében. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polemikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és a társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a „politikai” specifikus megkülönböztető ismertetőjegyét megindokolja (Schmitt 2002, 16).

Jó érveink vannak tehát arra, hogy ne csak a politikait, hanem a társadalmi és az állami is specifikálni kell. Schmittnek azonban – aki nem teoretizálta a társadalmiság fogalmát –, bár fentiekben igaza van abban, hogy a totális államban az állami már nem tekinthető politikainak, és szükség van a barát–ellenség megkülönböztetésre, még nem biztos, hogy sikerült megoldania e specifikációkat. Saját törekvésem felől nézve: az állam és a társadalom azonossága sohasem áll meg, ha valaki a társadalmiságot képes teoretikusan megragadni, s ma, a marxizmus alapozású kritikai társadalomelméletek mellett erre a szociológia bizonyos törekvései, a rendszerelméletek (közismerten Durkheim szociológiája, Parsons és Luhmann, a Berger–Luckmann szerzőpáros [1998] könyve) és a konzervatív szociológia is képessé vált. A társulásra építő, liberális kontraktualizmusban ez ab ovo elesik, hiszen az egyén döntően nem szükségletkielégítő, társadalmi, hanem jogi és politikai, tehát dominánsan akarati lény. Nem oszthatjuk tehát Körösiyi azon értelmezését sem, amely a schmitti politikai elsődlegességének nézőpontjából a marxizmust – mások mellett – redukcionista tartja, mondván, „a politikát/

politikait az emberi lét más területeiből kívánja levezetni” (Körösi 2011, 7). Igaz ugyanis, hogy a jogból, az erkölcsből, a tudományból vagy a közgazdaságtanból (public choice) az nem levezethető, ezek részrendszerek (illetve azokat vizsgáló szaktudományok), azonban a társadalmi lét nem egy különös terület, részrendszer – és nem is azonosítható akármelyik „szociológiával” –, *hanem a szervetlen (élettelen) és a szerves anyagra (élőre) épülő autonóm létszféra, melynek sui generis kategóriái és törvényszerűségei vannak*. Így egyedül a társadalmi lét sajátja az objektum–szubjektum viszony, az emberi tudat aktivitása, benne a finális determinációval, a cél- és értékracionális cselekvések világával, ennek a létszférának és minden különös részrendszerének immanens tulajdonságaként. A társadalmi megelőzi a politikait, anélkül, hogy a politikában tagadnia kellene az akarat vagy a mesterséges értelem vezette intézmények szerepét. Ezért a részrendszerek differenciálódása csak az emberi-társadalmi közös alapzatán mehet végbe. Ezek nélkül, a tudat aktivitása nélkül éppen hogy a barát–ellenség megkülönböztetés is eselne. „A politikai mint konstitutív” (Körösi 2011) tehát szerintünk *nem a társadalmi létől függetlenül, hanem éppen annak egyik következményeként lehetséges*. Azért, mert a társadalmi lét nem egyik részrendszere a többinek, joginak, gazdaságának, politikainak stb., hanem éppen az a létszféra, amely a politikai/politikum konfliktusos alapja: ahol az anyagi (primer, szekunder) és a szellemi (társas-közösségi; szellemi; lelki) szükségletek kielégítésében szűkek a rendelkezésre álló javak, kielégítetlenek maradnak az emberi szükségletek, érdekek és érdekharok lépnek fel, akarati tartalommal: barát–ellenfél (ellenség) megkülönböztetéssel, politikai cselekvéssel, stratégiai-taktikai döntésekkel.

Ahol jut hely a társadalmiság fogalma számára az elméletalkotásban – közelítőleg, mert erre még visszatérünk: az embert szükségletkielégítő, s a szükségletek termelését és újratermelését munkamegosztásban végző társas-közösségi lénynek tekintik –, ott kizárt, hogy az állam egybeessen a társadalommal, hogy a társadalmat a szó szoros értelmében véve államosíthassák. Termelő, szükségletkielégítő közhatalomról nem halhattunk, noha parciálisan, ilyen alapviszonyokban is részt vehet az állam, de átfogó értelemben mindig a társadalom gazdálkodik, sohasem az állam. (Még a legdirektebben államigazgatásos, azaz a legtöbb közigazgatással működtetett szovjet típusú államszocializmusban, ahol a termelő-elosztó, forgalmat lebonyolító gazdálkodó tevékenységekhez valóban közel esett a közigazgatás, ott sem esett egybe az alapviszony a szabályozási viszonyokkal, a gazdálkodási tevékenységet végző munkafolyamat szervezete az államigazgatás szervezetrendszerével). A nem egybeesés ezen helyzetének pedig világos jogtudományi leképeződése az állam *iure imperii* és *iure gestionis*, közhatalmat gyakorló és magánjogi ügyleti minőségében eljáró szervei közötti distinkciója. Ezért Schmittet át kell fogalmaznunk: a totális államban sem lehet minden társadalmi, az ún. semlegesítés alól kivont terület egyben állami/politikai.

Legfeljebb lehetősége szerint, de nem valóságosan. Terjedelmileg pedig sohasem eshet egybe a társadalmiság mezője saját részrendszerével, az államisággal vagy a politikai rendszerrel. A politikai pedig, bár változó és változatos módon sok mindent, bármit átfoghat – Schmitt politikai fogalma ezt kitűnően ragadja meg –, de nem foghatja át maradéktalanul sohasem az egészet. Amikor viszont az egésznek nem a terjedelme, hanem a minősége, struktúrája, részrendszereinek funkciói kerülnek előtérbe, amikor nem terjedelmi értelemben valóban mindent átfog, akkor határhelyzet lép fel: az uralmi berendezkedés válik kérdésessé. Így már nem a nagyon is problematikus totális állam, hanem sokkal inkább a forradalmak, háborúk, polgárháborúk, ellenforradalmak esetében politizálódik az idézőjelben értendő „minden”, ekkor tényleg nincs semlegesítés, de nem terjedelmi minden ez, hanem a berendezkedés „túlsúlyos mozzanatai” (Lukács), intézményesülései, döntő részterületei. Eltérően a liberalizmus konszenzusos (Heller, Sartori, lásd: Körösi 2011, 9), a kompromisszumos megoldások lehetőségeit a saját valós érvényességén, konkrét lehetőségein túlfeszítő álláspontjától,¹ ekkor a tulajdonosi és munkamegosztási viszonyok kétségbe vonása következtében belliciózus a politikum. Ekkor nem ad megoldást „a politikai” mozgásformája, mert „a politikumé” kerül előtérbe. A társadalmi uralom és a társadalmiság kidolgozott fogalma nélkül ehhez nehéz vagy egyenesen nem is lehet eljutni, de Schmitt reális problémafelvetést oldott meg, közel sem teljes értékűen. Hasonlóan Lukács György jellemzéséhez, tehát *mindkettőjüknél hiányzik, hogy a politikai/politikum absztrakt lehetősége mikor és mitől válik valósággá*: egészen irányuló tételezéssé Lukácsnál, illetőleg a semleges terület miért ölti fel a barát–ellenség megkülönböztetést Schmittnél? (Mi éppen a társadalmi tagozódás és a politikai tagoltság közötti dinamikus viszonyrendszerrel fogjuk ezt megmagyarázni, ami az osztályi szerveződés marxi koncepciójának általánosítása).

Schmitt megoldása a pluralista demokráciák államaira – melyek csak II. világháború utáni realitások – az volt, hogy azokat széteső alakulatoknak fogta fel. Miért? Erre ad választ az alapmű 4. pontja, Bayer József fordításában „A pluralizmus mint az állam felbomlasztásának elmélete” címmel. „Az, hogy az állam egység, mégpedig a mérvadó egység, az állam politikai jellegén alapul. A pluralista elmélet vagy a társadalmi szövetségek föderalizmusa útján egységre jutó állam államelmélete, vagy csupán az állam felbomlasztásának vagy tagadásának elmélete. Ha elvitatja az állam egységét, és »politikai társulásként« lényegileg egyenlőként állítja más, pl. vallási vagy gazdasági társulások mellé, akkor mindenekelőtt a politikum specifikus tartalmának kérdésére kell választ adnia. Azonban Laski számos könyvének egyikében sem található a politikum egy meghatározott definíciója, jöllehet folyton az államról, politikáról, szuverenitásról és „government”-ről esik szó. Az állam itt egyszerűen átalakul egy olyan társulássá, amely más társulásokkal konkurál: társasággá lesz néhány, az államon belül vagy kívül fennálló más társaságok között és

mellett" (Bayer 1985, 132). Ugyanezen szöveghely Cs. Kiss Lajos fordításában (2002, 29) „Az állam mint a politikai egység pluralizmus által megkérdőjelezett formája” címmel található, amihez azt a nyomatékostító megjegyzést kell fűznünk, hogy nem a pluralizmus, hanem a C. Schmitt szerint értelmezett pluralizmus kérdőjelezi meg az állam egységét. Ha C. Schmitt ismerte és elismerte volna a *Politik als Beruf* szerzőjének addigra (tehát 1932-re) már közismertté vált megoldását, akkor aligha vált volna tarthatóvá az az álláspontja, amely az államot csak az egyik társaságnak (szervezetnek) tartja más társaságok között és mellett. Weber szerint: „Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem igenis a rá jellemző speciális eszköz. [...] az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertetőjegyhez – a legitim fizikai erőszak monopóliumára (sikerrel) tart igényt. A jelen specifikus vonása ugyanis az, hogy bármilyen más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak akkor ismerik el, ha az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának. [...] azt a tisztán fogalmi mozzanatot rögzítem, hogy a modern állam intézményes uralmi szervezet, amely eredményesen törekedett arra, hogy bizonyos területen belül monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközt, s evégett irányítóinak kezében összpontosította a dologi uralmi eszközöket” (Max Weber 1989, 6–7; 14).

Bizony más szervezetek, társulások nem rendelkeznek ezekkel az uralmi eszközökkel (törvényhozás, jogalkotás, hatósági határozatok kibocsátása, utasítás, költségvetés, letartóztatás stb.), csak és kizárólag az állam. Egy szemléletes képpel szólva: leggyakrabban az állam – váltóór módjára – dönti el, hogy az érdekek dinamikája a tömeges-típusos társadalmi cselekvéseket milyen pályára állítja eszközeivel. Ezért érdemes hatalomra kerülni, s nem pusztán befolyást gyakorolni egy pluralista demokráciában.

A pluralizmuselméletekben az állam mint szervezet és a társadalmi szervezetek, társulások közötti döntő különbség valóban gyakran megengedhetetlenül relativizálódik. Holott a kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a „sikerre tarthat igényt” nem jelent és jelenthet omnipotenciát, s ennyiben az államcentrikus felfogás oldható és oldandó a pluralisztikusan szerveződő politikai univerzumban, de az eszközfölény, az impérium birtoklásának ténye nem eliminálandó. Az állami-kormányzati szervek *conditio sine qua nonja*, hogy a törvényes erőszak monopóliumának birtokában járnak el, s ezzel, mivel a *legális kényszerítés – ténylegestől a potenciálisig terjedő – eszközrendszere áll rendelkezésükre, ennyiben sikerre tarthatnak igényt.* Szemben a politikai tagoltság egyéb szereplőivel, a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzékkel, amely materiális céljai realizációjához nem rendelkezik impériummal. Kedvező esetben persze van befolyása a közhatalmi-

közpolitikai döntésekre. Ettől azonban *a döntésbefolyásolás nem lesz döntés*. A *Power = Decision* jogrendben formalizált világát (joghatóság–hatáskör–illetékesség) nem szünteti meg az, hogy a közösségi döntésekbe bevonnak magán (piaci) és civil szereplőket, érintetteket és tanácsadókat, s minden döntéshozatalban szerepet kap bizonyos informalitás és intuitivitás.² Utóbbi megszüntethetetlen, előbbi *a döntéshozatali folyamat demokratizmusát és hatékonyságát is növelheti, de értelmetlen alanytalan „network-döntésről” beszélni*, amely a sokirányú, fordulatokban bővelkedő döntés-előkészítő, kooperációs, koordinációs folyamatokat („szemetedesedény-modell”; flipperhasonlat; Gajduscheck 2009, 75) összekeveri a közhatalmi döntést meghozó állami szervekkel. Voltaképpen a politikai társadalmon belüli és a politikai állam közötti interakciókat, dinamikus viszonyokat nevezhetik akár „policy networknek”, új fogalmat alkotva a régi problémákra. Ettől azonban a közhatalmi erővel bíró döntéshozatal alanyai maradtak a politikai államban.

A politikai/politikum specifikus megkülönböztető jegyeit tehát mind az államira – ebben elfogadva Weber megoldását –, mind pedig a társadalmira vonatkoztatottan meg kell tudni indokolni. Ezzel elhagyva Schmittet, kilépünk a politikai/politikum egykritériumos, statikus megoldást adó paradigmájából, s a politikum társadalmi alapok felől szerveződő magyarázatára térünk át. Kérdés, hogy az utóbbit hogyan tegyük. A társadalmi szerepének magyarázatául felfogásunkban a *politizációs folyamat szolgál, amely kétirányú közvetítést jelent a polgári társadalom, annak uralmi viszonyai és az államhatalom között*. Közvetítést, ahol az egyik szint meghatározott tulajdonságokat ad át a másiknak, amely átfórmálva használja fel ezeket „saját kódjai” szerint. Először a két végpontot, a polgári társadalmat uralmi viszonyaival és az államhatalmat kell számba vennünk ahhoz, hogy a közöttük kapcsolatot teremtő politizációs folyamatot kifejtessük. Antonio Gramscival szólva és részben őt is követve: *a polgári társadalom – a politikai társadalom – és a politikai állam* tagolódását.

Uralomelmélet – politikai hatalom: a „politikum” és a „politikai” cselekvés

A politikai hatalom és a társadalmi-gazdasági uralom kettőssége végigkíséri a polgári társadalom minden történelmi korszakát. A hatalom-uralom dichotómia alkalmazása nélkül egyenesen félrevezető minden teoretikus törekvés, amely a modern tőkés társadalmakat, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztása mellett szerveződő formációkat kívánja leírni. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó, bár a hatalom és az uralom terminológiailag akár felcserélhető vagy pedig bizonyos összefüggésekben egymás szinonimái is lehetnek. Teoretikus helyi értékük különbözőségét jól mutatja, hogy a társadalomtudomány két olyan

klasszikusa, mint Karl Marx és Max Weber (Herrschaft, illetőleg Macht és Gewalt) egyaránt két teoretikus fogalmat használt a két szint gondolati leképezésére. *Mert szintek csak akkor és annyiban vannak, amennyiben különböző törvényszerűségeknek, összefüggéseknek engedelmességeknek.* Az elitelméletek közös álláspontjáról – elit az, amely kiválasztja saját útját (amire a passzív, szellemtelen tömegek nem képesek) – eleve elesik a hatalom és az uralom két szintje, mert gondolatilag egybecsúsztatottakká válnak. A történelmet az elitek csinálják, mert ők a folyamatok kizárólagos protagonistái, szubjektív aktorai. A hatalom uralom nélküli. Redukciós felfogásuk sok oldalról bírálható. Diametrálisan ellentétes állásponton Hardt-Negri *Empire* (2000) című munkája áll, mert abban a Birodalomnak mint új szuverénnek a globalizációs folyamattal való felemelkedése egy megnevezhetetlenül anonim, szubjektivitás és döntési erő nélküli uralom – ellentétes egyoldalúsággal felfogott – álláspontját képviseli. Marx és Weber viszonyában – anélkül, hogy most a kérdést teljes elmélettörténeti fegyverzetében kellene mozgatnunk – a *dualizmus szükségességének módszertani egységén belül* találunk poláris ellentétet. Amíg az ökonómus-filozófus Marx a magántulajdon történelmi formáiban, a többletermék közvetlen termelőtől való elsajátításának módjában találta meg az uralmi és szolgasági viszonyok objektív, rejtett alakzatát (Klassenherrschaft), s a politikai hatalmat tekintette a cselekvő aktorok befolyásolási dimenziójának, addig Weber – a polgárság „szociológus Marxa” – épp fordítva járt el: egy berendezkedés szubjektív, igazoló, meggyőző jegyeire tekintettel képződnek az uralom legitimációs módozatai, alaptípusaiban a karizmatikus, a tradicionális és a legális uralom, míg az objektív síkot, az erőfölényt, amivel szembeni ellenszegülés esetén is érvényt szerez a monopolhelyzetben, döntő erőfölényben lévő fél („Macht”), tekintette objektívisztikus összefüggésnek. Közös nevezőre redukáltan tehát: ami Marxnál az objektív adottság, amit az individuális cselekvők tudata, akaratlagos törekvése nem változtat meg, az uralom, az Webernél a szubjektív sík, a meggyőzés nyomán létrejövő engedelmisség; és fordítva, ami Webernél az objektív helyzet, az erőfölény, a hatalom, amely ellenállás esetén is engedelmisséget kényszerít ki, az Marxnál a befolyásolható, akaratlagos politikai erőfeszítéssel megváltoztatható politikai hatalom. Számunkra azonban nem a szerteágazó belső fogalomalkotási problémakör az igazán fontos, ahol természetesen mindennek csak a saját teóriájában van megfelelő érvénye, a weberi ideáltípus magatartás-kutatásban éppúgy, mint a marxi dialektikus törvénytudományban, hanem az objektív és szubjektív szintek kettőssége: uralom és hatalom, illetve hatalom és uralmi módozatok kettősségének fenntartása. Komoly társadalomelmélet e nélkül, az objektum és a szubjektum dialektikája nélkül nem képzelhető el. Ma, amikor valaminő posztmodern szociológia, posztmodern tudományosság álláspontjáról gyakran mindkettőjüket a múlt rekvizitumaiként kezelik – következésképpen sok mindent félreértene a modernitás és a kapitalizmus természetéből –, jó lesz komolyan

vennünk eljárásuk közös magvát, immáron módszertanilag alátámasztva és választott, következetes terminológiahasználattal: az objektivisztikus uralmi viszonyok, tehát értékek, javak, jószágok termelésének, elosztásának strukturális adottságai és a szubjektív hatókörű politikai hatalom, rendelkező erő kettősségének társadalomelméleti kifejtésével.

Az uralomelmélet *archetípusát* G. W. F. Hegel alkotta meg *A szellem fenomenológiájában* (eredetileg: 1806; 1961, 101–110). Abból indult ki, hogy önálló tudattal, öntudattal az úr rendelkezik, a szolga pedig önállótlan. Az ember szükségletkielégítő lény, de van, aki nem saját, hanem mások munkájával elégíti ki szükségleteit. Az úr megparancsolja szolgájának, hogy mit tegyen, s ezzel saját szükségletei és a szükségletkielégítést biztosító javak közé állítja a szolgát. Az öntudatlan, engedelmeskedő szolga az öntudatos úr élvezetét szolgálja. A kezdetben egyirányú, aszimmetrikus függésben döntő szerephez jut az emberi munka. Mert ha a munkafolyamat sokszor ismétlődik, rutinszerűvé válik, akkor egyfelől felesleges, hogy az úr parancsba adja a teendőket, a szolga úgyis tudja már, és teszi a dolgát. Miközben e kölcsönhatásos viszonyban az úr passzívvá válik, s egyre inkább a szolga lesz az aktív fél. Tehát éppen a munkához való pozitív és negatív vonatkozásuk nyomán kezd megfordulni a viszony közöttük. Míg az úr képességei elsorvadnak, mert feleslegesek, s nem gyakorolja azokat, aközben a szolga munkájával nemcsak a természeti tárgyat alakítja át hasznos jószággá, urala szükségleteit kielégítő terméké, hanem egyre jobban kimunkálja személyes képességeit, fejleszti azokat. Már nincs szüksége irányításra, fokozatosan függetlenedik, míg végül képességeit vesztett ura lesz őrá utalva. A kezdeti öntudatlan pólus öntudatosodik, míg az öntudatos másik fél degradálódik. A munka és az ökonómia nagy problémái merülnek itt fel, anélkül, hogy a viszony – melyet Hegel a kapitalizmust megelőző társadalmak körülményein modellezett – teljesen átfordult volna. Ugyanis csak a boldogtalan tudat belső szabadságáig (sztoicizmus, szkepticizmus), s nem az uralommal szembeni cselekvésig jut el a részlegesen emancipálódó szolga. Marx ezt az objektív dialektikát vette figyelembe, amikor a munka társadalmi felszabadításának máig megvalósulatlan programját adta.³

Az uralmi–szolgasági viszonyok kulcsát a többlettermék elsajátításának történelmi módozataiban találta meg – ezek a társadalmi-gazdasági alakulatok, formációk. Az eleven emberi munka alárendelődése a holt munkának (tőkének) az érték-többlet-termelésen alapuló modern kapitalizmus, a munka–tőke közötti pólusok ellentmondásában reprodukálódik. Az uralom a kapitalizmusban *en sich* és *für sich* osztályviszonyok dialektikája, ami a globális kapitalizmusban, a mai világgazdaságban úgy érvényesül, hogy a polgárság *für sich* Sein szervezettségre és ideológiai-kulturális hegemoniára tett szert, a munkatársadalom, az „*Arbeitsgesellschaft*” ellenben – és nem a XIX. századi proletariátus – az *en sich* Sein állapotait ölti magára. Öntudata egy dezintegrált tudat kultúripar által előállított visszfény csupán.

Két szemléletes Wallerstein-idézetünk az uralom mai állására vonatkoztatja alapvetésünket: „Ha a burzsoáziát úgy definiáljuk, mint a nem általa termelt értéktöbblet olyan elsajátítóját, amely a többlet egy részét tökefelhalmozásra fordítja, ebből következően a proletariátus az az osztály, amely a mások számára termelt érték egy részéből részesül. Ebben az értelemben a tőkés termelési módban csak burzsoázia és proletariátus létezik. A polaritás strukturális” (1976, 7). „Így a kapitalizmus nemcsak a többletterméknek a tulajdonos által a munkástól való elsajátítását jelenti, hanem az egész világgazdaság többletének az elsajátítását is a centrum-területek által. Ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is” (1980, 116). Számunkra nyilvánvaló, hogy ezen alaptagoltságon kívül egy társadalomban az emberösszesség még nagyon sokféle megoszlást mutat, kulturális arculata, világnézete, vallási hovatartozása, választói magatartása, jövedelmi viszonyai vagy éppen lakóhelyének különbözőségei okán. Mindez azonban nem szünteti meg az *alaptagoltságot*, tehát a *gazdaság társadalomstruktúrájának, tulajdoni és munkamegosztási viszonyainak, uralmi szerkezetének jelentőségét*.

Amíg az elitelméletek hatalmi kérdéssé egyszerűsítik a társadalom uralmi viszonyait s az abban rejlő politikumot, fordított arány- és funkció-tévesztésről is beszélhetünk, amikor az uralmi viszonyokban feloldódik a politikai hatalomgyakorlás jelentősége, eltűnnek cselekvő protagonistái, szereplői, akik a jelenségvilágot hozzák mozgásba, de tételezéseik önmagukon túlmutató hatásokkal járhatnak. Ekkor a gazdasági-társadalmi uralom objektív mechanizmusai, strukturális adottságai hatalom nélkül, attól függetlenül működnek. Mintha a társadalmi viszonyok teljesen naturalizálódhatnának. Mintha a világgazdaság kétségtelenül homogenizálódó tőkeviszonyai magukba olvasztanák (elnyelhetnék) a megszüntethetetlenül heterogén világtársadalmat, következésképpen a szuverenitás politikai-jogi aspektusait, a politikai hatalom és cselekvő protagonistáinak szubjektív mozgásterét, amelyek pedig mind nemzet-állami, mind világrendszerbeli szinten léteznek.

Ha mármost elfogadva a hatalom–uralom kétszintű elemzését, amelyet a barát– ellenség megkülönböztetés igencsak elrejtve, implicate tartalmaz, mégpedig a politikai–politikum kettősségeként, akkor levonhatjuk elemzéseink következményeit: mikor és mitől jutunk el az uralmi viszonyokkal terhelt társadalmi létezőmódból a politikai cselekvésig és viszont?

A politikációs folyamat jellemzése: kétirányú közvetítés a polgári társadalom, a politikai társadalom és a politikai állam között

Aktualizálva korábbi tanulmányaimat (Szigeti 1988 és 2006), az eddig követett szinoptikus és jobbára statikus nézőpontot *cseréljük fel a politikai dinamika nézőpontjára*. Módszertani kiindulópontnak választhattuk Marxnak a magánvaló és magáértvaló osztályról szóló elemzéseit, amely

a politizálódási folyamat különös, mintegy száz esztendőn keresztül, a „szociáldemokrata évszázad” (Ralf Dahrendorf) korában kitüntetett szerephez jutó formája volt. Megengedhető e különös forma általánosítása a mai viszonyokra, mert hiszen az „en sich Sein” és a „für sich Sein” princípium az eredeti, hegeli lételméleti intencióval szerepel Marxnál az osztályra szerveződésre vonatkoztatva, s így, mint egy folyamat kifejtetlen és kifejtett stádiumának, a kezdetnek és a kifejtett formának a különbségét kifejező kategóriák, átvihetők a politikai jelenségek egyéb megjelenési formáira. Ehhez kapcsolódtak a neomarxista törekvések, mutatis mutandis reagálva a klasszikus, liberális kapitalizmushoz képest megváltozott helyzetre. Így Antonio Gramsci *Új fejedelem* című munkájának hegemoniakoncepciója és annak jelentős elmélettörődéke (1977, 85– 89), Claus Offe elemzései (1977, 1982) s a francia politológiában meglévő, dinamikát felvető elemzési hagyomány (G. Burdeau, Ch. Debbas, Y. Daudet, G. Lavau). Ekként a politikai statika egykritériumos – bár általunk a normálforma versengő rendje, a kivételes állapot és az antagonisztikus-polgárháborús állapot irányába már differenciált – nézőpontja mögötti dinamikus magyarázó folyamatokig nyomulunk előre. A politizáció problémája a mai politológiában leszűkített terjedelemmel, a közpolitika elemzéseként kerül előtérbe. Ebben ab ovo elesik a szét hulló, elhasználódott politikai hatalommal szemben fellépő: 1. „negatív egységek” ismétlődő jelensége és 2. a kivételes és 3. az antagonisztikus állapoté. Marad a normálforma szabályozott politikai versenyhelyzete, tehát az uralmi viszonyokat meg nem kérdőjelező mozgásforma – megfelelően a centrumországok belső status quójának.

A *public policy* elméletek is azt vizsgálják, hogy hogyan, mitől emelkedik ki egy probléma a létviszonyokból, ki és miként tematizálódik politikaiként, s a döntés-előkészítés – döntés – döntésvégrehajtás folyamatát milyen szereplők befolyásolják, illetőleg hajtják végre (determination of the problem – agenda setting – project – decision – implementation – outcom), hogy aztán a kormányzást (governance) érintő követelések és támogatások megváltozott feltételekkel kezdődjenek újra (Bayer 2001, 15– 17). Így áll elő a kormányzati folyamatok elemzése, amely egyfelől valóságos ugrópontot jelent, mert a közpolitikára fókuszálás megfelel a beavatkozó, intervencionista állam körülményeinek, ahol egyfelől a redistribúció mértékében már nem egy számjegyű, mint a minimális állam idején 1914 előtt, hanem az EU-ban 45– 48%, az USA-ban kevesebb, de jelentős, 32% körüli. Másfelől egyértelmű, hogy a *public policy* a társadalmi problémák mérséklésére, megoldására irányul – és nem rendszertranszcendens irányultságú. Márpedig ez akkor is releváns, ha a main stream angolszász politikatudomány tudomást sem kíván venni egy társadalom uralmi viszonyairól policy kutatásaiban.

A politikai cselekvéseket, döntéseket megelőző politizációs folyamatok a társadalmi tagoltságból – egyének, csoportok, rétegek, osztályok – indulnak ki. Alapjuk a társadalmi struktúra, a strukturált társadalom léte.

A polgári társadalom szükségletkielégítő és termelőtevékenységek és tevékenységcserék összessége. Nem egyénösszességről, hanem tulajdoni, munkamegosztási, elosztási, hatalmi-befolyásolási és szellemi-kulturális tényezők által való meghatározottságokról van szó. A politizálódás a sui generis politikum előtt kezdődik, mert társadalmi tényezőkön, a „societas civilis”-en nyugszik, s ezért a specifikus politikai mozgásformák csak viszonylag önállóak. A barát– ellenség statikus és egyetlen kritériumos megkülönböztetése mögött az ahhoz vezető dinamikus folyamatot kell látnunk. A társadalmi tagoltság alanyainak ki-elégítetlen szükségletei, az elosztás szűk keresztmetszetei vezetnek az érdekek artikulációjához és harcához. A társadalmi struktúra érdekviszonyai – tulajdon (a tőkésíthető vagyon értelmében) – tulajdonnéküliség;⁴ szektorális érdekkülönbségek és ellentétek az ipari, kereskedelmi, szolgáltató és pénzügyi szektorban érintettek között; a jövedelmi és hatalmi pozícionáltság nem egyszerűen a népesség sokasági megoszlásának rendezését jelentik, hanem potenciális politikummal bírnak. A fennálló fenntartására, illetőleg megváltoztatására irányuló politikai cselekvések a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetből, szükségletkielégítési törekvésekből értelmezhetőek. A rendelkezésre álló javak – bővülő történeti reprodukciójuk esetén is – mindig korlátozottabbak, mint a szükségleti igények, mert minden kielégített szükséglet egyben új szükségletet szül.⁵ Közömbös, hogy anyagi vagy szellemi, közösségi, oktatási vagy kulturális kielégítetlen szükségletről van szó. Akár más embercsoportok kedvezőbb helyzete, akár intézményes rend áll a szükségletkielégítés útjába, a feszültség politizálódhat. „Embercsoportok vagy intézmények uralma?” – tette fel a klasszikus kérdést Claus Offe (*Politische Herrschaft und Klassenstrukturen*, 1982). A konzervatív politikaelméletek az előbbit, az elitek vagy a vezér tekintélyét, autoritását helyezik előtérbe, így C. Schmitt is, míg a liberális orientáció „piac lstenhez” hasonlóan, az intézmények személytől független, dologszerű racionalitását keresi az intézmények működésében. Számunkra viszont az *intézmények közvetítik, szervezik, biztosítják a különböző – szubjektivitással rendelkező – embercsoportok helyzetét, uralmi viszonyait, mégpedig az individuális tudatoktól függetlenül létező, objektív társadalmi viszonyok körülményei közepette*.

Nem akként politizálódnak a feszültségek, hogy a társadalmi tagozódásból, annak érdekviszonyaiból közvetlenül, automatikusan levezethetőek volnának a politikai cselekvések, orientációk. Mert amennyire igaz, hogy a társadalmi struktúra érdekviszonyai (gyakran) rejtett, immanens és potenciális politikai mozzanatot tartalmaznak, csak magánvaló politikait/politikumot, annyira hamis volna megfordítani az összefüggést, s azt állítani, hogy a politikai folyamatok csak a társadalmi struktúra érdekviszonyainak kifejeződései. Másról és többről van szó. A politikai társadalom és tagoltsága (pártok, mozgalmak, érdekcsoportok, lobbik) nem azonos és nem leképeződése a társadalmi tagozódásnak, s nem

is csak egyszerűen a léthelyzetek különböző tudatossági fokon való kifejeződése, mint ezt „a hozzárendelt osztálytudat” teoretikusai gondolták, azonban a politizációs folyamat megszüntethetetlen kiindulópontja. Egy egyszerű, terjedelmi indexszel kifejezve: a népesség és a politikai népesség egyetlen társadalomban sem esik egybe. A *politikai névtelenek* (Gombár 1980, 142), az angolszász mintázatú „loyalty” eszménnyel élők, a francia republikanizmus hagyományából keletkezett *citoyen ethosz* által áthatottak és az orosz *hivatásos forradalmár* (valamint a partizán és a terrorista) habituális differenciái szemléletesen mutatják az egyén felől nézve ezt az egybe nem esést. Utóbbiaknál a politika már alapvető belső szükségletté válik, mert egész életüket, tevékenységüket ennek rendelik alá.

Ha bizonyos társadalmi feltételek, intézmények vagy más osztályok, ezek rétegei vagy különböző csoportok valamely szükségletének kielégítését akadályozzák, akkor manifesztálódik az érdek, mert konfliktushelyzet állt elő. Ha például egy társadalmi csoportnak, ifjúságnak a képzési, oktatási igényeit vagy intellektuális megismerés iránti szükségletét az adott oktatási rendszer gátolja, mert megfizethetetlen számára vagy elitista szelekciójú, akkor ezek az érdekek politizálódhatnak. Nemcsak anyagi szükségletek (táplálkozás, lakhatás, ruházkodás, egyed- és fajfenntartás), hanem társas közösségi, intellektuális és morális szükségletek kielégíthetetlenlensége is politizálódhat adott feltételek mellett.

A társadalmi létet mindenkor véges készletek és azokat felülmúló szükségletdinamika jellemzi. Elvileg nem lehet telítettség, mert a szükségletfajták végtelen progresszusa és az erőforrások véges készlete áll szembe egymással. Ha végtelenek lennének a szükségletkielégítés forrásai, akkor nem lennének konfliktusok és érdekek sem. Mint ahogy ott, ahol aktuálisan a kielégítettség állapota áll fenn, nincs is érdekmotiváció. A szociális tagozódás alanyainak igényei ott válnak érdekké és ezzel a politikai cselekvés mozgatórugójává, ahol a szükségletkielégítésben konfliktusos helyzet jön létre közöttük: legalábbis érdekellentétek. A különbségek önmagukban nem jelentik a politikai cselekvés motivációit. Ezért nincs egyetlen társadalom sem állandóan a „bellum omnium contra omnes” állapotában. A véges készletek osztályspecifikus egyenlőtlenségei nyomán az érdekkonfliktusok még szélesebb és mélyebb dimenziókat ölthetnek, mint azok nélkül.⁶ Nagy általánosságban: míg a szükségletdinamika az adott berendezkedésen belüli „politikait” generálja, s itt a barátok az ellenféllel küzdenek szabályozott versenyhelyzetben, illetőleg működnek közre a közpolitikai döntésekben, addig amikor a termelési eszközök tulajdonviszonyainak (és a belőlük következő *elsődleges jövedelemmegosztás nyomán* „az életlehetőségek közösségének”) potenciális politikuma aktualizálódik, a barátok és az ellenségek „politikumának” területére érkezünk. Stacioner társadalmi állapotokban utóbbi nem lép fel.

A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet érdekmozgásokat involvál. Mégsem csak a szociális struktúrabeli helyzetből, hanem *egyéb sajátos*

érdekviszonyokból is táplálkozik a politizációs folyamat. Területi és regionális fejlettségi szintkülönbségekből fakadó érdekek, a világgazdaság egyenlőtlen és hierarchizáló tendenciái is potenciális politikumot tartalmaznak, vagy demográfiai csoportok érdekei (nemzedékek és nemek között egyaránt), nemzetiségi és etnikai, vallási-kulturális közösségi és nemzeti érdekek sokfélesége politizálódhat. Partikuláris és általánosabb érdekeké egyaránt. Seymour Martin Lipset és Stein Rokkan elmélete (1990) azt a *négy nagy törésvonalat* fejezte ki, amely a XX. század harmadik évtizedétől a hetvenes évekig dominánsan jellemző volt, tehát tulajdonos–bérmunkás, centrum–periféria, mezőgazdaság (vidék)–ipar (város), állam–egyház közötti cleavages-eket. Ezek intézményesült politikai megjelenéseként interpretálta a pártokat, pártrendszereket, sőt, a választói magatartásokat is. A centrum–periféria megoszlás ma is óriási jelentőségű, míg a tulajdonos–bérmunkás ellentét sokat veszített intenzitásából. Részben éppen azért, mert mint Wallersteinnel jeleztük, a kizsákmányolás (m/v, a meg nem fizetett többletmunka magánelsajátítása) – ma jelentős mértékben a világgazdaságban megszerezhető profitok (m/c+v) kérdésévé alakult át – átkerült a nemzetgazdasági keretekből a regionális integrációk és a világrendszer szintjére.⁷ A másik kettő közül pedig az agrárius–merkantil ellentét a mezőgazdaság iparszerűvé válása következtében majdnem teljesen eltűnt (miközben a város–vidék rokon törésvonal gyakran hatást kiváltó, élő maradt), s mióta a politikai katolicizmust felváltották a modern kereszténydemokrata, keresztényszociális irányzatok, rendezettebbé, konfliktusmentesebbé vált az állam–egyház viszony.

Az érdektípusok potenciális politikuma hogyan aktualizálódik, tesz szert érdekérvényesítő hatékonyságra? Ahhoz, hogy az objektív érdekek egyéni érintettjei valóságos eredményt érhessenek el helyzetük kedvezőbbé tételében, a primer, még nem tudatosult érdekeknek át kell menniük *egy felismerési és szerveződési folyamaton*. Az érdekek objektivitása az érintett individuumok szempontjából azt jelenti, hogy kielégítetlen igényeiknek spontán, kevésbé tudatosult formában, de mégis csak cselekvést motiváló hatásuk van. Mindaddig, amíg egy társadalom képes egyedei szükségleteit kielégíteni, vagy ennek lehetőségét nem zárja ki, a polgár toleráns, lojális, elfogadja a fennálló állapotokat, léthelyzetét. Ha viszont ennek lehetősége elesik, és nem pusztán egyesek, hanem azonos helyzetben lévő sokaság – csoport, réteg, osztály – körében, akkor felismerhetővé válik az egyének problémáinak önmagukon túlmutató jelentősége. A közös érdek meglétén, a sokaság viszonylag homogén helyzetén kívül szükséges még, hogy a sokaságot alkotó egyének között legyen kommunikáció, információ-, vélemény- és tapasztalatátadás. Röviden: tapasztalatcsere. Ha ezt a kialakult intézmények, jogszabályok (az egyesülési és gyülekezési jog gyakorlására, a sajtó- és véleményszabadságra vagy a sztrájkjogra vonatkozóan) akadályozzák vagy szelektíve preformálják, hatalmi eszközökkel manipulálják, és/vagy területileg és

időben túlzottan megosztottan jelentkeznek a negatív tapasztalatok, úgy az érdekek politizálódása megakadhat. Nem jöhet létre, mert a tudatosítás és a szerveződés, az érdekek politizálódásának előfeltételei ki vannak zárva. A szétszóró sokaságot össze kell fogni, helyzete tudatára kell ébresztetni és meg is kell szervezni ahhoz, hogy érdekérvényesítési képességekre tehessen szert.

A politizáció kollektív érdekérvényesítés, ami akkor lehet igazán eredményes, ha nemcsak a *szerveződésre képesség* jellemzett feltételei adóttak, hanem a *konfliktusképesség* is. Két együttes, konjunktív feltételről van tehát szó – mutatta ki C. Offe (1982). Konfliktusképesek azok a társadalmi csoportok, amelyeknek teljesítmény-visszatartó, -megvonó képességük van. Piacilag integrált tőkés árugazdaság esetében minden olyan csoport rendelkezik ezzel a képességgel, amelyiknek teljesítmény-visszatartása/megvonása *zavart okoz a tőke értékesülési folyamatában*. Ezért lehet különösen hatékony a repülőgép-irányítók, a mozdonyvezetők érdekérvényesítése, vagy egy gazdasági ágazatot megbénítani képes sztrájk, illetve egy ország gazdaságát megállító általános sztrájk. Ellenben a háziasszonyok – elszigetelten tevékenykedve és sporadikus kommunikációs helyzetben lévén – nemcsak nehezen szervezhetők, hanem nincs piaciilag értékelhető teljesítményük, amit megvonhatnának az árugazdaságtól. A diákság jól szervezhető, azonban csekély mértékben konfliktusképes társadalmi csoport. Egy piaciilag integrált cseregazdaságban sem lehetetlen azonban a politizáció – konfliktusképesség nélkül. „Nehezebben vagy egyáltalán nem lehet megszervezni azokat az életszükségleteket, melyek nem világosan elhatárolható státusz- vagy funkcionális csoportokhoz, hanem az emberek összességéhez tartoznak” – írja Offe. Így a katonai-ipari lobbis sokkal gyakrabban tud fellépni érdekeinek érvényesítésében, mint a pacifisták, akiknek nincs piaci teljesítmény-visszatartó képességük. Viszont bizonyos történelmi helyzetekben elementáris, osztálytársadalmi erővel törhet fel a béke utáni vágy, igény – utóbbi képesség nélkül, mégis tömegnyomás alá helyezve a háborút csinálókat (pl. 1918 elementáris békevágya az I. világháborúban). A *humán szükségletek* (béke, egészség, egészséges környezet, autonómia, nemi identitás stb.), amelyek nem vagy nem teljesen mentek át a kommodifikáció folyamatán, nehezebben érvényesíthetők, mint inverzeik, azonban ezek is politizálódhatnak.

Elérkeztünk a *politikai társadalom*, a *politikai tagoltság szintjére*, ahol pártok, mozgalmak, irányzatok, nyomáscsoportok és NGO-k egymástól elkülönült politikai minőségei már artikulálják az összefolyamatot. Kialakítják „Mi”-tudatukat, magukat másoktól megkülönböztető és másokkal szemben megfogalmazó identitásukat és identitás-politikájukat, továbbá valamilyen szinten szervezetileg is formalizáltak. A legendyebb „flash mob” érdek- és nézetközösség esetén is szükséges az érintkezés, és az ad hoc demonstrációk, manifesztációk vagy nyomást gyakorló csoportok fellépését is szervezni kell. Egészen a szervezett tömegpártokig,

ahol – mutatta ki Gramsci – a *tagság* (szétszórt elem), a *vezetés* (fő összetartó elem) és a közöttük nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg közvetítő, szervező *közbűlső elem* állandósul (1977, 45–47). Utóbbi illetően tegyük hozzá: aktivisták, pártmunkások, militánsok praxisán keresztül.

A politizálódási folyamat második, intézményesült politikai tagoltságot eredményező szintje kollektív törekvést, érdekérvényesítési igényt fogalmaz meg. Közbenső, átmeneti szint a potenciális politikai/politikum és a kifejlett, magáért való szint között. A nyers formából a kollektivitáson keresztül érdekérvényesítésre tör, tehát már artikulált és szervezett, identitással rendelkező erő, a politikai társadalom aktora: szövetségi politikájával, stratégiájával, taktikájával. Másfelől megszerveződése önmagában nem jelent eredményt, mert nem jelenti a politikai állam, a hatalmi viszonyok döntésbefolyásolását, sikeres stratégiával vezetett taktikai manővereket, és ezeken keresztül a szükségletkielégítésben való kedvezőbb helyzet elérését. A politika magáértvaló formája az osztársadalmi viszonyok befolyásolása, a valóság mint eredmény alakítása, és nem pusztán mint elvont lehetőség. Ettől és ekkor konstitutív.

A közpolitika (policy) helye a processzusban

A politikai államot különleges hatósugarú cselekvőképessége, döntéseinek sajátlagos eszközrendszere (törvényhozási többsége, kormányzati hatalma, anyagi erőforrásai, presztízviszonyokat alakító hatása, ideológiai államapparátusa) teszik alkalmassá arra, hogy makrotársadalmi szintű rendelkező erő lehessen. Nem omnipotens, de ezen a szinten is potens – eltérően a hatalom mikro- és mezoszintjeinek alacsonyabb fokú hatókörétől. A politikai állam a követelések és a támogatások szorításában szelektív közpolitikai teljesítményeivel integrálhatja saját potenciális szövetségeseit, olyan politikai alternatívák kidolgozásával, amelyek képesek minimalizálni a széthúzó érdekellentéteket, miközben az objektíve számára meg nem nyerhető pártok, mozgalmak dezintegrálására törekedhet. A szükségletek részleges vagy teljes kielégítésétől kezdve az érdekérvényesítő törekvések megosztásáig, az engedményektől az információáramlás blokkolásáig ehhez széles körű taktikai repertoár áll rendelkezésére.

A kormányzati közpolitika olyan aktív adaptáció a politikai tagoltsághoz és benne a korunkban kitüntetett szerepet játszó parlamenti erőviszonyokhoz, *amelyen keresztül döntéseit aktorainak a várható következmények felől kell mérlegelniük. Ez sajátlagos politikai racionalitása* – a klasszikus weberi megoldás felől kibontva. Miért, hogyan?

A kormányzati politika, közpolitika politikai társadalomra – követelésekre, támogatásokra – adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika

szelekciós viszonya a különböző tárgyi területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan – megoldásom szerint – akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

ad 1. *többféle szakterület* – gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. – *szakmai racionalitása ütközik egymással* (közpolitika), vagy pedig,

ad 2. *azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szakszerű megoldás kínálkozik* (szakpolitika).

Ami tisztán szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándékaitak túlfűtöttség vezet, anélkül hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika, közpolitika – kedvező esetben – tehát nem az akarnok dilettánsok és a dilettantizmus világa.

Ha nem lenne fentebbi ad 1 és ad 2 esetkör, akkor *ab ovo* nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást mint olyat, aminek megvan a maga saját szakszerűsége – az adott tárgyi területhez, kérdéshez képest – *amely-lyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika (közpolitika) per definitionem az, hogy a különböző szakracionalitások ütközése vagy pedig az azonos területen fellépő egyenértékű – s ezért technokratikus ésszerűséggel nem súlyozható – megoldások következtében a kormányzatot nyomja a döntés (nem-döntés) súlya, s a meghozott/elnapolt cselekvést konzekvenciái felől kell mérlegelnie.* Így a nem-döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (*Systembezogen*, rendszerfüggő mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember dönteni helyette, ebben nem váltja ki az ún. szakpolitika a közpolitikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztenciamódja. Ebben a minőségében a közpolitika és a politikai nem helyettesíthető, nem váltható ki a technokráciával, ezért és ennyiben *irányítja a politikai mozzanata az igazgatást, végrehajtást.* (Akkor is, ha éppen a politikusok szívesen tüntetik fel magukat szakembernek, hivatkoznak szakértelmükre, szakpolitikai jártasságukra, nem tudva, hogy ezzel tulajdonképpen hivatásuk értelmét kérdőjelezzik meg. Delegitimálják azt, amit legitimálni szeretnének).

A kormányzati politika genus proximuma⁸ tehát a politikai tagoltság, amiben a kormányzás felülről lefelé ható, alternatív tételezéseket, döntéseket és nem-döntéseket valósít meg: ez a differencia specifikuma. Döntésének vagy nem-döntésének mindenkor a következmények felőli mérlegelés adja meg az értelmét, közel sem vulgárisan, hanem a szándékvetika és az eredményvetika egybeérésének, a felelősségteljes politikusi hivatásnak weberi értelmében (1989, 81, 84– 86), amely túl van az érületetiki túlfűtöttség szubjektivitásán (vagyis dilettantizmusán, populizmusán és az időnként fellépő paranoian).

A közpolitika, „a tulajdonképpeni politikacsínálásra, mint döntéshozatali folyamatra irányul” (Bayer). Főbb területeinek tartalmi osztályozása is megmutatja (lásd a Windhoff–Héritier szerzőpárost idézve Bayer 2001, 13–14, felsorolás a)-tól f)-ig), hogy a politikai hatalom–társadalmi uralom dualizmus problémaszintjébe a közpolitikaiból csak a politikai fér bele. Kiesik itt a társadalmi uralom, a politikum dimenziója, amelyet a politikai tagozódás éppúgy kifejezhet, alanyai képviselhetik, mint az előzőt. A politikai képviselőt ugyanis kiterjedhet rendszerkritikai és rendszerellenes mozgalmakra, pártokra. Utóbbiak nem ellenzék, hanem ellentársadalom képviselői: a fennállótól esszenciálisan különböző társadalomintegrációban érdekeltek (a fennálló berendezkedéshez képest akár „jobbról, akár balról”, akár a múlt felől, akár egy elképzelt jövőbeni berendezkedés felől tegyék is ezt). Ebből következik, hogy közel sem véletlen az a megoldás, amely éppen azt mutatja meg, hogy miért nemcsak különbözhet egymástól a politikai és a politikum, hanem össze is kötődik a politikai dimenzió az uralmi viszonyokkal, a politikummal. Azért, mert a léthelyzetekből, a tulajdoni, a munkamegosztási, a jövedelmi viszonyokból és a hatalom megoszlásából való részesedése a népességet habituálisan differenciálja: *a politika Janus-arcú: múltra és jövőre, harcra és integrációra egyszerre tekint* – fejtette ki Maurice Duverger.

Azért nem lehet a politikát objektív értelemben kimerítően meghatározni, mert annak lényege, hogy egyszerre érdekalapú, és bizonyos értékrend jegyében történő választásokat, döntéseket tartalmaz – nem ismeretelméleti igazságokat. A politikatudomány demaskírozhatja a politikai döntéseket, azon azonban nem tud változtatni, hogy a társadalmi-emberi-politikai értékítéletek egyszerre objektívek és szubjektívek. Egy adott szakaszra vagy helyzetre nézve megmondhatjuk, hogy mi abban a liberális, mi a szocialista, mi a konzervatív stb. politika, de hogy mi a politika – e feltételektől függetlenül, objektív értelemben –, ezt nem lehet megválaszolni. Azt azonban, hogy a politika mindig érdek- és értékterkvéseket, a valóság egyfajta észlelését, gondolati feldolgozását, értelmezését tartalmazza, összefüggésbe kell hozni két alapvető attitűddel: a harc, illetve az integráció attitűdjével. Akik a politikában harcot, csatát látnak, azok számára a politika arra való, hogy fenntartsa egy kisebbség privilégiumait a többség felett, illetőleg hogy a többség harcoljon egy ilyen nemkívánatos helyzet ellen. A politika harc az elnyomás fenntartásáért vagy az elnyomás ellen. Ezzel diametrálisan ellentétesen, az integráció attitűdje felől érzékelve, a politika az individuumok társadalomba történő integrálásának eszköze. Mindkét attitűd háttérében szociális determinánsok húzódnak meg. A harcattitűd háttérében az elégedetlenek, vagyontalanok, tulajdon nélküliek állnak. Számukra a hatalom által biztosított rend a privilégiumok rendje, ami egy igazi rend (természetjog) szempontjából csak a rend karikatúrája. Míg az integrációs attitűd szociális háttérében az elégedett osztályok, csoportok, vagyonos személyek állnak. Számukra a társadalomban harmónia van, és a hatalom egy autentikus, legitim

rendet tart fenn: a politika integrációt jelent. Utóbbi képviselőinek gyakran sikerül meggyőzni a vagyontalanokat, tulajdonnélkülieket, hogy a politikai harc erkölcstelen, egészségtelen és csak önző egyéni érdekeket követ. Teszik ezt azért, mert minden depolitizálás, demobilizálás a fennálló rendnek, mozdulatlanságnak, konzervativizmusnak kedvez. Magának a politikának a saját belső természete tehát az ambivalencia, Janus-arcúság: *a hatalmi-politikai intézmények és folyamatok egyszerre, egyidejűleg eszközei embercsoportok, osztályok mások feletti uralmának (vagy az ezzel szembeni ellenállásnak) és egy szociális rend biztosításának (az egyének társadalomba integrálásának)* (Duverger 1973, 15, 22–23). Ezért a politikum és a politikai egyszerre is fellép – annak függvényében, hogy ki (a politikai tagoltság alanya) és milyen attitűddel, harci vagy integrációs attitűddel politizál.

Σ: A politizációt tehát kétirányú, azonban eltérő funkciójú determinációs folyamatként jellemeztük: alulról, a megalapozó társadalmi létviszonyoktól felfelé, az átfogóbb, kollektív érdekelismerések és szerveződő igények reprezentációjától a politikai társadalom különösségén át a politikai államig, kormányzásig (I-es fundáló determinációs sor), és onnan visszafelé, egészen a viszonyokat alakító társadalmi cselekvésekig fut (II-es differenciáló determinációs sor). Ebben a kormányzati politikának (közpolitikának) a felülről lefelé futó viszonyokat differenciáló beavatkozása (a jogalkotás révén, az igazgatás és a végrehajtás politikai irányításán át; II. összefüggés) mindig előfeltételezi az alulról felfelé futó, fundáló politizációs folyamatot (I.). A politizálódást megalapozó gazdasági és társadalmi viszonyok, érdek- és értéktagozódások (reprezentáció) nélkül tehát nem jöhetne létre a felülről lefelé differenciáló, valóságos lehetőségeket realizáló és kifejlesztő kormányzás. II., a kormányzás előfeltétele I., a politikai tagoltság megléte, azonban a II. determinációs összefüggés mindig többletet hordoz az I.-höz képest: az ideológiai és a hatalmi faktor integráló-dezintegráló hatását. Tételezéseivel, döntéseivel vagy integrálja, egyensúlyba hozza a különböző politikai erőket, pártokat, korporációkat, civil szervezeteket (kooperációval, kompromisszumokkal), vagy pedig éppen ellenkezőleg a dezintegrálódás irányába rendezi át a politikai tagoltságot. Amennyiben a kormányzás nem képes politikailag integrálni, vagy nem képes a dezintegráltak felett hatalmi eszközökkel uralkodni, akkor vele szemben szerveződik át a politikai tagoltság, s annak ismert jelensége, a negatív egység lép fel. Kormányon maradni vagy ellenzékbe kerülni, esetleg a múlt részévé válni, egészen a széthullásig.

Ez a kormányzás dinamikus jellemzése a politizációs folyamatban.

- Bayer József 1999: *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Bayer József 2001: A politika tartalmi oldala (policy). In Pesti (szerk.) 2001, 9–24.
- Cs. Kiss Lajos Egy keresztény Epimétheusz. In Schmitt 2002, 241–286.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.) 2004: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Duverger, Maurice 1973: *Sociologie de la politique*. Párizs, PUF
- Gajduschek György 2009: Governance, policy network – informális politikai szereplők a döntéshozatalban. *Politikatudományi Szemle*, 2, 58–80.
- Gedő Éva 2010: Egzisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikumfogalmához. *Világosság*, LI. évf., 91–100.
- Gombár Csaba 1980: Politika – címszavakban. *Politikatudományi Füzetek* 1. Budapest, ELTE ÁJK
- Gramsci, Antonio 1977: *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez*. Fordította Betlen János. Budapest, Magyar Helikon
- Hardt, Michael – Negri, Antonio 2000: *Empire*. Párizs, Exils
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1961: *A szellem fenomenológiája*. Fordította: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Körösi András 2011: A politikai mint konstitutív. *Századvég*, Új folyam, 60. 3–24.
- Seymour, Martin Lipset – Stein, Rokkan 1990: Cleavage Structures. Party Systems, and Voter Alignments. In Peter Mair (ed.): *The West European Party System*. Oxford University Press, 91–111.
- Lukács György 1976: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. Szisztematikus fejezetek, Budapest, Magvető
- Marcuse, Herbert 1982: *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest
- Offe, Claus 1977: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Suhrkamp Verlag
- Offe, Claus 1982: *Politikai uralom és osztálystruktúrák. A későkapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez. Válogatás a polgári politikatudomány fejezeteiből*. Budapest, ELTE ÁJK, 129–154.
- Paczolay Péter 1992: Bevezetés. In Schmitt 1992, VII–XIII.
- Pesti Sándor (szerk.) 2001: *Közpolitika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó
- Pethő Sándor 1993: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Doxa könyvek. Budapest, MTA Filozófiai Intézet
- Schmitt, Carl 1992 [1922]: *Politikai teológia*. Fordította Paczolay Péter. TEMPUS, Összehasonlító Jogi Kultúrák. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*. Fordította Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó
- Schmitt, Carl 1934: *Die drei Arten des rechtswissenschaftlichen*. Hamburg, Denkmens
- Schmitt, Carl 1985: A pluralizmus mint az állam felbomlásának elmélete. Fordította Bayer József. In Bayer József – Hardi Péter: *Pluralizmus. Víták a polgári politikai pluralizmus-koncepciókról*. Budapest, Kossuth Kiadó
- Schmitt, Carl 2003: A birodalmi elnök mint az alkotmány őre. In Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Fordította Cserne Péter. Budapest, Szent István Társulat, 260–288.
- Schmitt, Carl 1957 [1928]: *Verfassungslehre*. Berlin, Duncker und Humblot

- Schmitt, Carl 1932: *Legalität und Legitimität*. München–Leipzig, Duncker & Humblot
- Szigeti Péter 2002: Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége. In Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris*. Prudentia Iuris, 17. Miskolc, Bíbor Kiadó
- Szigeti Péter – Takács Péter 2004: *A jogállamiság jogelmélete*. 2., bővített kiadás. Budapest, Napvilág
- Szigeti Péter 2004: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikro szintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.) 2004, 338–357.
- Szigeti Péter 2005: Zwei Terrains des Dezisionismus bei Carl Schmitt: auf der makroebene der Souverenität und auf der mikroebene des richterlichen Urteils. *Annales*, Sectio Iuridica, Tomus XLVI.
- Szigeti Péter (szerk.) 2005a: Politikai hatalom – társadalmi uralom: a „politikum”, a „politikai cselekvés” és az „állami” mozzanatainak viszonya. Leviatan. Különszám: *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Győr, Universitas Kht. 85–107.
- Szigeti Péter 2005b: *Világrendszernézőben*. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2006: A kormányzás mint társadalmi tevékenység – szaktudományok és totalitás szemlélet. In uő: *Norma és valóság. Tanulmányok*. Győr, Publicationes Jaurinenses. Op. 8. Széchenyi István Egyetem – MTA PTI, Universitas Győr Kht.
- Wallerstein, Immanuel 1976: *Class-Conflict in Contemporary World-Economy*. Working Papers of Fernand Braudel Center XI, 7.
- Wallerstein, Immanuel 1980 *A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása*.
- Fejlődés – Tanulmányok. 4. kötet ELTE ÁJK, Budapest
- Weber, Max 1989: *A politika mint hivatás*. Fordította Lannert Judit és László Géza. Medvetánc Füzetek

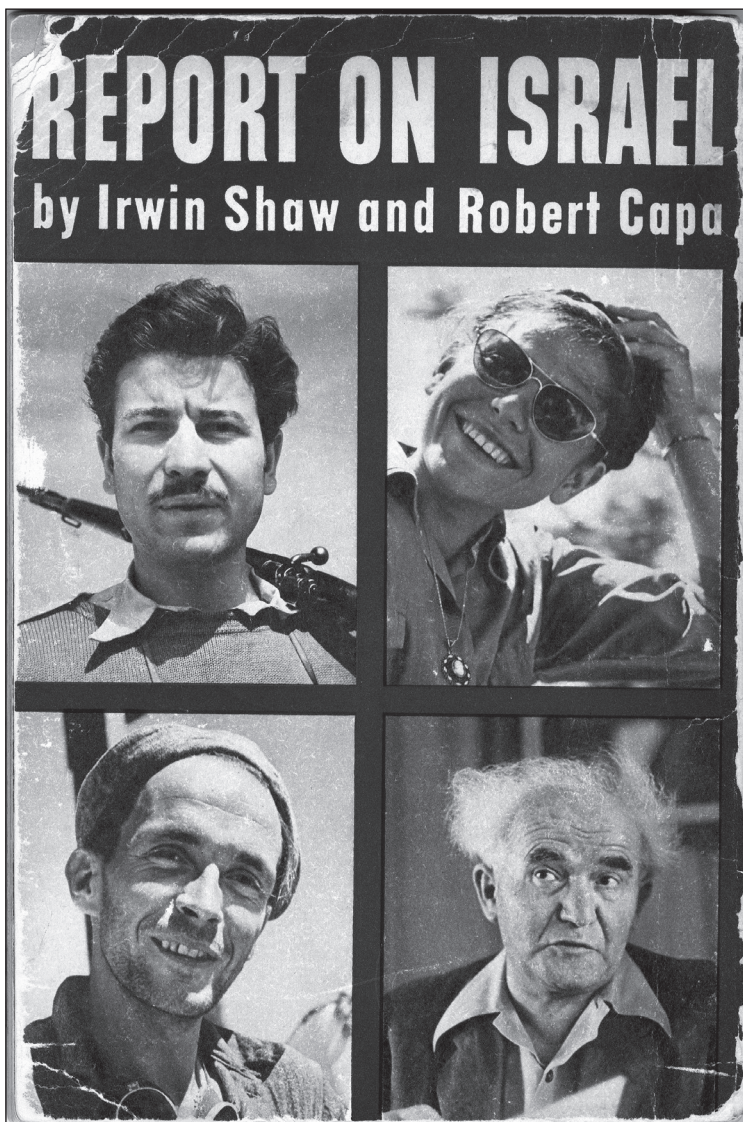
Jegyzetek

- ¹ A kompromisszum fogalmilag = „mindenki kapjon valamennyit, senki ne kapjon meg mindent” (R. Dahl). Ha a kormányzatnak 100 egységnyi erőforrása van 5 probléma megoldására, ahol 15 – 25 – 30 – 20 – 10 arányban osztja fel támogatásait, akkor lehet, hogy minden probléma megmarad (pl.: minden cég tönkremegy), holott ha 33 – 33 – 33 arányban nyújtja támogatásait, 3 probléma is megoldódhatott volna (3 cég is túlél, s csak 2 megy tönkre). Tehát *nemcsak elvi* határai vannak a kompromisszumoknak a politikában, hanem *mértékbeliek* is.
- ² „A politikai intuición nem a művészetben, hanem a ‚vezetőben’ testesül meg, s az intuición nem az ‚egyes dolgok ismeretét’ kell érteni, hanem az egymáshoz képest látszólag külsődleges tények összekapcsolásának gyorsaságát és azoknak az eszközöknek a megalkotását, amelyek összhangban állnak a céllal, azaz a szemben álló érdekek feltárásával, az emberi szenvedélyek felszításával és az embereknek egy bizonyos akcióra való ösztönzésével. A ‚vezető’ a ‚cselekvésben’ fejeződik ki (pozitív vagy negatív értelemben, azaz valamely cselekvés kirobantásában vagy egy adott, az elérendő céllal összeegyeztethető vagy összeegyeztethetetlen cselekvés bekövetkeztének megakadályozásában) – írta Antonio Gramsci (1977, 177).

- ³ Herbert Marcuse a hegeli politikai filozófia rekonstrukciója során teljesen nyilvánvalóvá teszi ezt a kapcsolatot, amikor a *Jogfilozófia* (1821) öregkori Hegelét elemzi. Hegelnél az államtól elváló polgári társadalom szabja meg a termelés folyamatának menetét, amelyben az egyén nem szükségleteinek és képességeinek, hanem „tőkének” megfelelő helyet foglal el. „Mivel az általános gazdaságban való részesedés lehetősége a tőkéből függ, ez a rendszer egyre nagyobb egyenlőtlenségeket szül”. (*Jogfilozófia*, 200. §.), illetve Marcuse 1982, 237, 238.
- ⁴ Madison – meggyőzően – egyenesen a pártosodás legfőbb forrásának nevezi ezt a megoszlást: „A pártoskodás leggyakoribb és legtartósabb forrása azonban a tulajdon különböző és egyenlőtlen elosztása. A társadalomban mindig is ellentétes érdekei voltak a tulajdonosoknak és a tulajdon nélkülieknek. Hasonló érdekkülönbségek választják el a hitelezőket az adósoktól. Földbirtokos, gyár- ipari, kereskedői, pénzügyi és egyéb, kisebb súlyú érdekcsoportok szükség- szerű velejárói a civilizált országoknak, és a nemzeteket különböző társadalmi osztályokra tagolják, amelyeket eltérő érzelmek és nézetek mozgatnak” – írta a *Föderalista* 10. számában, 1787. november 22.
- ⁵ Marx szükségletelmélete (vö.: *A német ideológia*, MEM 3. k. Budapest, 1960. 29. és köv. oldalak); Heller Ágnes: A szükségletek elmélete Marxnál, Maslow szükséglet-piramisa, R. Pound pragmatizmusa elegendő elméleti bizonyítékul szolgál tézisünkhöz.
- ⁶ „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkől kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya – e viszony mindenkori formája természetesen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél- fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszerűen a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. Ez nem akadályozza annak, hogy ugyanaz a gazdasági bázis – fő feltételeiben ugyanaz – számtalan különböző empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyeket csak ezeknek az empirikusan adott körülmények- nek az elemzése útján lehet megérteni” (K. Marx: *A tőke*. III. könyv MEM 25. Budapest 1974. 745–746.). Az uralmi viszonyok politikumának eme mérvadó jellemzése nem zárta ki Marxnál, hogy legjobb politikai tárgyú elemzéseiben (Brumaire, Osztályharcok, Polgárháború Franciaországban) az államformákat és a politikai szintű mozgásokat, érveket, összefüggéseket konkrétan elemezze. Áll ez napjainkban a végtelen sok változatot és fejlettségi fokozatot mutató tőkés társadalmi-gazdasági alakulatokra is.
- ⁷ A legújabb, globális kapitalizmussal összefüggő fejleményt a világrendszer-ku- tatás mondja ki a legvilágosabban: amíg a nemzetállami keretekben lejátszódó politikai cselekvés *tárgya* – politizációs folyamat nyomán – *a nemzetállam volt*, aktorai pedig a nemzeti társadalom belső erőviszonyaiban fellépő osztályok, csoportok, rétegek, mozgalmak, politikai pártok, addig a világrendszer elemzési dimenziójában a cselekvés *tárgya a világrendszerben elfoglalt hely*, a cselek- vő *alanyok* pedig – az említett nemzetállamiak mellett – belépő új szereplők:

regionális integrációk, TNC-k, WTO, IMF, hitelminősítők, röviden: a globális kapitalizmus *szuperstruktúrájának protagonistái* (vö. leírását és értelmezését: Szigeti, 2005b, V. fejezetében).

- ⁸ Genus proximum: a legközelebbi nem-fogalom; az az általánosabb körű fogalom, amely alá az osztályozandó dolog közvetlenül tartozik. (A szerk.)

Irwin Shaw és Robert Capa *Report on Israel* c., 1950-ben megjelent könyvének címlapja

Átmenet Mozgalom

Régióink társadalomtudományában évtizedeken át kedvelt volt az átmenet fogalma (átmeneti társadalom, politikai átmeneti időszak stb.). 2002-ben Nagy Átmenet (*Great Transition*) címmel jelentetett meg könyvet egy nemzetközi munkacsoport.¹ A könyv nem az általunk megszokott átmenettémával foglalkozik. Vagy részben mégis?

A szerzők kiindulópontja, hogy el kell innen menni, mert a rendszer, amelyben élünk kívül-belül mindent megront maga körül. Erről a rendszerről bebizonyosodott, hogy fenntarthatatlan. Fenntarthatatlanok gazdasági struktúrái, amelyek visszapótlás nélkül zsarolják ki a természeti erőforrásokat. Fenntarthatatlanok „piacindukált technológiai fejlesztései”, amelyek megbontják a természeti egyensúlyt. Fenntarthatatlanok társadalmi szabályai, amelyek tömeges elszegényedést idéznek elő. Fenntarthatatlan az általa megrongált globális környezet, amely ökológiai elszegényedéstől szenved. A jelenleg uralkodó rendszerben a fenntarthatatlanság tüneteit megpróbálják némitani, de magát a betegséget nem gyógyítják. Korunkat számos – egymással összefüggő – kihívás feszíti.

Hatalmas probléma a világszegénység. A globális gazdaság kettős karaktere mutatkozik meg abban, hogy a tőketulajdon („ragadozó globális vállalatok”) szegénységet termel: a világkereskedelem és a menekültek száma hasonló arányban növekszik. A könyv értelmezése szerint a világ szegényeinek (köztük a menekülteknek, a bevándorlóknak) a magatartása új globális alku kereséséről tanúskodik. A terjedő terrorizmus a globalizáció táplálta kétségbeesés és a globalizációra való fundamentalista reakció keveréke. („A fundamentalizmus erősödésének fő oka a félelem, hogy a McWord elnyeli.”) Szintén világprobléma a globális éghajlatváltozás és a – globális kereskedelem mellett – vele is kapcsolatos élelmiszer-bizonytalanság.

Korunk fő kihívásai – állapítja meg a könyv – döntően azért keletkeztek és azért nem találnak orvoslást, mert az uralkodó hittétel szerint a társadalom fenntarthatóságának alapja a piaci növekedés. (A szerzők kommentárja: megoldást a növekedéstől várni olyan, mint a dagálytól remélni a lék betömését.) A másik kiváltó ok a versenypiaci gazdaságot beágyazó és működtető demokrácia. (E demokrácia jellemzése: hatalomhoz és médiához hozzáférése a hangos kisebbségnek van.)

Léteznek olyan piac feletti problémák, amelyekkel szemben a piac tehetetlen. Sőt azokat éppen ő idézi elő. A piac működésének számos

járulékos költsége van. A legtöbb piaci döntés olyan közvetett kiadásokkal, valamint hosszú távú ökológiai áldozatokkal jár együtt, amelyek nem kerülnek be az áru árba. További piac feletti problémák, amelyek a piacgazdaságban áldozatul esnek: a környezetvédelem, a helyi és a nemzetközi méltányosság, a közvetlenül nem megtérülő fejlesztési célok. A versenypiaci logikából adódó termelési és elosztási hatékonyság (vö. „a régi: eldobható” társadalom) megbéklyózza a nem piaci célokat. Ezt nemcsak az emberek külső életfolyamata, hanem belső élete is megszenvedi. Kortünet a „lelki bomlás”.

Hová vezet mindez? Mi várható a jövőben? A szerzők szerint a jól kiapintható tendenciák többdimenziós (egymással is kombinált) válságok sorozatának bekövetkezését mutatják. Gazdasági, társadalmi, ökológiai összeomlást. (A pszichikai szétesés, összeomlás egyes régiókban alapvetően már megtörtént.)

Hogyan reagálnak a világ hatalmasai a kialakult helyzetre? Ha egyáltalán szembenéznek a gondokkal, a környezeti veszélyek, a társadalmi konfliktusok és a gazdaság azonos, egymáshoz láncolódnó kihívására különálló részválaszokat keresnek. Illetve a legégetőbb kérdésben – a lényegre tekintve – mintha mantraként mondogatnák, megmaradnak a környezetvédelem retorikai támogatásánál. De egyébként is többnyire egészen más foglalkoztatja őket. Mióta nincs a Szovjetunió, az új geopolitikai napirend: harc a lator államok, a globális bűnözés és a terrorizmus ellen.

Ha ilyen a világunk, akkor innen minél gyorsabban el kell menni. Elmenni viszont térben nem tudunk, csak a történelemben. Úgy tudunk elmenni a társadalmunkból, hogy elhagyjuk: megváltoztatjuk azt.

A bajt csaknem mindenki érzi, ezért különböző jövő-forgatókönyvek készülnek. (Aki nem hajlandó tudomásul venni – vagy legalábbis szóba hozni – a bajt, azok jövőképe: a mostani világ. Ezt az elképzelést a könyv szeleburdi álmoknak minősíti.) Az egyik forgatókönyv politikai reformban gondolkodik: okos politikával kell a zavarokat minimalizálni. A globális piacgazdaságon belül kell szociális és környezeti célokat érvényesíteni. (Olyan ez – díjazza az ötletet a szerző –, mint egy lefelé haladó mozgólépcsőn fölfelé kapaszkodni.)

Egy másik jövőképben a kiút: a vagyonosok kivándorlása a szegény többségtől. Az elit tagjai védett területekre, erődökbe zárkoznak be, húzódnak vissza a társadalomból. Helikopterekkel közlekednek, nem a köreikhez tartozó emberrel szinte egyáltalán nem találkoznak. (Globális apartheid – hangzik a kommentár. Nem beszélve arról, hogy az embereket ugyan kizárhatják, de a földi méretű pusztítások visszahatásait – ózonréteg kopása, biológiai inváziók, új kórokozók terjedése stb. – sokkal nehezebben.) A Nagy Átmenet viszont a környezeti, globális, társadalmi, gazdasági, technológiai fenntarthatóság kérdésére együttes megoldást keres (lévén hogy ezek a kérdések csak együtt oldhatók meg). Átfogó alternatíva felvázolására tesz kísérletet.

A Nagy Átmenet koncepciója szerint a gazdasági, a társadalmi és a környezeti kihívásra egyazon választ kell találni. Egységes fenntarthatósági projektet, „új globalizmust” kell adni. (Végre kell hajtani a „globalizáció civilizálását”.) Ez a projekt a fenntarthatatlanságból a fenntarthatóság állapotába lenne hivatott átvezetni az emberiséget. Lépték: a planetáris társadalom. Mi a Nagy Átmenet válasza az emberiséget fenyegető kihívásra? Piac, állam, demokrácia, technika – de másképp.

A koncepció két – egymásra is támaszkodó – alappilléren nyugszik: a globális környezeti stabilitás és a globális megélhetési lehetőség elérése. Ez a feltétele a globális béke megalapozásának.

Ki válthatja meg a világot? – teszik fel maguknak a kérdést a szerzők. Válaszuk: a civil társadalom. A civil társadalom mint harmadik erő aktivitása a világ ügyeiben. Politikai akarat hiányában a civil akarat is végre tudja hajtani az átmenetet. A Nagy Átmenet nem kis mértékben az életforma átalakulását jelenti – ami döntően az egyéneknek múlik. (Vö. „felelős azért az egyén, hogy mit fogyaszt”.) Komoly lehetőség van abban, ha ténylegesen szembenézünk a „fogyasztás orgiája” jelenlegi gyakorlatával és lelki következményeivel. Az átmenetben felértékelődik az emberi kiteljesedés. Azért is, mert „az önbecsülés szükséglete inkább kielégíthető, mint a luxus”.

A civil társadalom működési elve – mutat rá a könyv – a közvetlen demokrácia. Ennek technikája csökkenti a kormányzati szabályozás és végrehajtás szükségességét, illetve jótékonyan hat a társadalmi stabilitásra. Egy közvetlen demokrácia által működtetett hálózati társadalomban nincs elkülönült formális hatóság. A civil társadalom makropolitikája: szubszidiaritás fölfelé egészen az összehangolt globális irányításig (ami például az édesvíz Glóbusz szintű biztosításában vagy az atomerőművek elhasznált fűtőelemeinek biztonságos tárolásában elkerülhetetlen). Ez utóbbi más megközelítésben: decentralizált web-kormányzás. Az új paradigma: a civil társadalomba ágyazott állam és a planetáris civil társadalomba ágyazott nemzet.

A könyv elképzelése szerint egyfajta hálózati gazdaság („megélhetési gazdaság”) formájában működve lehet egyidejűleg optimálisan eleget tenni mind a környezeti, mind a létfenntartási kritériumoknak. Törekvés a kommunális önellátásra és a bioregionalizmusra. Ez a gazdálkodás „zöld számvitel” követel meg, továbbá az agresszív marketing felváltását zöld marketinggel. A piac valójában – leszűkített történelmi alkalmazása ellenére – a gazdaságnál átfogóbb, ténylegesen társadalmi intézmény. Alkalmas arra, hogy társadalmi szempontokat juttasson érvényre a pusztán gazdasági megfontolásokkal szemben. Olyan önkorrekciós mechanizmusként tud működni, amely beépíti, belsővé teszi a külső hatásokat (vö. járulékos költségek). A piac jutalmazni képes az új, környezetbarát magatartást.

A környezeti fenntarthatóság („környezeti egészség”) biztosítása érdekében reindusztrializáció szükséges. Egyrészt a természeti stabili-

tást nem veszélyeztető technológiai fejlesztés, másrészt viszont, ezzel párhuzamosan, az olyan fejlesztések is elkerülhetetlenek, melyek célja a kockázatos vagy kifejezetten ártalmas technológiákat alkalmazó létesítmények megszüntetése.

*

Lehetséges manapság olyan elméleti forgatókönyvet készíteni a jövőről, amelyben a jelenhez képest semmit nem kell változtatni, de egy – belátható időn belül elkerülhetetlenül bekövetkező – olcsó kőolaj utáni helyzetre viszont már nehezen terjeszthető ki ez az elképzelés. Mivel a jelenlegi tömegtermelés az olcsó kőolajra épül, nélküle – hacsak nem sikerül nagyon gyorsan találni valamilyen vele egyenértékű erőforrást – a modern technológia jelentős része használhatatlanná válik és a tömegtermelés is megszűnik. A tömegtermelés elenyészése – minden bizonynyal – ellehetetleníti a rá alapuló tőkés gazdaságot. Ez az összefüggés abban különbözik a fennálló rendszer különböző ideológiai bírálataitól, hogy tisztán pragmatikus, szigorúan oksági kapcsolatot mutat. A 2006-ban útjára indult Átmenet Hálózat (Transition Network) napirendre tűzte az erre az olaj utáni állapotra való gyakorlati felkészülést: a megváltozott körülmények között is fenntartható életmód (élelmiszer- és energiaellátás, lakás, pénzhelyettesítő eljárások stb.) kikísérletezését. A közvetlen, cselekvő felkészülésen túlmenő célkitűzés: inspirálni egy világmozgalmat. Ennek érdekében tanfolyamokat szerveznek, könyveket és gyakorlati útmutatókat, segédanyagokat adnak ki, a koncepciót és a Transition csoportokban folyó termelőtevékenységet népszerűsítő filmeket készítenek. Az átmenet problémájával mind gyakorlati, mind elméleti szinten, hivatás-ként foglalkozók megjelölésére meghonosodott a transitioner elnevezés.

A Hálózat szerveződése és nyilvántartása alapvetően a honlapjuk révén történik. Ez számon tartja és mindenki által megismerhetővé teszi azokat a közösségeket, melyek regisztrálták magukat – akár „hivatalos”, akár „fontolgató” minőségben. Ezernél több kezdeményezés szerepel a nyilvántartásban, aktuálisan 34 országból. A kezdeteknél Ausztrália, Kanada, Anglia, Németország, Írország, Olaszország, Hollandia, Új-Zéland, Skócia, Dél-Afrika, Spanyolország, Svédország, Egyesült Államok és Wales nevesíthető. (Az ezres számnak a többszörösét kapjuk, ha figyelembe vesszük azokat az „Átmenet” szellemében létrejött csoportokat is, amelyek ugyan nem foglalkoznak a regisztrációval, viszont rendszeresen használják a honlapot.) A Hálózat számtalan rokon témát is népszerűsít: foglalkozik a permakultúra, agroökológia, helyi gazdaság, különböző cserekörök, földmegosztás, házmegosztás, köztes technika, alternatív energia, alternatív oktatás, alternatív pszichológia stb. kérdésével. Az állandóan frissülő honlapon találunk híreket, elméleti írásokat, blogokat, fórumokat, szociális riportokat, tájékoztatást új projektekről, eseményekről, valamint személyes történeteket az átalakulás folyamatairól.

Ha Peer Gynthöz hasonlóan tanulmányozni kezdjük a hagyma rétegeit, a héjakat egymás után lehántva egymásról, akkor megállapíthatjuk, hogy a hagymának mégiscsak van közepe – nem egy mutatós, szilárd mag, hanem egy jelentéktelen, szerény, puha képződmény, mindazonáltal a hagyma közepe létezik. Ha ezt a hagymát biológiai létünk szimbólumának tekintjük, akkor létünknek a hagyma közepén elhelyezkedő alapproblémája az, hogy miként vagyunk képesek gondoskodni az ételmünkről. A kérdés első fokon megkerülhetetlen. Környezetvédő mozgalmak és szociális mozgalmak egyaránt állandóan ebbe ütköznek bele. Nem véletlen, hogy a Transition csoportok számára is ez a központi kiinduló kérdés.

„Aki az olaj fölött rendelkezik, az uralja az országokat, aki az ételmet birtokolja, az uralkodik az embereken” – mondta Henry Kissinger még 1970-ben. Kérdés, hogy mennyi az az olaj és mennyi az az étel, ami rendelkezésre áll ma. Az olaj fogyasztása, drágulása sokakban apokaliptikus víziókat kelt, de szépszámmal vannak már olyanok, akik egy érdekes csavarral gondolatban továbbviszik Kissinger mondatát a pozitív tartomány felé. Ők azt mondják, hogy ha kevesebb olaj fog rendelkezésre állni, akkor kevésbé teljesülhet, hogy az étel birtoklásával lehessen uralkodni az embereken. És ez nagyon jó dolog, mert így további örömteli változásoknak is elébe nézhetünk. Csak arra kell vigyáznunk, hogy azokat a kérdéseket találjuk meg, amelyek valóban válasza érdekesekek. Erről szól az angliai Totnes városkában Rob Hopkins és Naresh Giangrande által elindított, majd nemzetközivé terebélyesedő világszerte elterjedt Városi Átmenet Mozgalom (Transition Towns Movement) is. (Magyarországon a mozgalom nevét fordították Átalakuló Városoknak és Zöld Városoknak is. Az egyértelműség kedvéért a mozgalmat a továbbiakban Transition Mozgalom néven említjük.)

A Transition kezdeményezések tapasztalatai világszerte azt mutatják, hogy mindig a helyi ételtermelés, az ételtermelés-önellátásra való törekvés körül épülnek fel az elsődleges közösségek, melyek a későbbiekben bővítik céljaikat, differenciálódnak. Ezen a területen lehet a leggyorsabban a legtöbbet tenni a gazdasági függetlenség, az energiafelhasználás csökkentése és a környezet állapotának javítása érdekében, s itt a legerősebb a közösségszervező motiváció.

Többnyire ott jön létre valódi alulról épülő szerveződés, ahol a helyi ételtermelésnek mozgalmyszerű hagyományai vannak. Rendkívül szoros a kapcsolat a helyi önellátás gondolata és az önszervezés gyakorlata között – szinte azt mondhatjuk, hogy feltételezik egymást. Helyi ételtermelés-ellátásra való törekvés valamilyen szinten mindig is létezett, de mozgalmaként világméretben az 1990-es évek óta erősödött meg. Ma a „locavore” („helyi ételt evő”) szó a New American Oxford Dictionary hivatalos szava. Nyugat-Európában, Észak-Amerikában, több dél- és közép-amerikai országban, Ausztráliában, Új-Zélandon, Japánban vagy

Indiában, ahol a „locavore” mozgalom elfogadottabb, értelemszerűen nyitottabbak a Transition kezdeményezések iránt, mint például Kelet-Európában.

A mozgalom megerősödését elősegítette egy olyan időszak, amikor Nagy-Britannia rendkívüli körülmények között rendkívüli kérdésekkel kényszerült szembenézni. Pontosan azokkal a kérdésekkel, amelyeket a Transition már évekkorábban felvetett, válaszokat keresve a megoldásukra.

Képes-e Nagy-Britannia ellátni magát élelemmel?

Azt gondolhatnánk, hogy ez teljesen értelmetlen kérdés egy olyan fejlett civilizációval büszkélkedő országban, mint az Egyesült Királyság. Bár a CIA statisztikája szerint az importfüggő Nagy-Britannia csak 60%-ban tudja élelmiszer-önellátását megvalósítani, mégis amíg a szupermarketek választéka kielégítő – ritka kivételektől eltekintve –, senki nem érez indíttatást, hogy a gyakorlatban foglalkozzon a kérdésben rejlő elméleti problémával.

Történhet azonban, hogy az elméleti probléma egyszerre gyakorlativá válik és érzékelhető repedések jelennek meg a mindennapi élet biztonságának burkán. Ilyen repedést okozott a 2010-es téli energiaválság, amikor is kiderült, hogy „civilisation is only 3 meals deep”: vagyis a szupermarketekben csak 3 napra elegendő élelmiszert tárolnak. Azok a települések, ahová nem érkezett meg az élelmiszer utánpótlása, annyira súlyos gondokkal küszködtek, mintha háborús blokád sújtotta volna őket. Voltak azonban olyan városok, ahol ezen a fagyos télen is folyamatosan megtalálható volt minden fontos termék a helyi élelmiszerpiacon, miközben a helyi szupermarketek üresen álltak. Ezek a Transition-városkák a jelek szerint nem csak az energiaválság okozta fennakadásoktól és az élelmiszerimporttól, hanem Nagy-Britannia központi belkereskedelmétől is észrevehető mértékben függetlenedni tudtak – elveikben és gyakorlati működésükben egyaránt.

Gyakorlativá váló elméleti kihívások: az éghajlatváltozás és hogy mi lesz az olaj után

2010 kemény telén, mikor iszonyú mennyiségű hó vált jéggé, kezdett befagyni a tenger, s az emberek mindennap mínusz 20 fokot meghaladó hidegben dideregtek, az enyhébb atlanti éghajlathoz szokott britek saját közvetlen tapasztalataik alapján képet alkottak arról, hogy mit jelent az éghajlatváltozás fogalma. Skóciában már decemberben bezárták a benzinkutak egyharmadát és a működő kutaknál jelentősen megnőtt a benzin ára; az ingázó dolgozók nem jutottak el munkahelyükre; egymás után

törölték a járatokat a Heathrow repülőtéren; a hiányos választékú szupermarketekbe nem tudtak élelmiszer-utánpótlást szállítani; a National Grid, a nagybani országos energiaelosztó cég korlátozta, több területen teljesen leállította az ipari üzemekben, erőművekbe irányuló földgázszállításokat; számos helyen súlyos gondot jelentett a fűtés és világítás biztosítása. Ekkor a britek jelentős része tisztázta magában a Peak Oil fogalmát és gyakorlati jelentését. Ez a fogalom az olajhozamcsúcs utáni állapotot jelöli, mikor az egyre fogyatkozó készletek, az egyre dráguló kitermelés miatt már nem áll többé rendelkezésre olcsó energia. (A szókapcsolatot pontosan magyarra fordítani csak hosszú körülírással lehetne, ehelyett egyszerűen „olaj után”-t mondunk.)

2010-ben az emberek látták azt is, hogy ahol már napirendre tűzték az olaj utáni állapotra való gyakorlati felkészülést – a megváltozott körülmények között is fenntartható életmód kikísérletezését –, ott jobban boldogulnak. Ahol már beindult és megerősödött a helyi közösség által támogatott mezőgazdaság (community-supported agriculture, CSA), ahol jól működő helyi piac van, közösségi tulajdonú helyi pékség működik, ott a rendkívüli helyzetben is van élelem. Ahol maga a közösség rendelkezik az alternatív energia felhasználásával működő közművekkel, nagyobb energiabiztonságot élvez mindenki, mint azokon a területeken, ahol a központi szolgáltatóktól függ az energia. Ahol a közösség rendelkezik az energiával, ott nem kell felfüggeszteni az iskolai tanítást és a háztartások sem szenvednek az energiaellátás fennakadásaitól. Ahol az emberek helyben, a helyi gazdaságban dolgoznak és nem ingáznak más településekre, ott folyamatos a munka, mert nem kell fagyos téli utakon hosszú kilométereken át vergődni a munkahelyig.

Válasz a kihívásokra: helybeni szemlélet és rugalmas alkalmazkodás

Nagy-Britannia kemény téli megpróbáltatásai hatásos illusztrációként szolgáltak a Transition Mozgalom hasznosságának bizonyítására a lakosság körében. Sokan kezdték úgy gondolni, hogy igazolódott a mozgalomnak az a tétele, hogy az elméletből gyakorlativá váló legfőbb kihívás az éghajlatváltozás és az „olaj után” (a Peak Oil), s a megfelelő válasz erre a helybeni szemlélet (relokalizáció) és a rugalmas alkalmazkodás (resilience). Minél távolabbról szállítják az élelműnket, annál bizonytalanabb, hogy megkapjuk-e, jobb ezért, ha mi termeljük meg magunknak. Ugyanígy bizonytalanabbá válhat az életünk, ha távoli szolgáltatási rendszerektől függ az energiaellátásunk. Jobb, ha helyi erőművekkel rendelkezünk stb. A megoldás tehát egy komplex, a legalapvetőbb szükségleteket saját forrásaiból kielégítő helyi gazdaság, helyi termelés és szolgáltatás kialakulása lehet. A „rugalmas alkalmazkodás” fogalma lényegében az ehhez kapcsolódó életmód gyakorlatát jelenti, mely – miközben csökkenti a szükséglet-kielégítés feleslegesen kiterjedt ipari

háttérét, energiaigényét, környezetromboló hatásait – minőségileg más: közösségi. Az egyén nem kiszolgáltatott, magányos harcos a bizonytalan, kiszámíthatatlan világban, hanem másokkal együtt – ezért nagyobb eséllyel – védekezik annak fenyegetései ellen.

A Transition Mozgalom deklaráltan gyakorlati, a közvetlen részvételen nyugszik és teljes mértékig nyitva áll mindenki számára. Szándékosan tartózkodik attól, hogy elméleti vitafórum legyen, mert ezzel óhatatlanul együtt járna bizonyos fokú kirekesztés. Ugyanakkor egyszerű, praktikusan alkalmazható négy fogalomra (éghajlatváltozás, „olaj után”, helybeni szemlélet, rugalmas alkalmazkodás) alapozott elméleti váza mögött implicit komplex, teoretikus szinten is súlyos problémákra keresi a választ. Az egyik ilyen kérdés: „növekedni vagy nem növekedni”.

„Van-e élet a növekedésen túl?”

Korunkban eszmény a GDP növekedése a nemzeti szinten, az értékesítés és a nyereség a vállalkozások szintjén, a GDP és a profit túlnyomó prioritása a gazdasági és politikai szemléletben. A Transition Mozgalom szembehelyezkedik azzal a nézettel, hogy a növekedés megéri azt az árat, amit meg kell érte fizetni. Az általa hivatkozott Tim Jackson professzor szerint szükséges újradefiniálni a jólét fogalmát, mivel annak a GDP-nél jobb jelzői az olyan mutatók, mint az oktatás színvonala, a méltányosság, a boldogság. (A honlapon szó esik „poszt-növekedés” nemzetekről.) Időszerűnek tartja a mennyiségi növekedésről a minőségre történő áttérést.

Korunk világgazdaságának működési dinamikáját alapvetően az adja, hogy mind több és több energia kitermelésével egyre fokozottabban igyekszik emelni a termelés volumenét. A termelés felturbózott kapacitása azután megköveteli az energia kitermelésének és felhasználásának további fokozódását. Ez a növekedésen alapuló rendszer logikailag zárja ki a takarékossgot. Mivel gazdasága nem képes a növekedést kikapcsolni a működéséből, az energiakészletek csökkenésével, drágulásával elkerülhetetlen működési zavarok lépnek föl.

A rendszer beépített eleme, hogy a profit maximalizálása érdekében a termelés helye elválík az értékesítés és felhasználás helyétől. Ennek a folyamatnak az eredményét jellemzik úgy a Transition Mozgalomban, hogy létrejön egy szállításra és közlekedésre alapozó gazdaság. Globális méretekben távolodik el egymástól, sok-sok ezer kilométerre, a termelő és a fogyasztó, egyre nagyobb távolságokra kell szállítani a terméket, földön, vízen, levegőben. A nagy távolságra történő szállításokon belül is a legkárosabb, legpazarlóbb az élelmiszerek, s általában a mezőgazdasági termékek szállítása.

A termelés és a fogyasztás helyszínének regionális szétválása miatt a munkahelyek messzebb kerülnek a lakóhelyektől. Egyre többet kell köz-

lekedni, ami további energiapocsékolással jár együtt. A hivatkozott adatok szerint a kitermelt olaj mintegy 70 százalékát fordítják ma szállításra és a közlekedésre (Magyarországon ez 90 százalék), miközben ezek költségei rendületlenül emelkednek. (Az elméleti kritikánál tehát kézzelfoghatóbb a gyakorlati következmény: olcsó energia nélkül megáll a gazdasági növekedés és nem alapozhat a gazdaság a szállításra.) Az erőltetett tömegtermelés, a szállítás és a közlekedés burjánzása ugyanakkor nagyon nagy mértékben felelős a légkör, a talaj, a vizek szennyezéséért és az éghajlatváltozásért. Ezért nagyon hasonló a válasz az éghajlatváltozás és az „olaj után” kihívásaira.

Az éghajlatváltozás és az „olaj után” probléma hatásai már ma is nyilvánvalóan, dokumentálhatóan érzékelhetők a Glóbusz lakóinak életében. A Transition Mozgalom megpróbál a hosszú távú túlélés érdekében alkalmazkodni ezekhez a kihívásokhoz. Folytathatatlannak látja a jelenlegi életformát, mely arra az illúzióra épül, mintha korlátlan mennyiségben állnának rendelkezésre olcsón kitermelhető és olcsón értékesíthető fosszilis energiakészletek.

A Transition Mozgalom ezeknek az elméleti ellentmondásoknak a megvilágításával indokolja a maga legfőbb vonalaiban egyértelmű gyakorlati célkitűzéseit, melyek lényege: csökkentjük az energiaszintet, ne szállítsunk, ne közlekedjünk fölöslegesen, helybeni munkával, helyi forrásokból elégítsük ki az alapvető szükségleteket. El lehet érni, hogy a közösség ne függjön az egyre dráguló olajtól; a központi ellátórendszernek sűrűsödő technikai problémáitól; a globális ellátás kiszámíthatatlanságától (amelyben természeti, gazdasági és politikai okok egyaránt közrejátszanak – fennakadásokat, kimaradásokat és hektikus, spekulatív áringadozásokat okozva).

Elsődleges kérdés az élelem és energia biztosítása a közösség számára. De a helyi élelmiszer és energia mellett az is fontos, hogy a közösségen belül legyen olyan csoport, amely a műszaki cikkekre összpontosítja a figyelmét. Nem érdemes olyan cikkeket beszerezni, melyek alkatrészeit nem lehet helyben pótolni, ha meghibásodtak. Voltaképp a kereskedőnek és a vevőnek is az az érdeke, hogy minél kisebb szállítási költséggel, minél közelebből érkezzen a termék, s helyben legyen megoldva a javítás és az alkatrészellátás. Ha viszont egy meghatározott termék esetében ez semmiképp nem elérhető, akkor az esetek többségében lehet találni valami más, köztes technikai megoldást, ami helyettesíti az adott terméket. A köztes technika megvalósításához pedig gyakran olyan készségek és ismeretek is szükségesek, melyek már elfeledett, régi szakmákat elevenítenek fel a mai kor újításaival kombinálva. A műszaki cikkek beszerzésénél a tartósság és a megbízhatóság szempontjait próbálják érvényre juttatni az eldobó mentalitással szemben. Ezekben a közösségekben mindenütt találhatók törekvések a használt cikkek cseréjére.

A brit kormány egyes megnyilatkozásai látszólag egybecsengenek a Transition Mozgalom elképzeléseivel. Például kormányzati tervezetek láttak napvilágot arra vonatkozóan, hogy az import mérséklése érdekében bővíteni kell Nagy-Britanniában a mezőgazdasági termelésbe vont területeket. Rob Hopkins, a mozgalom alapítója viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a tervezetben nincs szó a lényegről: a városban és környékén megtermelt mezőgazdasági javakból végül mi az, ami – a helyi lakosok szükségletének kielégítésére – ott maradhat helyben. Mivel a brit kormánynak erre nincs világos válasza, ezért a totnesiek kénytelenek saját kezükbe venni a saját ellátásuk ügyét. Nem igazán bíznak abban, hogy a nemzetgazdaság oltalmazó ereje megvédi őket a globális gazdaságtól.

Totnes nem teheti meg, hogy – a saját boldogulása érdekében – ne alkalmazkodjon a világban és Nagy-Britanniában tapasztalt környezeti, gazdasági és társadalmi válsághoz. De a rugalmas alkalmazkodás a káros külső környezeti, gazdasági, társadalmi behatásokkal szembeni ellenállást is jelent – bárhonnan származzanak azok. Totnesnek egyaránt meg kell védenie alapvető életfunkcióit a természeti katasztrófák, a nemzetközi pénzintézetek vagy a brit kormány fenyegetéseitől.

A léptékekről

Szokás arra hivatkozni, hogy minél nagyobb egy rendszer, annál függetlenebb. Hogy minél nagyobb rendszereket sikerül létrehoznunk, annál jobb eséllyel oldjuk meg az emberiség nagy problémáit. Ez bizonyos vonatkozásban így is van (pl. Glóbusz méretű környezeti egyensúly nélkül a helyi sincs biztosítva), de nem minden esetben és nem minden területen. A kegyetlen brit télben élelmiszer nélkül maradt szupermarketek példája azt mutatja, hogy egy nagyobb rendszer működésében bekövetkező fennakadás széles körű kiszolgáltatottsághoz vezethet. És minél nagyobb a rendszer, annál súlyosabb következményekkel jár az összeomlása. A tapasztalatok szerint mind a globális gazdaság, mind a brit nemzetgazdaság csak elég korlátozottan képes az alkalmazkodásra. Nem meglepő, hogy Totnes még Nagy-Britanniába, közvetlenül a brit kormány fennhatósága alá sem akar betagozódni, hanem – amennyire lehet – a saját léptékénél marad a közösségépítésben és a szükségletek kielégítésében.

De mekkora legyen pontosan ez az együttműködő közösség? Milyen legyen a lépték? Gyakorlati szempontból talán az a legfontosabb, hogy a közösség ne legyen olyan kicsi, hogy ne tudja az erők megsokszorozásával segíteni az egyéneket, ugyanakkor ne legyen olyan nagy, hogy már ne tűnjön föl a közösség többi tagjának, ha valaki valamilyen okból esetleg teljesen élelem nélkül marad.

A lépték kialakítása nagyon nehéz és nagyon fontos probléma. Ha egy város közepén lakunk, értelemszerűen kevesebb lehetőségünk van az élelem előállítására. Ezért előnyös megújított formában visszatérni az egykoron működő „város és vidéke” formációhoz. Jelenleg a Transition kezdeményezések között találunk kisvárosi csoportokat, farmokat, nagyvárosi negyedek hálózatát és egy egész nagyvárost átfogó hálózatokat egyaránt. A szerveződés továbbfejlesztésében a cél nem a csoport létszámának hólabdaszerű növelése, hanem újabb és újabb csoportok kialakulásának az indukciója, s a csoportok hálózatos kapcsolódásainak az erősítése. A mozgalom terebélyesedésének az a tendenciája, hogy az érzékszervekkel felfogható, emberi léptékű, s ugyanakkor egymással szüntelenül kommunikáló, tapasztalatcserét folytató közösségek világméretű hálózatává váljon.

Kik a cselekvő alanyai ezeknek a változásoknak? Mindazok, akik elfogadják a helybeni szemlélet fontosságát, s tevékeny részt akarnak venni a gyakorlati megvalósításában. Találkozunk érdekes személyes „Saulus-Paulus” történetekkel. Peter Russel Ausztráliában egy nagykereskedelmi láncnál dolgozott. Eredetileg azért érkezett Új-Zélandra, hogy megszervezze az élelmiszerek Ausztráliába irányuló exportját, de két dolog eltérítette ettől a szándékától. Egyrészt egyre jobban kezdett kötődni Waiheke szigetének meghitt, összetartó közösségéhez, ahol letelepedett. Másrészt a 2008-as élelmiszer-világválság idején több szakértő barátjával együtt arra a következtetésre jutottak, hogy az élelmiszerek termelésének és elosztásának agráripáron és exporton alapuló paradigmája – „az egész világ egyetlen farm” szemlélet – fenntarthatatlan. Peter Russel végül a helyi élelem elkötelezett hívévé vált, megalapította az OOOBY (Out Of Our Own Backyards – „saját kiskertünkéből”) nevű „társadalmi vállalkozást”. Aki némi fölösleget termel a kertjében és zsebpénzhez akar jutni, attól eljuttatják a terményt közvetlenül a helyi élelemre igényt tartó fogyasztóhoz. Az OOOBY ma már helyi pénz is használ.

Kulcskérdés: a közérthető kommunikáció

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kölcsönös együttműködést megvalósító közösség tagjai egyre többfajta kapcsolatba kerülnek egymással, s épp ennek következtében egyre biztosabban számíthatnak egymásra. Ez azért lehetséges, mert a kommunikáció egyszerű, világos, egyértelmű – nincsenek belterjes utalások, célzások, nincs kettősbeszéd.

A Transition Mozgalom egyes belső kritikusai szerint több marxista szellemű elméleti ismeretterjesztést kellene nyújtani, be kellene számolni neves baloldali személyiségek vitáiról. Hopkins válaszként a Stoke Newington-i csoport egyik alapítójának, egy nehéz körülmények között élő fekete nőnek a szavait idézi. Ez a fiatalasszony annak idején több „baloldali elméleti ismeretterjesztést” is meghallgatott. Így emlékezik

erre: „Nem éreztem úgy, hogy sok olyan ember van közöttük, mint én... Emlékszem, a gyűléseken a szónok mindig legalább 15 percig fosta a szót... Úgy találtam, hogy nehéz megtalálni a hangot velük.” Megengedhetetlen, hogy a mozgalom csupán az elméletileg csiszoltan fogalmazó fehér középosztályt tudja megszólítani – hangsúlyozza Hopkins. A szegények a Mozgalom témáit a mindennapi ínségen keresztül érzékelik, s akkor fogadják el céljait, ha ezek számukra felfogható módon nyernek kifejeződést.

Ténylegesen csak az a közösség tud a körülményekhez alkalmazkodni, amelyik a legszegényebb tagjait sem engedi kihullani – mivel ez a közösség egészét gyengítené –, hanem a legelesettebbeket is bevonja az alkalmazkodás kialakításának folyamatába. A jelenlegi gyakorlat szerint a legszegényebbek szívesen és gyorsan bekapcsolódnak például olyan Transition tevékenységekbe, mint városi közösségi kertek művelése önellátás céljából, használt cikkek cseréje vagy az épületek, nyílászárók szigetelését segítő programok. Ilyen tevékenység a szolgáltatások cseréje is. A tapasztalatokkal ellentétes viszont az a felfogás, amely szerint önkéntes munkát csak a szociálisan érzékeny, „tudatilag fejlett” fehér középosztály tagjai szoktak végezni. Csupán arról van szó, hogy az ő munkájuk jobban előtérbe kerül, jobban látható. Ha általánosságban a pénzforgalom nélküli szolgáltatásokat tekintjük önkéntességnek, akkor ebben az alacsony jövedelmű színes bőrűek vezetnek – állapítja meg egy tanulmány. Az ő körükben fordul elő gyakrabban, hogy ingyen vigyáznak a szomszéd gyerekére, bevásárolnak idős betegeknek vagy kalákában együttműködnek egy ház felújításánál.

A mozgalom nem elméletieskedő, hanem közérthetőségre, egyszerűsége törekvő kommunikációjával is magyarázható, hogy a beszámolóik szerint a résztvevők közül csak kevesen szeretnek az éghajlatváltozásról vagy a kőolajforrások kimerüléséről vitatkozni. Inkább történeteket mesélnek a saját élményeikről: arról, hogy milyen izgalmas volt számukra a mozgalomban végzett valamelyik közös tevékenység.

Stratégiai szemlélet

Az eddigiekben megmutatkozott, hogy a Transition Mozgalomra a komplex látásmód, ezért a hosszú távú, stratégiai gondolkodás a jellemző. „Létfontosságú, kulcsfontosságú a stratégiai döntéshozatal, ami lehetővé teszi, hogy az erőfeszítések ne elszigetelten történjenek” – nyilatkozik az egyik szereplő.

A mozgalom alapítója elmondja, hogy 17 éves kora óta vesz részt környezetvédő akciókban. 24 éves volt, mikor Bristol környékén tüntetett egy összekötő út építése ellen, mely keresztülvágott egy dombot (mintegy leszelt belőle egy darabot), elpusztítva a növényzetet, rongálva a talajt, megbontva a táj harmóniáját. Mindezt azért, hogy az ingázók kicsit rövi-

debb idő alatt érjenek be a munkahelyükre. Hopkins az egyik megmozduláson megfigyelte, hogy az építőársaság a környék alacsony jövedelmű rétegeiből toborozza a maga biztonsági embereit. Szóba elegyedett az egyikkel és megkérdezte, hogy miért teszi ezt, miért védi az útépítőket a környezetvédők ellen. „A családomért teszem, mi másért” – mondta a biztonsági őr. „Én is a családomért teszem, mi másért” – válaszolt Hopkins. Ez volt számára az a maradandó élmény, mely arról győzte meg, hogy nem vezet eredményre sem az olyan környezetvédő tevékenység, sem az olyan szociális mozgalom, melyek egymással versenyeznek, s nem feloldják, hanem fokozzák a társadalmi megosztottságot. A környezetvédelem ügye elválaszthatatlan a szociális mozgalom ügyétől. A Transition sajátossága nem az, hogy fölfedez egy-egy problémát, hanem hogy együtt kezeli azokat.

Átmenet és politika („Ez egy forradalom – nem fegyverek által”)

A Transition Mozgalom a politikai aktivitásnak a hagyományostól egészen eltérő értelmezést ad. Kinyilvánítja, hogy egyáltalán nem kíván a helyi hatalom kérdéseivel foglalkozni. Ehelyett arra akarja ösztönözni az egész helyi társadalmat, hogy alkalmazkodóbbá, életképesebbé váljon a gazdasági, társadalmi és környezeti kihívásokkal szemben. Arra, hogy az emberek vegyenek részt minden olyan tevékenységben, mely elősegíti a helyi közösség sokoldalú alkalmazkodását, boldogulását, s ezen keresztül saját boldogulásukat is.

A Transition gyakorlati mozgalom, és a Hálózat honlapja is elsősorban szervezési kérdésekkel és az összegyűjtött gyakorlati tapasztalatokkal foglalkozik. „Hivatalos” ideológia nem létezik – egy önkéntesen, alulról szerveződő mozgalomnál nem is lehet. Mégis: a honlap bőségesen tartalmaz társadalmelemző teoretikus írásokat és hozzájuk kapcsolódó hozzászólásokat, elméleti vitákat. A különböző írások szemlélete nem egységes, de a nézeteltérések viszonylag szűk keretek között mozognak.

Nem meglepő, hogy az írások kritikusan viszonyulnak a fennálló társadalomhoz, hiszen a mozgalom pusztá léte már önmagában is a meglevő rendszer kritikája. (Mint olvasható: „a kapitalista modernség kritikája”). Kiindulópont: a tőkés rendszer a rövid távú többlet érdekében feláldozza a fenntarthatóságot. Adósságalapú gazdasági növekedése csak a társadalmi rentabilitás és a környezeti rentabilitás ellenében, azok rovására tud érvényesülni, megvalósulni. „A kapitalizmus nem sikerült” – hangzik egy hivatkozott cím. Helyébe a Transition Mozgalom új világot akar: fenntartható jólétet. Élelmiszer- és energiabiztonságot, az éghajlat biztonságát. A felgyülemlett ipari hulladék veszélymentes kezelését. A kockázatos technológiát alkalmazó létesítmények leépítését. A szűkös forrásokkal való méltányos gazdálkodást.

Az elméleti írásokban megmutatkozik a mozgalom által követett politikai taktika. Előre látható, hogy az adóalap csökkenése miatt a meglévő társadalmi intézmények belátható időn belül nem lesznek képesek ellátni a feladataikat és összeomlanak. Feladataik átvételére addigra újaknak kell készen állni. Ezért a Transition Mozgalom békés átmenetben gondolkodik: megpróbál a fennálló rendszerrel való nyílt konfrontáció nélkül párhuzamosan működő gazdasági és társadalmi intézményeket kiépíteni. „Ez egy forradalom – nem fegyverek által” – jellemzi egy írás a mozgalmat a teoretikus Gary Snyder szavaival.

Na és az önkormányzatok?

A Transition városok az önkormányzatokhoz általában barátságos távolságtartással viszonyulnak. Mindig van egy B tervük az önkormányzati tervekhez képest. Akkor próbálnak csak valamilyen közvetlen partnerséget kialakítani az önkormányzattal, ha a Transition kezdeményezések önszerveződés útján már kellően megerősödtek. Kifejezetten tartózkodnak attól, hogy önkormányzati támogatásokat fogadjanak el az induláshoz. Viszont ha a helyi élelem témája már elég népszerű, támogatott és elterjedt a városi lakosság és a termelők körében, akkor megpróbálják közösségi nyomással rávenni az önkormányzatot, hogy adjon finánciális kedvezményeket a tudatosan helyi élelmet felhasználó üzleteknek, s hogy ösztönözze a kórházakat is arra, hogy ilyen irányban alakítsák át az étkeztetést. Hogy ne fejlesszen az önkormányzat ötletszerűen egyes önkényesen kiragadott területeket, hanem a közösség által kialakított fejlődési irány kibontakozását segítse – vagy legalább ne akadályozza.

Gyakorlatiasság és képzelet

A jelenlegi társadalmi rendszer bírálatára gyakori a következő reagálás: „Rendben, de van jobb? Könnyű úgy kritizálni, ha nem mondják meg, hogy mi lehetne helyette.” Erre a hiányérzetre a *Nagy Átmenet* című könyv úgy reagál, hogy fiktív tudósítást közöl egy prognosztizált jövőbeni állapotról. Nevezetesen felvázolja, hogy milyen lehet az élet harminc év múlva. Részben ehhez hasonló történik a Transition Mozgalomban is: különböző helyi csoportoknál hol 2020-ig, hol 2050-ig stb. előre tekintő hipotézisek körvonalazódnak a gyakorlati tevékenységet orientáló céllal. A fő indíttatás: lélektanilag előnyös belegondolni, elképzelni, hogy belátható időn belül nagyjából hova szeretnénk eljutni.

Az átmenet egy új életforma felé pszichológiailag is próbatételt jelent. Ez természetes, hiszen megszokott mindennapi beidegződések sorát kell elhagyni és helyettük újakat kialakítani. A közösség tagjai ebben segítik egymást. Egy új-zélandi ököpszichológus egyenesen úgy fogalmaz,

hogy a változásokhoz való pszichikai alkalmazkodás csak akkor lehet sikeres, ha társadalmi-közösségi vállalkozásként veszünk részt benne. A cél mindig a helyi közösség erősítése. A helyi közösség erősödésének mellékterméke, hogy gyengíti a kapitalista struktúrákat.

A Transition kezdeményezések kiemelt figyelmet szentelnek a közösségen belüli kommunikáció, problémamegoldó képességek, konfliktuskezelés, konszenzuseresés, kreatív együttműködés fejlesztésére. Erre mindenekelőtt azért van szükség, mert a mozgalom eredendően befogadó jellegű, így a szociológiailag és lélektanilag legkülönbözőbb beállítottságú és tulajdonságokkal rendelkező egyének egymásra hangolódására van szükség. A közösség mindenkit vár, aki tevékenyen részt akar venni a helyi társadalom, a helyi gazdaság életében.

A befogadást nem úgy tekintik, mint szükséges rosszat, valamiféle kompromisszumot, hanem mint alapvető értéket, hiszen minél sokszínűbb a közösség, változatosabb az összetétele, annál nagyobb az esélye, hogy alkalmazkodni tud a felmerülő nehézségekhez és a váratlan helyzetekhez. A változatosság minden formában fontos: szociális helyzet, iskolázottság, kulturális attitűd, nemzetiség, vallás, foglalkozás, érdeklődés, életkor, nem, családi helyzet stb. egyaránt idetartozik. A csoportok képződése kezdettől úgy indul, hogy összefogja ezeket a különbözőségeket.

A Transition közösségekben a megalakuláskor olyan tematikus csoportok jönnek létre, amelyek – minden elméleti vitát mellőzve – azonnal megkezdik a gyakorlati működésüket. Legjellemzőbb módon olyanok, mint helyi élelmiszer, energia, közlekedés, építés, oktatás (szakképzés, gazdálkodási tanfolyamok), hulladékkezelés, csereköri, időbankok, helyi pénz, közösségileg támogatott szolgáltatások, kézművesek, illetve művészek közösségei. A kiindulópont mindig egy közösen elfogadott, megvalósítandó konkrét feladat, melyből később más konkrét feladatok következnek. Ugyanakkor a mozgalom egészére jellemző, hogy egyidejűleg folyik az alacsonyabb energiaszintű világ felé való átmenet – helyi adottságoknak megfelelő – folyamatos tervezése (a szükséges módosulásokkal) és a megvalósítás. A tervek tehát valójában közösen kialakított elképzelések (ún. „energiacsökkentési akciótervek”) arról, hogy milyen életformára töreksenek. Ha sikerül kialakítani olyan pozitív jövőképet, ami valóban a mindennapi élet lehetőségeit veszi alapul, földhözragadtan gyakorlatias és konkrét, akkor könnyen beindulnak a különböző közösségi kezdeményezések.

A helyi közösség életének tervezése szorosan kapcsolódik a permakultúra gondolatához. Eredetileg a permakultúra szűkebb értelemben vett mezőgazdasági fogalom volt, olyan organikus (agroökológiai szemléletű) gazdálkodási módra alkalmazták, mely nem használ olajfüggő műtrágyákat, növényvédő szereket, s kicsi a munkagépigénye. Ma már tágabb értelemben használják a fogalmat, magában foglalja a gazdasági életet is, mint az ember élőhelyének biztonságos fennmaradását

szolgáló összetevőt. A Transition gondolatvilágában fontos permakultúra-alapú tervezés a gazdálkodás valamennyi elemét (növény, állat, építmény, domborzat, táj, és vízrajzi adottságok) egységes ökológiai rendszerré szerkeszti össze, amelyben az előre megtervezett módon létrejövő és szükség esetén módosuló kapcsolathálózaton keresztül az egyes elemek produktivitása, használhatósága javul, a ráfordítás csökken. Maga az ember a rendszer része, tehát a permakultúra egyben emberi élőhelyeket is teremt. Voltaképp ezen az alapon dolgozzák ki például, hogy egy településen milyen stratégiailag fontos infrastruktúra kell annak a biztosításához, hogy képes legyen rugalmas alkalmazkodásra és önálló működésre. Itt is első helyen áll a legalapvetőbb szükségletek kielégítésének megtervezése: élelem, lakás, ruházkodás, energia, oktatás, helyi közlekedés stb. Hogy milyen foglalkozásokra van szükség ehhez a településen, mi ennek az épületigénye stb. Hogy miképpen oldható meg ezeknek a tevékenységi területeknek az egymással összhangban való működése. A Transition csoportok lényegében mindezekhez a konkrét témákhoz kapcsolódnak: a feladatok megoldását a helyi közösségen belül keresik.

Nem minden „energiacsökkentési akcióterv” olyan részletes, mint például a kinsale-i vagy a totnesi. De mindegyik helyi gazdaság, helyi társadalom jövőképeben rendre ugyanazok a témák bukkannak elő és kapcsolódnak egymáshoz. Ezekben a használaton kívüli földterületeket (köztük az elhagyott ipari területeket) alkalmassá teszik élelmiszer-termelésre. A várost a közösségileg támogatott mezőgazdaság rendszerében működő farmokkal veszik körül. Igyekeznek régi, őshonos növényeket is termesztetni, használni a különféle gyógynövényeket és egészségesen táplálkozni.

Az olaj utáni korban a fenntartható, önálló és alkalmazkodó helyi gazdaság megerősödésével – úgymond – új szakmák képviselőinek munkájára is szükség lesz. Bővül azoknak a száma, akik kifejezetten a helyi közösség alkalmazásában állnak. Az elképzelések szerint a 2020-as évekre az alapvető ökológiai elvek mentén szerveződik újjá az oktatás. Az iskolák maguk válnak a fenntartható rendszerek modelljévé, nem termelnek szemetet és energiahatékonyak. A fiatalok elsajátítják az élelmiszer-termelés, a lakhelyépítés és az önfenntartás alapvető készségeit. Arra törekcsenek, hogy minden iskolának legyen saját kertje és a menzai étkezésre szolgáló élelem legnagyobb részét ott állítsák elő.

A 2020-as évek jövőképeben az energia túlnyomó része tizméröldes körzeten belülről származik. Igyekeznek a közösség által finanszírozott helyi erőműveket létrehozni. A helyi adottságoknak megfelelő megújuló energiaforrásokat is integráló energiahálózatban gondolkodnak. Az energiatakarékossághoz kapcsolódó fontos terület a házépítés, azon belül is az emberléptékű méret. Megnövekszik a tájolás, a Nap melege, a szigetelés kínálta lehetőségek kihasználása. Előterbe kerül a helyben található anyagokkal, a természetes anyagokkal való építkezés (kevesebb vegyszer alkalmazása), a helyi mesterek foglalkoztatása.

A helyi gazdaság megerősödésével arra lehet számítani, hogy egyre kevesebben fognak ingázni és egyre kevesebb termék utazik nagy távolságokba. Ezáltal csökken a forgalom az utakon, javul a levegő minősége. A már jelenleg is szorgalmazott közlekedési eljárások előtérbe kerülésével számolnak: vasúti szállítás, közös autó- és teherautó-használat, kerékpár. A Transition Mozgalom fontos törekvése egy egészségesebb, természetközelibb, harmonikusabb, kevesebb stresszel járó életmód megvalósítása. Minél meghatározóbb egy ilyen életmód, annál kevesebb a testi-lelki károsodás, annál kevesebb a beteg. Ebben az esetben csökkenő egészségügyi ellátásra és gyógyszerre van szükség.

Főleg angolszász országokban az utóbbi időkben divatba jöttek a lakás-, föld- és kertmegosztás különböző formái. A feltételezések szerint ki fog teljesedni a „megosztás gazdasága” (sharing economy): „nem kell, hogy mindenkinek legyen saját háza, autója vagy egyáltalán bármije. Amink van, osszuk meg egymással”. A San Francisco környékén ma is működők mintájára elterjednek a helyi „eszközkönyvtárak”. Ezek olyan közösségi fenntartású, nagy választékot kínáló kölcsönzők, ahonnan gyermekjátékoktól kezdve elektromos szerszámokig, növényi magvakig, targoncától kerékpárig, gépkocsiig gyakorlatilag minden fontos szükségleti cikket lehet kölcsönözni vagy kapni – meghatározott feltételek betartásával – a közösség tagjainak. Szabályozottan, szívességi alapon működnek az időbankok, melyek nyilvántartják, hogy a közösség tagjai milyen munkák elvégzését kínálják, illetve igénylik, és ténylegesen milyen munkákat végeztek el egymás számára. Minden felkínált szolgáltatást pénzbeni fizetség mellőzésével lehet igénybe venni. A cserekörökben használt cikkek cseréje folyik. Mérsékelhető a pénzhasználat, és a tervek szerint a maradék is a helyi közösségen belül tartandó. Ezt segíti a helyi pénzek és a különböző – közösség által finanszírozott – alapok (crowdfunding) már létező gyakorlata. A szükségletek kielégítésének növekvő része az ingyenesség szférájába kerül át.

Mit látnak szemeink?

Bizonyára találkoztunk már ilyen optikai játékkal: válaszolni kell, hogy a képen látható, különböző alakzatokból álló építmény homorú-e vagy domború. A Transition Mozgalmat láthatjuk úgy is, hogy épít egy lokális közösséget, s úgy is, hogy a globális gazdaságból kiváj magának egy üreget.

Folytathatjuk optikai játékainkat. A *Transition Network* című filmben a megszólalók arról beszélnek, hogy az átmenet-átalakulás gondolata ragadós, rátapad egy csomó dologra, az emberek a legváratlanabb helyeken is megpillantják. Miért van ez így? A szemünket be tudjuk állítani olyan fókusz távolságra, ahol a távoli dolgok konkrét képekben láthatóvá válnak. A Mozgalomhoz csatlakozók egy általuk még meg-

élhető és általuk alakítható, pozitív jövőt képzelnek el maguknak. Ez a fókusz távolság nagyjából ugyanaz, mint ahol a hegeli–lukácsi kategória, a „különös” helyezkedik el, az „egyedi” és az „általános” között. Ez a fókusz távolság képes előhívni az „egyediben” megjelenő „általános” törvényszerűségek rajzolatát, innen származik az örömteli heuréka élmény. Ez a fókusz távolság a mindenki által bizonyos mértékig megtanulható és használható gondolkodás sajátja. Ebben a tartományban válik szemmel láthatóvá – homorúan vagy domborúan, osztályharc vagy közösségépítés formájában – az egyén és a globális világ kapcsolata. Az első lépést az határozza meg, amit itt látunk.

A kapitalizmus narratívája az egyének értékmérőjévé alapvetően azt teszi, hogy ki milyen mértékben képes az anyagi javak megszerzésére, felhalmozására. Ez a narratíva a kőolajkorszak leszálló ágában már nem ad gyakorlati segítséget az egyén boldogulásához, sőt akadályozza azt. A Transition Mozgalom közösségi narratívája ezzel szemben ablakot nyit az egyén számára a jövő felé. Arra ösztönzi, hogy kissé már egy elképzelhető kőolaj utáni korszakban éljen. A résztvevőknek egyúttal azt az élményt is megadja, hogy megtapasztalják: a sorsuk, ha többnyire csak kis lépésekben is, de saját maguk által alakítható.

Jegyzet

- ¹ Global Scenario Group: Great Transition: *The Promise and Lure of the Times Ahead*. http://tellus.org/documents/Great_Transition.pdf. A GSG-t a Tellus Institut és a Stockholm Environment Institute hozta létre 1995-ben.

Hanku, Kína, 1938. március
Fényképezte Robert Capa © International Center of Photography, New York – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

Az argentinai barterhálózatok és a pénzügyi összeomlás túlélése

A Nagy-Britanniát megrázó 1987-es tőzsdekrach kirobbanásakor jelent meg Guy Dauncey sokakat inspiráló könyve, a *Beyond the Crash: The Emergence of the Rainbow Economy* (A krachon túl: a sokszínű gazdaság felemelkedése). Népszerű, érthető stílusban annak lehetőségéről írt, hogy a közösségek által létrehozott helyi fizetőeszköz-hálózatok segíthetik az embereket a küszöbönálló válság átvészelésében:

„A LETSystem (*Local exchange trading system* – helyi cserekereskedelmi rendszer) olyan elképzelésnek tűnik, amelyre megérték a feltetelek. Globális krach ide vagy oda, a helyi közösségek rengeteget nyerhetnek, ha létrehozzák saját rendszereiket. Ezek lehetővé teszik a visszatérést egy olyan közösség értékeihez, ahol mindenki törődik a másikkal és segítjük egymást. Lehetővé teszik a helyiek számára képességeik fejlesztését, hogy új helyi kapcsolatokat teremtsenek, és anélkül boldoguljanak, hogy »rendes állást« kellene vállalniuk. Lökés adnak a recesszió és munkanélküliség sújtotta helyi gazdaság vitalitásának, és biztos alapot a helyi gazdaság önbizalmának és fenntarthatóságának. Krach esetén egy virágzó helyi LETSystem lehetővé eszi a közösség számára, hogy átvitorlázzon a viharon. A LETSystem a szeretet gazdaságának fontos eleme, amely a gazdaság egyetlen formája kell hogy legyen egy sebezhető, szeretett bolygón.” (Dauncey 1988, 69)

Bár az 1987-es brit tőzsdekrach nem hozott pénzügyi összeomlást, számos olyan válság robbant ki Kelet-Ázsiában, Oroszországban és Latin-Amerikában, amelyek milliókat döntöttek nyomorba. Argentína az 1990-es évek folyamán olyan mértékű privatizáción és dereguláción ment keresztül, hogy a világ egyik leginkább szabályozott gazdaságából a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által preferált strukturális átalakítások kirakatországává vált. A reformoknak persze megvolt az árka. A jelentős méretű közsféra átalakítása magas munkanélküliséget eredményezett, miközben 1994 és 1996 között a GDP 7,6 százalékkal csökkent, és az adósságot növelte, hogy a pezó árfolyamát irreális módon a dollárhoz „rögzítették”. Bár az 1990-es évek végén a gazdaság ismét fellendült,

de 2000 áprilisában az USA gazdasága ismét recesszióba fordult, és Argentínából komoly tőkét menekítettek ki, mivel sokan úgy látták, hogy az árfolyamrögzítés következtében az USA problémái áttejednek majd délre is. 2001-re az argentin gazdaság mély válságban volt.

Argentínában a válság hatására az emberek egyre nagyobbat csatlódtak a kormányban, amelyet mindinkább korruptnak és tehetetlennek láttak – ez tükröződött a 2001. októberi félidős választásokon leadott négymillió érvénytelen szavazatban. Az események 2001. december végén három nap alatt tetőztek. Kisbetétesek, nyugdíjasok, munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak tömegei gyűltek össze a Plaza de Mayón Buenos Aires központjában, lábasokkal és fedőkkel zajongva, motorjaikat túráztatva és petárdákat hajigálva. Haragjuk közvetlen oka az volt, hogy a kormányzat befagyasztotta számláikat – ez volt a *coralito* –, mivel kétségbeesetten igyekezett, hogy el nem maradjon az IMF felé esedékes hiteltörlesztéssel, és ezt látta az egyetlen járható útnak.

Az argentin gazdaság akkor omlott össze, amikor az árfolyamrögzítést minden különösebb tektória nélkül feloldották, és a betétesek, akik addig abban a tudatban éltek, hogy megtakarításaik az amerikai dollárral egyenértékű valutában vannak, rádöbbenek, hogy a betétek értéke egy csapásra negyedére csökkent (Halevi 2002; Rock 2002). A *coralito* eredményeként az emberek maximum havi háromszáz pezót hívhattak le számláikról, ami a megélhetéshez sem volt elegendő. 2002 első három hónapjában az argentin GDP 16,3 százalékot zuhant, az ipari termelés volumene 20 százalékot. A felmérések szerint az argentinok mintegy 20 százaléka „súlyos” nyomorban élt, ami a vidéki tartományokban éhínséget jelentett; 52 százalék, vagyis 19 millió ember volt szegény; a munkanélküliség 20 százalékos volt, az alulfoglalkoztatottság 23 százalékos. 2002 folyamán az immár versenyképes, leértékelt pezóval a háta mögött a gazdaság lassan, kínlódva elkezdett magához térni, ám millióknak kellett megbirkóznuk a válság hatásaival, és új utakat találni megélhetésükhöz.

Voltak, akik szemében ez csak egy újabb olyan pénzügyi válság volt, amire a kapitalizmus hajlamos, és amiből képes is magához térni. Mások számára viszont lehetőséget jelentett arra, hogy az elbukott kapitalista rendszer csontjain újfajta gazdaságot építsenek ki (Harman 2002; „IM” 2002; Aufheben 2003; López Levy 2004; North és Huber 2004). Az argentinok elfoglalták a bezárt üzemeket, eltorlaszolták az utakat (Dinerstein 2001; Petras 2002), helyi gyűléseket hívtak össze (Dinerstein 2002, 2003), és milliók kezdtek olyan mértékű csereberélésbe, barterbe, hogy egy időre úgy tűnt, mintha valóban egy olyan gazdaságot építenének, amely a nem kapitalista, szabad gazdasági kapcsolatokon alapul – és amelyről mások legfeljebb álmodoztak. Nem a nagybetűs Rendszert próbálták megváltoztatni, vagy a hatalmat magukhoz ragadni, hanem igyekeztek kiszállni a kudarcot vallott kapitalizmusból. Ahogy Gibson-Graham is rámutatott, az argentinok nem várokoztak a forradalomra

– hanem csinálták, de nem úgy, hogy megostromolták a Casa Rosadát, az elnöki palotát (Holloway 2002). Amennyiben ez igaz, akkor Marx tévedett, mikor az efféle mozgalmakat a kollektív cselekvéstől való egyéni visszahúzódnak tekintette, ám a jobboldalnak bizonyos mértékig igaza van, hogy az alternatív kiegészítő valutákat saját neoliberais forgatókönyvével homlokegyenest ellenkező jelenségeknek látja. Argentína esettanulmányként szolgál számunkra az alternatív valuták nagyléptékű felhasználására. Vajon mennyire működött?

Argentína cserehálózatai

Argentína cserehálózatai 1997-ben alakultak kis Bernalban, Buenos Aires rozsdáette ipari negyedében, egy olyan időszakban, mikor sok ezren szenvedték meg a túlzottan restriktív költségvetési politikát és – az átszervezések miatt – munkahelyük elvesztését (De Meulinaire 1999; Pearson 2003; Powell 2002). Egy környezetvédelmi NGO, a *Programma de Autosuficiencia Regional* (az önellátás regionális programja, PAR) környezetvédelmi megoldásokat keresett az átszervezések következtében növekvő szegénységgel és munkanélküliséggel szemben, abban reménykedve, hogy azok talán jobb megélhetést kínálnak, mint a piac (Primavera et al. 1998). Az eredeti projekt húsz szomszédra terjedt ki, és olyan „kreditcédulák” kibocsátására alapozták, amelyek a New York állam északi részében indított *Ithaca Hours* programot modellül véve a kereskedést egyszerűsítették le (Glover 1995). Az alapítók így foglalták össze céljaikat:

„Alapvetésünk, hogy a cserehálózatok képesek újjáformálni a piacot; nem csupán azáltal, hogy visszaintegrálják a globalizáció miatt kiszorult embereket, hanem – ezen túl – olyanokat is képesek beintegrálni, akik korábban sosem voltak a piac részei. Úgy hisszük, hogy ezt az új piacot nem a formális piaccal szemben kell létrehozni, hanem inkább olyan módon kell fejleszteni, hogy csatlakozhassunk ahhoz, különféle ritmusokban és formákban, amennyiben úgy döntünk. Abban is hiszünk, hogy nem szembeszegülnünk kell a kormánnyal, hanem inkább abbéli képességeinket fejleszteni, hogy a kormánnyal együttműködve építsünk ki egy egyenlőségen és szolidaritáson nyugvó demokratikus életet a versenyen és a kirekesztésen alapuló helyett. Végül pedig hisszük, hogy a cserehálózatok képesek arra, hogy a kártyákat újrakeverve egy új társadalmi játszmaiba kezdjenek.” (Primavera et al. 1998)

1997 és 2000 között a barter éppoly gyorsan terjedt Argentína-szerre, mint maga a válság. A cserehálózatok olyan struktúrákon keresztül szerveződtek, amelyeket Ramada (2001) „zűrzrendesnek” (*chaordic*) vagy

nyalábszerűnek nevez – ezek földrajzilag, de nem vertikálisan szerveződő „csomópontokból” épülnek fel. Ezek a csomópontok a piacok, ahol a kereskedni akarók (a *prosumidores*, a „termasztók” – a termelő és a fogyasztó szó összevonásából, ahogy Alvin Toffler nyomán elnevezték őket) összetalálkoztak, jellemző módon egy-egy templomban, használaton kívüli üzemsarnokban, parkolóban vagy éppen baseballpályán, hetente egy bizonyos napon. Az itt összegyűlő termasztók *créditos*, vagyis kreditek – alapvetően kuponok – közvetítésével kereskedtek egymással.

A csomópontokon halmozódtak fel a méztől csurgó lépek, húsos piték, palacsinták és pizzák, a zöldségek és gyümölcsök, lekvárok, bor és ecet, kenyerek és kalácsok és sütemények, cipők, samponok, zubbonyok és hálóingek, fodrászok és manikűrösök; valamint az obligát kávékimérés, szambazenekar és hirdetőtábla – és az állandó, lüktető vita és alkudozás. Volt, ahol pár százan látogatták a néhány tíz bódét, másutt ezrek is megfordultak a standok százai között bókászva. A szervezők szerint 2001-re Argentína 4500 piacán félmilliónyi ember mintegy 600 millió kreditet forgatott meg (Norman 2002). Pontos adatokat nem ismerünk.

A tömegközlekedés segítségével az argentinok keresztül-kasul utazgathattak a városban, a külvárosok hallgatólagosan megtűrt bódételepei között, vidékre vagy egy másik városba, hogy annyi csomópontot keressenek fel, amennyit csak tudnak. Aki hozzáfért a kreditrendszerhez, biztosan nem éhezett, ami nem mondható el rengeteg emberről, akik az ország távol eső, indiánok lakta, elnyomorodott területein éltek, közel a bolíviai határhoz. Következésképpen sokan akár órákig is sorban álltak, hogy bejussanak a piacokra, és bizonyos távolságra el is utaztak, ha kellett. Az emberek szomszédjaikkal vagy akár a helyi templom segítségével kialakíthatták saját csomópontjukat, kinyomtathatták saját valutájukat, és elfogadtathatták magukat a környező csomópontokkal. Némelyik csomópontot szigorúan irányították, és csak saját tagjaiknak engedélyezték a kereskedést, míg mások nyitottabbnak, kevésbé formalizáltak bizonyultak. Volt, ahol kölcsönösen elfogadták egymás kreditjeit, másutt nem. Ám nem volt semmiféle központi ellenőrzés vagy adminisztráció, és semmi sem akadályozta meg egy óriási ország lakosait abban, hogy akár a legtávolabb élő árustól is vásároljanak, amennyiben az hajlandó volt kreditjeiket elfogadni.

Igen lényegesek azok a kulturális és társadalom-földrajzi vetületek és viszonyok, amelyek közepette a *trueque* (a barter) működött. Négytipusú cserehálózatot különíthetünk el – mindegyik azon igyekezett, hogy valamiféle rendet vigyen egy figyelemreméltóan sokszínű jelenségbe, és igen eltérően viszonyultak az alternatív fizetőeszközök mikropolitikájához. A *Red Global de Trueque* (globális cserehálózat, RGT), amelyet a PAR alapított, egy franchise-rendszeren keresztül működött Argentína-szerte, amelyet Bernalból igazgattak, és bankóikat, az *arborlitókat* is központilag nyomták. A *Red de Trueque Solidario* (szolidaritás cserehálózat, RTS) elsősorban a főváros körül szerveződött (bár országszerte voltak

támogatói), saját, helyileg nyomtatott bankóit használta, amelyek néha csereszabatosak voltak más csomópontok papírjaival, néha nem. Az RTS sokkal harcosabban lokalista és alulról szerveződő volt, mint az RGT, heves volt közöttük a vetélkedés. A harmadik típusú hálózatot példázza a *Zona Oeste* (nyugati zóna) a főváros körüli bódévárosokban. Ezt egy üzletember, Fernando Sampayo vezette, mégpedig igen autokratikus módon – ő saját valutát bocsátott ki, amelyre közismert üzleti tisztessége jelentett a garanciát. Sampayo a helyi „konzervatív üzletember” megtestesülése volt. Végül voltak cserehálózatok más városi központokban, különösen Mar del Platában és Mendozában, amelyek földrajzilag is elkülönültek a központtól, és megvoltak a saját helyi jellegzetességeik. Ezek általában az RTS-szel rokonszenveztek, ám igyekeztek kimaradni azokból a belharcokból, amelyek – később látni fogjuk – 2001-ben törtek ki az RGT és az RTS között.

A *coralito* idején, 2001 decembere és 2002 áprilisa között, mikor az argentinok a szó szoros értelmében nem tudtak hozzájutni a bankszámláikon lévő pénzükhöz, a gazdaság lényegében leállt, és millióknak kellett a szűkölködéssel, vagy akár az éhínséggel szembesülni. A PAR a válságra reagálva elegendő cserevalutát nyomott ahhoz, hogy felhasználók millióinak igényeit is kielégítse, és azzal érveltek, hogy egy ilyen alapvetően „alulról jövő keynesianizmusban” rövidebb távon figyelmen kívül lehet hagyni az inflációs hatások következményeit. „Kezdőcsomagok” ezreit állították össze, amelyek pezőért megvásárolható krediteket tartalmaztak. Az RTS nem látta, hogy ez miért lenne legitim és felelősségteljes eljárás. Az RTS azzal vádolta az RGT-t, hogy ha pezőért árusítja a krediteket, akkor csupán egy „gazdagodj meg gyorsan”-csapatát alakul, akár bármelyik más, a tömegbázistól elszakadó ügyeskedő, harácsoló üzleti kalandor. A PAR egyszerűen úgy látta, hogy egy előre nem látott mértékű válságra reagálnak, és legfeljebb az ügyeletek átláthatósága terén akad némi problémájuk. Akárhogyan is, meg voltak győződve arról, hogy a világ legnagyobb alternatív fizetőeszköz-rendszerének kitalálóiaként jogukban áll úgy használni produktumukat, ahogy jónak látják, és összes kritikusuk csupán szűk látókörű, akadékoskodó fogadatlan prókátor.

Az RTS azzal érvelt, hogy a válságra leginkább alulról szerveződő, kisméretű, helyi hálózatokkal lehet válaszolni. A piacot a társadalmilag létrehozott, saját kialakítói által használt fizetőeszköz képes újraformálni, és nem egy olyan alternatív valuta, amelyet valamiféle jóindulatú NGO vagy üzletember gyömöszöl az emberek kezébe: „A társadalmi fizetőeszköz szükségszerűen helyi jellegű, mivel létrehozása nem valamiféle csoport vagy személy döntése, hanem e valuta kialakításának társadalmi folyamata – ahol minden résztvevő [...] a folyamat valódi aktora, irányítója [...] és ők adnak értéket e fizetőeszköznek” (Alberto, mendóza-i szervező). Az RTS amiatt aggódott, hogy a PAR tevékenysége inflációt gerjeszt és sérülékennyé teszi a hálózatot – vagyis a fizetőeszköz értékét csak közösségi ellenőrzéssel lehet biztosítani, ami biztosítékot jelenthet

a bankóprés felelőtlen túljáratásával és a hamisítással szemben. Azt hangsúlyozták, hogy erős közösségi mechanizmusoknak kell fellépniük a heti piacgyűléseken. Ezek biztosíthatják egy olyan reflexív gazdaság kialakulását, ahol a kereskedők megoszthatják és újratermelhetik a kölcsönös segítség értékeit, amelyek előmozdítják a cserét és éberren figyelik az ügyeskedőket és rosszakarókat. Ezeket az értékeket foglalta össze a Buenos Aires-i *trueque*-újság 2002. márciusi kiadása, amelynek címlapján a karikatúrafigura Jose Solidario (Szolidaritás Józsi) a következő tanácsokat adta az olvasóknak:

– *Ne vásárolj krediteket!* Ezzel csupán azoknak a gátlástalan embeereknek a zsebéből hízalod, akik árusítják őket.

– *Szolidaritással termelj.* Gondold meg, hogy mit tudsz termelni, és miről tudod, hogy másoknak szüksége van rá a csomópontban.

– *Szolidaritással oszd meg termékedet.* Ne egyetlen termasztónak add el termékeidet. Tedd lehetővé többek számára, hogy hozzáférjenek azokhoz.

– *Szolidaritással fogyassz.* Csak azt vásárolj meg, amire szükséged van, és add meg a lehetőséget más termasztónak is, hogy megvásárolják azt, amit te vásárolsz.

Az RTS ezért azt forszírozta, hogy egy beiktató gyűlésen új tagjai aktívan fogadják be a hálózat „termasztói” értékrendszerét, és vegyék ki (valamely általuk létrehozott áruval) részüket a termelésből, mielőtt első ízben kredithez jutnak – mindezt pedig egy olyan irányítási struktúra keretében, amely biztosítja a piacok megfelelő és tisztességes működését, ahol minden csoportnak aktív döntési joga van abban, hogy befogadnak-e új csomópontokat a hálózatba, vagy mennyi fizetőeszközt bocsátanak ki. A közösségi döntés melletti elkötelezettségüknek megfelelően 2002-ben az RTS-csomópontok havonta tartottak országos szintű gyűléseket, hogy tevékenységüket összehangolják. Így például a 2002. áprilisi gyűlést az Entre Ríos tartománybeli Gualiguac városában tartották, és tizennégy régió képviselői vettek részt rajta; voltak, akik olyan messziről érkeztek, mint Mar Del Plata, Salta, Cordoba, Rosario és Chaco. Minden egyes döntés esetén az egyhangú egyetértés és a részvétel fontosságát hangsúlyozták. A PAR ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy mindezek túlságosan kisléptékű választ jelentenek a válság méreteihez képest, és az RTS szervezői saját baloldali politikai elképzeléseiket akarják rákényszeríteni egy olyan kölcsönös segítségen alapuló gazdasági tevékenységre, amelynek politikamentesnek kellene maradnia. A *Zona Oeste* a barter széles körű használata mellett kardoskodott, amely kielégítené az óriási igényeket, és egyetértett a kritikával, hogy az RTS elkötelezettsége túlpolitizált, és lelassítja a szükséges fejlődést. Ugyanakkor avval is egyetértettek, hogy a PAR átláthatatlansága és agresszív kampányolása teret ad azoknak a gyanúsításoknak, hogy a szervezet nyeréskedni akar. A *Zona Oeste* üzleti alapon működött, és az alapos és átlátható könyvelést tartotta üdvösnek.

A 2002-es év folyamán részben mindkét vélemény igazolódott. Az RGT-nek igaza volt abban, hogy az RTS kisléptékű, LETSystem-jellegű stratégiája túlságosan lassúnak bizonyult, mikor a rettenetes gazdasági körülmények miatt emberek milliói özönlöttek a csomópontokba, és el-söpörték az elkötelezettség kialakítására kitalált processzusokat. Amint arról még részletesebben szólunk, számos csomópont vad, kaotikus helyé züllött, ahol nyomorgó, kétségbeesett emberek harcoltak egymás ellen, gyakran erőszakosan is, hogy bejussanak a piacra és megszerezhessék a legjobb árukat. A megdöbbsent RTS-szervezők, akik képtelenek voltak beintegrálni a csomópontokba törekvő tömegeket, úgy érezték, hogy egy „szörnyeteget” keltettek életre. Ám az RTS-nek is igaza volt: a milliószámra nyomott kreditek inflálódtak. A PAR központi struktúrájának kaotikus jellege is problémákat okozott, mivel a franchise-rendszer mesz-sze nem volt mindig tökéletes. A perónista párt politikai masinériája a PAR kezdőkészleteit megvásárolva minden további nélkül be tudott szivárogni a cserehálózatokba, hogy létrehozza saját klientúrája csomópontjait, és idővel erőszakosan felszámolja a „rivális” RTS csomópontokat. Egy RGT franchise esetében rejtett kamerával rögzítették, hogy lopott cipőket árúsítanak, majd az árust börtönbe zárták.

Így, látszólag egyik napról a másikra, a barter hitelessége kataszt-rofálisan meggyengült. 2002 novemberében a Canal 9 csatorna főműsoridőben „leplezte le” azt, amit ők „a nagy barter-botránynak” neveztek. Állításaik szerint a piacon lopott árukkal kereskedtek, a kre-diteket hamisították, az eladásra kínált élelmiszerek rossz minőségűek voltak. Az RTG aktivistái mindezt a perónista kormányzat politikai táma-dásának tulajdonították; a kormányt aggasztotta, hogy a barter gyengíti Argentína nemzetközi reputációját, és aláássa azt a klientúrahálózatot, amely a Perónista Párt alapjául szolgált (a kliensrendszer részletes leírásához lásd Auyero 2000). Az RTG azt hangsúlyozta, hogy az adott tévécsatorna a perónisták szócsöve, a lopott árukat szervezett bűnbán-dák árulják jelöletlen furgonok hátuljából, és hogy a PAR Buenos Aires-i központjában razziázó rendőrök 100 ezer pezót loptak el a szervezet kasszájából. Az RTS szerint azonban ez ostobaság volt – szerintük a PAR maga idézte elő a kreditek inflálódását, számos etikátlan franchise-zal működött együtt, és a tévéseknek igenis igazuk volt, hogy mindezt napvilágra hozták. Ám a vita eredménye végső soron az volt, hogy a barter – mind a négy hálózaté – részesedése zuhanórepülésbe kezdett Argentínában, és hamarosan töredékére (az aktivisták szerint korábbi volumene 10-40 százalékára) zsugorodott. Csomópontok száza szűntek meg.

A barter látványos összeomlása Argentínában bizonyos mértékig azt illusztrálja, hogy van jogosultsága azoknak a lokalista aggodalmaknak, amelyek a fizetőeszközök gazdasági sokféleségét féltik – márpedig ezeket az aggodalmakat az RGT kivételével az összes alternatív fize-tőeszköze alapozó mozgalom osztotta. Azok az RTS-csomópontok,

amelyek földrajzilag – vagy mivel nem fogadták be őket – jobban elkülönültek a szövetségektől, jobban viselték a sokkot, és 2002 novembere után történtek is erőfeszítések, hogy a helyi fizetőeszközök sokszínűbb hálózatára alapozva építsék újjá a hálózatokat, amelyek zárt csomópontokon alapulnának (vagyis csak a saját fizetőeszközüket fogadnák el). Ugyanakkor viszont a PAR tapasztalatai azt mutatták, hogy a nem lokális jellegű alternatív fizetőeszköz olyan gazdasági jelentőségre jutott, mint semmiféle más modell az 1930-as évek óta, a pusztító gazdasági katasztrófa közepette rengeteg embert tudott életben tartani, sőt talán még a forradalmat is sikeresen megakadályozta (ami kétségkívül ironikus eredmény egy nemkapitalista program esetében). És mindez részben a PAR hatékony franchise-felfogásának volt köszönhető. A PAR előre gyártott fizetőeszköz-programmal látta el az embereket, a csomópontok elérhető teret adtak a kereskedés leegyszerűsítéséhez, és a pénz alternatív formáinak koncepcióját könnyen elfogadták egy olyan országban, ahol a korábbi inflációs tapasztalatok és politikai bizonytalanságok miatt az emberek hozzászótkak már a pénz változásaihoz. Amint arra Ingham (2004, 165-4) is rámutat, Argentínában nem volt rendesen megalapozva a pénzkibocsátás állami monopóliuma, és az argentinok számára nem volt újdonság, hogy hiperinflációs időszakokban unortodox eszközökhöz folyamodnak. Ám van még lényeges szempont. A barter argentinai sikere részben annak is betudható, hogy sikerült a krediteket nagyobb régiókra is kiterjeszteni, illetve az utazgatással nagyobb piacokat létrehozni (North 2005). Ez azt sugallja, hogy a nagyobb léptékek magasabb szintre emelik a kereskedelmet, bár továbbra is azon alapulnak, hogy az extrém méretű válság idején a háztartási jellegű élelmiszer-ellátást nagyobb csoportokra terjesztik ki. A kapitalista piac oly mértékben szétesett, hogy a gyárak is csak a csomópontokban tudták értékesíteni azokat a termékeket, amelyek a szabadpiacon eladhatatlanokká váltak, és ezért a bartercsomópontok – amelyek mindenki számára elérhetőek voltak – komoly piaci tényezővé váltak. Így a válság tetőpontján a bartergazdaság jelentős állásokat hódított meg a termelés területén is, amire első ízben került sor az alternatív fizetőeszközök története során.

A cserehálózatok, mint tömeges megélhetési stratégiák

Argentínában a barter több volt, mint küzdelem az új pénzformákért: olyan milliók számára jelentett működőképes megélhetési stratégiát, akik más módon már nem tudták megélhetésüket biztosítani.

Monica tipikus barter-termasztó. Kora negyvenesként akkor kezdte a bartercsomópontokat látogatni, mikor elveszítette munkáját és depressziós lett. Először óraszíjakat és más hasonló dolgokat árult mindenfelé, amik egykori boltjából megmaradtak. 2002-ben képes volt teljesen fedezni megélhetését úgy, hogy napi rendszerességgel három különböző

csomópontot is látogatott. Egy anya és lánya fánkot sütött, amit húsz-harminc perc alatt el is tudtak adni a csomópontokban. 15 kreditért kínálták a fánkok tucatját, és minden hozzávalót a cserepiacon szereztek be. Egy harmadik termasztó csokoládés palacsintát sütött, amihez a rendes piacon szerezte be a hozzávalókat, és csupán a legdrágábbat, a csokoládét vásárolta a cserepiacon. Mikor a csomópontban találkoztunk vele, a következőket cipelte éppen haza: három napra elegendő zöldséget, egy borotvát, egy zseblámpát, fokhagymát, 12 szelet pizzát (egy családi étkezésre valót), szörpöt, egy csomag kekszet, véccépapírt, négy citromot (egy hétre elegendőt) – és még maradt is néhány kreditje. A krach előtt, mikor csak szombat és vasárnap kereste fel a csomópontokat, képes volt az egész heti élelmiszert beszerezni, sőt akár többet is: „Számomra ez olyan volt, mint egy munkahely [...] abban az évben többé-kevésbé a cseréből éltem.” Persze azért nem volt ez könnyű élet: hús csupán ritkán került az asztalra. Igen gondosan kellett megszerveznie költségvetését, és egy barátjával afféle rendszert dolgoztak ki rá, hogy miként kutathatják fel a szükséges termékeket a kismillió csomópont kínálatából. A gondos tervezés nélkül „ha nem vagy realista, elvesztél” – mondta. „Nekem jól működött, de az embernek nagyon oda kell figyelnie.”

Sokan vélekedtek hasonlóan. A termasztók szakemberek – fogorvosok, orvosok, akár pszichológusok – szolgáltatásaihoz is olcsón hozzájuthattak. Ahogy a *coralito* idején a középosztálybeli háztartások a piacra vitték felesleges ruháikat, háztartási eszközeiket, mindenféle dolgaikat, a szegényebbek olyasmikhez is hozzájutottak, amikhez korábban nem, illetve amiket pezóért még akkor sem tudtak volna megvásárolni. („Olyan dolgokhoz jutottam, amikről korábban nem is álmodtam: egy esőkabáthoz, márkás cipőkhöz; igazi jólét volt ez számomra.”) És nem csupán a szükségletekről szólt a dolog – sokak számára kifejezett örömet jelentettek ezek a cserepiacok. Buenos Airesben a csomópontok látogatása, a *trueque* kezdetben „már-már divatossá vált” – szórakozásnak számított végigtallózni a standokat, összefutni az ismerősökkel, venni valami rágcálnivalót.

A *trueque* jellemzően olyan gazdaság volt, amelyet elsősorban nők működtettek, és ők is élvezték leginkább. Ennek részben az volt az oka, hogy a válság miatt a háztartások élelmiszer-ellátását leginkább cserével lehetett biztosítani, és ez a munka túlnyomórészt amúgy is a nőkre hárult. A nők azzal érveltek, hogy ők tartják össze a családokat, és bár Argentína manifeszt módon patriarchális ország, valójában a nők vállán nyugszanak az otthon terhei: „Mi, nők vagyunk a vállalkozók; a férfiak szegényülőbbek.” Más vélemény szerint: „Olyan ez, mint a háborút követő újjáépítés”: a férfiak pánikba esnek és protestálnak, míg továbbra is a nők feladata marad, hogy a család rendszeren fel legyen öltözve. A csomópontok koordinátorai többnyire nők voltak, és gyakran igen jól végezték ezt a munkát. Ők biztosították, hogy a csomópontokon az emberek egyaránt legyenek fogyasztók és termelők, a jobb csomópontokon

ellenőrizték az élelmiszerek terjesztését, átlátható módon működtették a csomópontokat (különösen fontos volt, hogy el tudjanak számolni az elköltött pénzekkel), vagy éppen várározási listákat dolgoztak ki, hogy mindenki egyenlő részesedést kapjon. A koordináció alapvető fontosságú volt a csomópontok hatékonyságában, és a nők olyan biztos kézzel vették át ezt a feladatot, ami normális körülmények között lehetetlen lett volna a patriarchális Argentínában.

Számos piac kooperatív, támogató környezetet biztosított. Némelyik kicsi volt és otthonos, mások jól irányítottak és hatékonyan szervezettek. Volt, ahol táblákra írták ki az aktuális árakat, máshol koordinátorok segítettek az embereknek és igyekeztek megakadályozni az inflációs árak elszabadulását. A bevezető képzéseken a leendő termeszítők megtanultak alkudni (elsősorban az árak és a minőség tekintetében), elmondani, hogy mire van szükségük, és tisztába kerülni azzal, hogy másoknak mire van szükségük. Közösségként a termeszítők megtanulták, hogy ne túrják az inflációs árakat, és vagy maguk lépjenek fel az árdrágítókkal szemben, vagy kérjék a koordinátorok segítségét. Az emberek általában etikusan, egy közösség tagjaiként kereskedtek: „Mi itt mind barátok vagyunk.” „Olyan az egész, mint egy család.” „Igen, ez egy remek dolog: csak beszélünk és beszélünk; gondolatokat cserélünk és barátságokat kötünk.” Vagy a legfrappánsabb megfogalmazás: *Charly, antes que vos viniste nos saludabamos; ahora nos conocemos* – Charly, mielőtt idejöttél volna, köszönőviszonyban voltunk; most ismerjük egymást.

Még azok is, akik nem ezeken a piacokon biztosították megélhetésüket, a kooperatív jelleget hangsúlyozták: „Szociológiai szempontból működik; gazdasági szempontból hasznos.” A termeszítők úgy érezték „Megéltem a szolidaritást [...] itt kiválaszthatod, mit fogyasztasz; máshogy találkozol a dolgokkal; olyan dolgokat vihetsz haza, amik szeretettel készültek.” A piac enyhülést jelentett a válságban: „Olyan volt, mint egy vészkijárat – terápia helyett a piacra jártam.” „Mind ugyanabban a cipőben járunk.” „Ha lenne pénzünk, nem kellene idejárnunk.” „Itt nincs különbség a társadalmi osztályok között.” Úgy látszik hát, akkoriban Argentínában igazolódtak az alternatív fizetőeszközök híveinek reményei: a neoliberalizmus romjain egy jobb gazdasági forma jött létre.

A válságra adott mikropolitikai válasz

A barter egy esélyt adott a válság túlélésére és – ahogy a szervezők látták – egyfajta utat is jelentett, amely mikrohitelekkel, kis üzletek meg alapozásával, kooperatív fejlődéssel, arányos közös költségvetéssel fejlesztette a helyi, nem exportérdekelt, a lokális szükségletekre alapozott termelést, és így kiutat is jelenthetett a válságból. Ez a stratégia bizonyos mértékű szimpátiát keltett a balos orientációjú Buenos Aires-i önkormányzat köreiben is (North és Huber 2004).

Habár sokan nem csupán úgy tekintettek a *trueque*-re mint ahol szükségleteiket biztosíthatják, hanem élvezetes, szolidáris élményt is jelentett számukra, a legtöbb termeszto számára alapvetően kiút volt egy rettenetes pénzügyi, társadalmi és politikai helyzetből. 2002-ben a termesztoók és a csomópontszervezők túlnyomó része szemében a *trueque* az akut pénzügyi szükségletek terméke volt, nem a politikai meggyőződésé:

„Soha nem ártottuk magunkat a politikába [...] A *trueque*-nek semmi köze sem volt a *piqueterók* vagy a CTA szakszervezetek nagy tüntetéseihöz, a *Madres de Plaza de Mayo*hoz (május téri anyák), vagy hasonló dolgokhoz [...] Ez a szervezet sohasem politizált, és ezt a politikusok is nagyon jól megértették, hiszen rengeteg ember vett részt a *Zona Oeste*-ben, és ha a *trueque* tüntetni akart volna, akkor megteheti [...] Én személy szerint sohasem tartoztam egyikhez sem ezek közül a mozgalmak közül.” (Fernando, a *Zona Oeste* egy Buenos Aires-i szervezője)

A válság mélypontján az aktivisták kevésbé a kapitalizmus alternatívájának tekintették a bartert, mint segítségnek a középosztály számára, amelyik nem szokott hozzá, hogy önmagáról gondoskodjon, hogy átvészelhesse a válságot és új megélhetési formákat alakítson ki magának. A barter szinte afféle játszma volt, a kiskereskedők próbajátéka a piact-gazdasághoz, ám nem a tőkefelhalmozásra, hanem a szükségletekre alapozódott:

„A dolog lényege, hogy megváltozzon az emberek gondolkodása [...] alkalmazottból mikrovállalkozást működtető üzletemberré, termelővé váljanak. Mindez a gondolkodás megváltozását jelenti. Arról panaszkodnak, hogy nincsenek munkahelyek. Én azt válaszolom, nincsenek munkáltatók, de munka, az van [...] És van munka, hiszen vannak kielégítésre váró szükségletek; és ezek közül van, amit a munkánkkal ki tudunk elégíteni, nemde? A karizmatikus aspektus – megerősíteni egy olyan népesség szellemét, amely munka nélkül maradt [...] és az a tudat, hogy ennek nincs alternatívája – működőképesnek bizonyult. Megerősíteni a szellemet; ösztönözni a termelést, a szolgáltatásokat; a reciklált áruk hozzáadott értékét. Bőséget találni ott, ahol más szükségletet lát, vagy nem lát egyáltalán semmit sem [...] A *trueque*-ben leginkább a középosztály elszegényedett tagjaival lehet találkozni; ők mások, mint a hagyományos szegények, akik hozzászoktak, hogy mindig újabb forrásokat keressenek. Az elszegényedő középosztály lakásaiban vívja a küzdelmét a telefonszámlákkal, a gázszámlákkal stb.” (Charly, Buenos Aires-i RTS-szervező)

Egy radikálisabb szemszögből Alberto, egy mendőzai független hálózat szervezője a termelés új formáit generáló módszernek látja:

„Világosan látjuk [...] a társadalmi kirekesztést [...] ezt az új jelenléte, amelyet új termelési rendszerekkel kell megoldanunk [...] A foglalkoztatottság egyre inkább csökkent [...] és továbbra is csökken. Más szavakkal [...] ez egy strukturális probléma. Vagyis az a célunk, hogy a termelés fejlődését generáljuk, ami munkahelyeket generál, és új módon szervezi meg az embereket.”

Alberto szerint az argentin baloldal hagyományosan szembeállította a piacot az állammal, és az államtól várt megoldást. 1989 után azonban, vélte Alberto, ez már nem tekinthető adekvát megoldásnak, és a közönség által ellenőrzött és szabályozott piacokra van szükség, amelyek nem a versenyen, hanem a kölcsönösségen alapulnak. Carlos a mendóza Mar-y-Sierras *trueque* tagja politikai és módszertani elképzeléseiben közelebb áll a hagyományos, fegyelmezett baloldali pártokhoz. Számára a barter eszköz egy cél eléréséhez: ha az emberek gondolkodását nem változtatja meg, akkor semmi értelme. Mar-y-Sierrasban a kereskedőket *socióknak*, társaknak hívják. Carlos szerint a probléma könnyebbik oldala volt megtalálni a kooperáció példáit és megalapozni a megélhetést – ám nehezebb volt példákat találni a valódi *kölcsönösségre*. A társak erőteljes irányítást, felülről kezdeményezett szervezést igényeltek, míg Carlos inkább a kölcsönösség érzésében mélyen gyökerező önszerveződést preferálná:

„A *trueque*-ben kezdettől fogva igyekszünk fogékonyságot kialakítani. Mi nem csak annyit várunk a *trueque*-től, hogy legyen egy piacunk, ahol más pénz forog, mint a kapitalista piacon, és azt szociális pénznek titulálhatjuk [...], hanem hogy legyen egy csomópontunk, valódi szociális pénzzel; ám a fogékonyságot fejlesztő erőfeszítések dacára ezt nagyon nehéz megértetni az emberekkel – igen kevésbé vagyunk sikeresek e téren [...] Az emberek jól elvannak ezzel, de nincs mély meggyőződésük; nincs bennük militancia, vagyis hogy ne csak ismerjék ezeket az eszméket, de tovább is akarják vinni őket [...] Nagyon nehéz megértetni velük, hogy mindez nem csak a luxusról meg a gazdasági jólétről szól, hanem a szolidaritásról is; és mindez különösképpen nehéz a gazdasági inség jelenlegi szorításában.”

Az extrém gazdasági inségre tett megjegyzés igen fontos.

A megsemmisítő válság

A válság súlyosbodásával a kooperatív és szolidáris gazdaságra törekvő koordinátoroknak és a termasztóknak egyre kevésbé sikerült szabályozniuk az általuk alapított csomópontok működését. Milliók áramlottak a hálózatokba, és az új tagok seregeit már nem lehetett beavatni. Ne-

hezükre esett konszenzusos árakat kialakítani, és nem értették a barter működését. Hamar kimerültek az alig, vagy egyáltalán nem szabályozott csomópontok; elárasztották őket az elszegényedett, kétségbeesett vásárlók (többé már nem termesztek, hiszen termelni nem termeltek), akik hosszan tallóztak a mindenféle ócskasággal, a középosztálybeli „spórolás” kacatjaival borított asztalok között, használatra hegyek és hasonlók között turkálva. A későn érkezők hatalmas sorokat találtak a bejáratok előtt, és semmi használhatót, mikor végre bejutottak a piacokra. Bent hátrányba kerültek azok, akik jó minőségű árucikkkel érkeztek a piacra, hiszen árusítás közben nem nézhették át a piacot, hogy beszerezzék saját szükségleteiket, és a jobb árukat azok vitték el, akik semmit sem hoztak magukkal eladni. Rengeteg volt az újdonsült termeszte; ők már nem tudták, hogyan termeljenek, nem voltak meg a hozzávalóik, vagy a szabadpiacon kellett beszerezniük a hozzávalókat az élelmiszerekhez. Alig akadtak olyan tanfolyamok vagy képzési lehetőségek, ahol ezek az emberek fejleszthették volna szakértelmüket, vagy új szakmákat sajátíthattak volna el. Vagy egyszerűen csak megvásárolták a krediteket. A piacok, úgy látszott, kikerültek minden ellenőrzés alól; a hosszas sorban állás után négyszáz ember zsúfolódott egy 150 főre méretezett helyiségben, és ilyesféle vélemények születtek a csomópontokról: „Szörnyű volt – sötét, levegőtlen, gyengén felszerelt”; „Vacak és rettenetesen drága”; „Féltem; rengeteg ember, mozdulni, sőt levegőt venni is alig lehetett”; „Az emberek egymásnak estek; megölték egymást egy-egy rongyért vagy némi élelmiszert”.

A szerző-mozgó vivók csomópontból csomópontra vándoroltak, olcsón vásároltak a tapasztalatlan eladóktól, majd az árucikkeket drágán adták tovább (nem egyszer azoknak az orra előtt, akiktől előbb megvették azokat). A piactereken kívül, az utcán árusítottak. A szervezők rettenetesen szegénykeztek: „A legszörnyűbb bűn az, mikor szegény emberek nyereszkednek szegény embereken”; „Mi szolidárisak akartunk lenni, de mindig akadtak beszivárgók”. A barter a szolidaritás gazdaságából kereskedelmi kapcsolattá változott.

Sokak számára, különösen ha a becsődült középosztályból jöttek, és közülük is főleg a férfiaknak, a *trueque* egyáltalán nem jelentett már semmiféle örömteli elfoglaltságot. Az „új szegények” – a középosztálybeliek – szegényként, kudarcuk bizonyítékeként élték meg, hogy a csomópontokra kellett járniuk. A középosztályból érkező szakembereknek hiányzott korábbi státuszuk. Így például Susanna pszichiáter volt, férje festő. A nőt frusztrálták a csomópontok. Hosszú ideig mindketten azt termelték, amire a legnagyobb szükség volt – vagyis élelmiszert –, de elégük lett ebből az életmódból. Azzal a szakértelemmel akartak kereskedni, amit szerettek, és amit elsajátítottak. Susanna angolórát kínált, pszichiátriai leckét adott és tangót tanított volna, de ezekre alig volt kereslet; mindenki az alapvető létszükségleti cikkeket akarta megszerezni. Amikor megkérdeztük, hogy több csomóponton kínálta-e szolgáltatásait,

azt válaszolta, hogy erre nem lett volna ideje, hiszen pénzt kellett keresnie. Egy másik vélemény szerint: „A *trueque* egy illúzió; kényszer és nem megváltás. Az adott napról szól: eladok és eszem.”

A piacok ekkor már sokszor igen messzire estek a felszabadított gazdaságtól. Másodosztályú túlélési mechanizmusokként működtek sokak számára, vagy rosszabb esetben afféle kaotikus aki-kapja-marja helyekként. Az RGT döntése a kreditek franchise-rendszerbe vonásáról katasztrofálisnak bizonyult, hiszen alig szervezett csomópontok tömegeit hozta létre. Ezek a csomópontok vagy a politikusok, vagy a szervezett bűnbandák, netán mindannyian együtt nagy székérderékszámra nyomtatták az ötvenkredites bankókat, és – nem meglepő – 2002 áprilisa és novembere között nagymértékű inflációs hullám rontotta le a bartert. Egy csomag liszt, ami 1-2 kreditet ért, amikor a cserepénz még paritásban volt a dollárhoz kötött pezóval, előbb 500-800, majd 1000 kreditre drágult. Egy ruhacsomag, ami áprilisban még 40 kreditért kelt el, novemberben már 5000 kreditért került a standokra. Ezek a szélsőségek, de az árak azután is igen magasak maradtak, hogy a piac 2003-ban stabilizálódott, és nem fogadták el a régi inflációs bankókat. Az embereknek rászédettnek érezték magukat, és nem vittek minőségi árucikkeket a csomópontokra. Ahogy egyik interjúalanyunk panaszkolta: „A krach után elég kreditem volt ahhoz, hogy kitapétázzam velük a szobámat”.

Egy bizonytalan gazdaságban, ahol a problémák gyorsabban látszanak kialakulni, mint a megoldások, bizonyos formájú szervezethez, irányítás, ellenőrzés elengedhetetlen, ám ezt sokszor igen nehéz volt megtalálni 2001 decembere és 2002 szeptembere között. Némelyik csomópont jobban teljesített: ezeket nagyobb odafigyeléssel irányították. Jellemzően úgy, hogy csak azokat engedték be, akik valamilyen módon maguk is termeltek, koordinátorok jártak körbe, és igyekeztek megoldani a felmerülő problémákat, kiküszöbölni a rossz minőségű árukat és a tisztességtelen árképzést. A Mar del Plata-i Mar-y-Sierras hálózatot különösen demokratikusan és eredményesen igazgatták, míg a *big business* által irányított *Zona Oesté*-ben is szilárd, bár meglehetősen önkényúrjellegű irányítás valósult meg. Ezeket a piacokat kevésbé rázta meg a bizalom inflációja, mint azokat, amelyeket nem irányítottak ilyen erős kézzel. Ám rengeteg csomópont szenvedte meg az irányítás gyengeségét: a szervezők gyakran csak nem bizonyultak eléggé hatékonyak, máskor korruptak voltak, mindenféle bűncselekménnyel vádolták őket. Veronika így beszélt a Nodo Nikkai-i RTS-csomópontról:

„Mindenféle előjog alakult ki. A koordinátorok eredetileg a kapunál ellenőrizték, hogy mit hoztak eladni az emberek, és ezt sok koordinátor kihasználta, hogy maguknak szerezzék meg a legjobb cuccokat. A rendszer korrupt volt: a belépéskor 50 centavót kellett fizetni, amely arra szolgált volna, hogy a koordinátorok működtetik a helyet, és az emberek hozzájutnak az alapvető cikkekhez főzéshez, de a rend-

szer elbukott azon, hogy senki sem kapta meg ezeket az alapvető dolgokat, külön fizetni kellett értük, és sok koordinátor zsebre tette a pénzt. Sokak számára volt ez jó üzlet, akik beszálltak.”

Akadtt, aki így panaszkodott: „Ez a szervezők üzlete; ma mintegy 500 ember van itt, akik fizettek kb. 750 pezót – és ennek a helynek a havi bére 3000 pezó.”

Nem lehet eldönteni persze, hogy az inkriminált koordinátorok korrupciósak voltak, vagy csak nem eléggé hatékonyak, netán csupán munkájuk nem volt eléggé átlátható. Senki sem élt bizonyítható *dolce vitát* egy-egy *tureque* csomópont koordinálásából (ami bizony nem mondható el némely új vallás frontembereiről), bár kritikusaik szerint ezek az emberek egyszerűen csak okosabbak voltak annál, hogy vagyonukkal parádézzanak, és a pénzek külföldi bankszámlákon landoltak. De akár korrupciósak, akár túlterheltek vagy csak alkalmatlanok voltak, a piacok többnyire egy-egy koordinátorra vagy koordinátorok egy csoportjára alapozódtak, és csak ritkán voltak öngazgatóak. A koordinátorokat gyakran elkeserítette, hogy az általuk igazgatott piac nem az a felszabadított gazdaság, amiről álmodoztak, hanem csupán a kapitalizmus (jelen esetben a válságban lévő kapitalizmus) körtüneteinek újratermelése.

A termasztók szemszögéből a koordináció öletszerűnek, logikátlannak vagy éppen szeszélyesnek tűnhetett. Rossz néven vették a keménykező ellenőrzést olyanoktól, akiket afféle önjelölt elitnek láttak, és belezavarodtak a különféle csomópontok eltérő regulációs szabályaiba.

A krach lezárulta után a koordinátorok látszólag képesek voltak visszanyerni az immár jóval kisebb piacok irányítását. „Ezek ugyanazok az emberek, de már másként gondolkodnak [...] A dolog kicsűszott a kezükből; most már lazább az ellenőrzés.” Az új reguláció kialakításának folyamatában a csomópontok ismét súlyt helyeztek a termasztók beiktatására, a rendszeres problémamegoldó gyűlésekre, és ismét odafigyeltek a demokratikus működés (Mar-y-Sierras), vagy a keménykező irányítás (Zona Oeste) megerősítésére. A kiábrándult RGT véget vetett a franchise-nak, és eredeti bernali piacán ismét a csoportépítő mechanizmusokra koncentrált. Az RTS apró, húsz-harminc kereskedőt tömörítő, LETSystem-jellegű zárt piacokat működtetett, ahol rengeteg időt szántak arra, hogy gyűléseiken megvitassák, miként ellensúlyozhatnák a gazdasági válság okozta problémákat.

Következtetések

A barter az itt tárgyalt időszakban tömeges bázissal rendelkező, *grassroot*-jellegű mikropolitikai válasz volt a növekvő munkanélküliségre, a szűkölködéssre, és arra, amit az alapítók úgy láttak, mint a jóléti állam temetési menetét, ahol a sírásó szerepét a neoliberális

játssza. Olyan újfajta megélhetést jelentettek, amelyek milliók számára nyújtottak segítséget a válság átvészeléséhez. Sokak számára – amíg a piacok 2002-ben, az Argentínát sújtó gazdasági összeomlás hatására túlszűfoltta nem váltak – remek élményt: együttműködést, barátságot, támogatást is nyújtottak.

Ha a bartert egy jobb, szabadabb gazdaságnak tekintjük, akkor felmerül a kérdés: de mindez kinek kedvezett? Azok számára, akik Menem kormányzása idején, az 1990-es években jól életek, a barter rövid távú, változó hatékonyságú másodlagos túlélési mechanizmus volt, amely megaláztatást, hosszú sorban állást és levetett, rossz minőségű árukat is jelentett – lehetőséget, hogy átvészeljék a szakadék szélén imbolgó kapitalizmus válságát, ám semmi esetre sem helyettesíthette a Guccit és a Pradát, amelyhez oly sok középosztálybeli argentin hozzá volt szokva. Működött, amíg lehetett, mivel egy ideig az argentin középosztály képes volt visszaforgatni és újra felhasználni felhalmozott javait, de alig nyújtott lehetőségeket a középosztály szaktudásának kiaknázására, vagy új mikrovállalkozások kialakítására.

A legszegényebbeknek lehetőségük nyílt, hogy hozzájussanak az új szegények által reciklált javakhoz, és sokuk számára a barter kedvező volt. A jól szervezettek közösségileg szerezhatték meg a szükséges élelmiszert, ruhát – de ez gyakran afféle rossz szájízű hagyott maga után. Argentína nem tartozik a legszegényebb országok közé. Jól fejlett jóléti szolgáltatásai voltak, és igen szervezett munkaereje, amíg Menem kormányzata mindezt fel nem számolta az 1990-es évek során. Furcsa eredményekre vezethet, ha a bartert csak úgy, az extrém mértékű válság kontextusából kiragadva piedesztálra állítjuk. Hiszen ez legitimálná, hogy emberek óriási csoportjai rekedtek kívül a *mainstream* gazdaságon: miért is kellene a kormányoknak segítséget nyújtaniuk azoknak, akik önmaguk is tudnak segíteni magukon? És azokat az óriási összegeket tekintve, amelyeket a neoliberalizmusnak köszönhetően a gazdagok állítólag kimenekítettek az országból (Klein 2003), nem afféle csip-csup ügy ezeken a „muris pénzekben” rágódni? Nem tereli el mindez a figyelmet a *mainstream* gazdaságról, ahol az igazi pénz és a valódi hatalom található? A barter segítette a résztvevők túlélését, és vállalkozói szemléletre tanította őket, és meglehet, ezzel inkább stabilizálta a kapitalizmust, és nem megváltoztatta azt, bár sok alapító abban hitt, hogy új ritmust hoz, amibe a korábban kirekesztettek is részt vehetnek majd. Ahogy egy koordinátor megfogalmazta:

„Úgy gondolom, hogy politikai szempontból a *trueque* komoly társadalmi feszültséget vezetett le; egy értelmes politikusnak ezt látnia kell, és hálásnak lenni azért, hogy kialakult ez a társadalmi mozgalom, amely hatalmas polgárháborút vagy óriási társadalmi problémákat előzött meg; sajnos azonban nincsenek értelmes politikusaink [...] Ha egy politikus kellően értelmes lett volna, és együttműködik a

trueque szervezetekkel, akkor komoly munkamozgalmat alakíthatott volna ki, és ez nem került volna semmibe az államnak.” (Fernando, Zona Oeste, Buenos Aires).

Sajnos a barter nem volt képes „megújítani a társadalmi vagy gazdasági játszmat”. Marxnak, úgy tűnik, igaza volt. A termasztóknak nem volt elegendő erőforrásuk, hogy megteremtsék a vágyott szolidaritáson alapuló gazdaságot, és amint arról másutt már írtam (North és Hubar 2004), alig akadtak próbálkozások egy szélesebb körű szolidaritásalapú gazdaság kialakítására, amely az argentin válság más elemeire – sztrájkolók, lakóhelyi közösségek, üzemfoglalók – is kiterjedt volna.

Ez részben a válság súlyosságának tulajdonítható, hiszen a barter nem volt felkészülve ennek kezelésére. A szolidaritás iránt elkötelezett szervezők azzal szembesültek, hogy a termasztókat a gazdasági kényszer hajtja a csomópontokra, és ha már ott vannak, akkor a koordinátorok feladata megértetni velük a mögöttes etikát, a szolidaritást, és segíteni őket abban, hogy párhuzamos, kettős életet éljenek: egyet a fogyasztói gazdaságban, a másikat pedig a szolidaritás gazdaságában. Nem az ő hibájuk, hogy a nyomasztó mértékű ínség maga alá gyűrte az elkötelezettség kialakítását célzó mechanizmusokat, és nem tudták felépíteni a belső szolidaritás megálmodott szintjeit. Galbraith úgy érvelt, hogy a forradalmak és a háborúkat gyakran unortodox módon finanszírozzák, és a pénz ilyenkor csupán alárendelt szerepet kap a szükségletekkel szemben. Milliók tántorogtak át az argentin gazdaság totális széthullása és a *coralito* jelentette mély válságon, majd kászálódtak ki belőle, mikor a versenyképessé tett pezóra támaszkodó gazdaság kezdett magához térni, és 2003–2005 között a gazdaság élénkülése 7-ről 10 százalékra nőtt. A *trueque* nélkül az alternatíva rettenetes lett volna; a modern gazdaság teljes összeomlása és a tömeges éhínség a túlélésért folytatott háborúba vezetett volna, mindenki harcához mindenki ellen. Ilyen súlyos volt a válság. Persze a szervezők nem egy túlélési mechanizmust álmodtak, hanem egy új gazdaságot. Sokan érezték úgy: „a retorika a szolidaritásról szólt, a valóság a becsapásról.”

Irodalom

- IM 2002: From Riot to Revolution: An Anarchist Analysis of Recent Events in Argentina. <http://thesaloniki.indymedia.org>.
 Aufheben 2003: Picket and Pot-Banger Together: Class Recomposition in Argentina? *Aufheben*, 11: 1–23.
 Dauncey, G. 1988: *Beyond the Crash: The Emerging Rainbow Economy*. London, Greenprint
 De Meulinaire, S. 1999: Reinventing the Market: Alternative Currencies and Community Development in Argentina. *International Journal of Community Currency Research*, 4. <http://www.geog.le.ac.uk/ijccr/ volume4/4no3.htm>.

- Dinerstein, A. 2001: Roadblocks in Argentina: Against the Violence of Stability. *Capital and Class*, 74: 1–7.
- Dinerstein, A. 2002: The Battle of Buenos Aires: Crisis, Insurrection, and the Reinvention of Politics in Argentina. *Historical Materialism*, 10, no. 4: 5–38.
- Dinerstein, A. 2003: Que se Vayan Todos! Popular Insurrection and the Asambleas Barriales in Argentina. *Bulletin of Latin American Research*, 22, no. 2: 187–200.
- Galbraith, J. 1975: *Money: Whence It Came, Where It Went*. London, Andre Deutsch.
- Glover, P. 1995: Ithaca Hours. In *Invested in the Common Good*. Ed. S. Meeker Lowry. New York, New Society Publishers, 72–80.
- Halevi, J. 2002: The Argentine Crisis. *Monthly Review*, 53, no. 11: 15–23.
- Harman, C. 2002: Argentina: Rebellion at the Sharp End of the World Crisis. *International Socialism*, 94: 3–48.
- Holloway, J. 2002: *Change the World without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*. London, Pluto.
- Ingham Geoffrey 2004: *The Nature of Money*. Cambridge, Polity
- Klein, N. 2003: Argentina: A New Kind of Revolution. *Guardian Weekend*, 25 January, 14–22.
- López Levy, M. 2004: *We Are Millions: Neo-Liberalism and New Forms of Political Action in Argentina*. London, Latin America Bureau
- Norman, K. 2002: Barter Nation. *Buenos Aires Herald Magazine*, 6 April, 14–19.
- North, P. 2005: Scaling Alternative Economic Practices? Some Lessons from Alternative Currencies. *Transactions of the Institute of British Geographers* 30, no. 2, 221–33.
- North, P. – Huber, U. 2004: Alternative Spaces of the 'Argentinazo.' *Antipode*, 36, no. 5: 963–84.
- Pearson, R. 2003: Argentina's Barter Network: New Currency for New Times. *Bulletin of Latin American Research*, 22, no. 2: 214–30.
- Petrás, J. 2002: The Unemployed Workers Movement in Argentina. *Monthly Review*, 53, no. 8, 32–45.
- Powell, J. 2002: Petty Capitalism, Perfecting Capitalism or Post-Capitalism? Lessons from the Argentinean Barter Experiments. *Review of International Political Economy*, 9, no. 4: 619–49.
- Primavera, H. – De Sanzo, C. – Covas, H. 1998: Reshuffling for a New Social Order: The Experience of the Global Barter Network in Argentina. Konferencia-előadás: Enhancing People's Space in a Globalising Economy, Espoo, Finnország
- Ramada, C. 2001: User Created Currencies in Latin America. Konferencia-előadás: International Network of Engineers and Scientists for Global Responsibility, Stockholm
- Rock, D. 2002: Racking Argentina. *New Left Review*, 2, no. 17: 55–86.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: Peter North: *Money and Liberation. The Micro-politics of Alternative Currency Movements*. Minnesota–London, University of Minnesota Press, 2007. 8. fejezet. A szöveget rövidítve és szerkesztve közöljük.)

A *guanxi* az ázsiai államközi kapcsolatokban

A Kína-központú hűbérajándék-rendszer újragondolása

A modell történelmi háttere

Az ópiumháborúkat (1839–1842 és 1859–1860) és az első kínai–japán háborút (1894–1895) követően, a Qing-dinasztia (1644–1911), majd az 1911-ben megalakult Kínai Köztársaság (1911–1949) a belső feszültségek kezelésére és a birodalom egyben tartására fordította minden energiáját, és képtelen volt aktív külpolitikát folytatni. A II. világháborús japán vereség következtében azonban a távol-keleti hatalmi viszonyokban jelentős átalakulás ment végbe. Úgy tűnt, a háborús veszteségek ellenére ismét a térség hagyományos nagyhatalma, Kína válik a régió vezető erejévé. A jelentős kulturális különbségek következtében a nyugati döntéshozók (elsősorban a térségben jelentős érdekekkel rendelkező angolszász államok) nem tudták, hogy milyen választ adjanak a Kína jelentette kihívásra. Mivel Kína a késő császárkortól kezdve nem játszott aktív külpolitikai szerepet, a történelemtudomány felé fordultak annak reményében, hogy felkészüljenek Kína várható reakcióira. Kína késő császárkori külkapcsolatainak vizsgálata a kutatások periferikus területének számított. A téma legtekintélyesebb szakértője a Harvard egyetem professzora, John King Fairbank volt. Az 1940-es években publikált „Kína-központú hűbérajándék-rendszer” modellje (Fairbank–Tseng 1941) a felfokozott érdeklődésnek köszönhetően rendkívül népszerűvé vált szakmai körökben. Ez alapjaiban meghatározta a témával kapcsolatos nyugati gondolkodást, kizsorítva minden más lehetséges megközelítést. A következő évtizedek a Fairbank által bevezetett modell csiszolásával, pontosításával teltek. A modell azonban vitathatatlan érdemei ellenére, leíró jellege miatt, képtelen volt a rendszer belső logikáját megragadni, ezért nem szolgált válasszal a politikai döntéshozókat akkor leginkább foglalkoztató kérdésre, hogy milyen elvek irányítják a kínai külpolitikát. Jobb gondolkodási keret híján a nyugati világ Kínára „kommunista” országgént tekintett, annak ellenére, hogy a szocialista

tábor és Kína közötti konfliktusok már az 1950-es évekre látványosan elmélyültek.

Az 1970-es években a kínai–amerikai kapcsolatok javulásával úgy tűnt, immár szükségtelen Kínát megérteni, hiszen az hajlandó elfogadni a nyugati nemzetközi szabályokat, így integrálni lehet a „nyugati világba”. A kapcsolatok javulásával párhuzamosan csökkent az érdeklődés Fairbank modellje iránt. Az 1978-ban meghirdetett „reform és nyitás” következtében azonban Kína példátlanul gyors gazdasági növekedésen ment keresztül, aminek eredményeként a kutatók szeme előtt már az 1990-es években körvonalazódott egy olyan világ képe, melyben egy erős, a továbbiakban már nem szabálykövető, hanem szabályalkotó Kína jelenik meg. A Kína-központú hűbérajándék-modell, alternatívák híján, újra az érdeklődés homlokerébe került.

Mivel Magyarországon a jelentős nemzetközi figyelem ellenére máig kevésbé ismert¹ a Kína-központú hűbérajándék-rendszer, ezért elengedhetetlen Fairbank eredeti modelljének, illetve továbbfejlesztésének főbb jellemzőit bemutatni.

A Kína-központú hűbérajándék rendszer jellemzői

A Kína központú hűbérajándék-rendszer, Fairbank szavaival élve: a külkapcsolatok kínai típusa (Fairbank, 1968). Ebben a rendszerben az államok kapcsolatának alapját hűbéri követjárások (*tributary missions*) jelentették, amelyek során a kisebb államok követei (ritkább esetben uralkodói) felkeresték a kínai császári udvart, hogy kifejezzék hódolatuakat és alávetett helyzetüket. Ezek a követjárások döntően a következő koreográfiát követték.

A külföldi országok misszióit a kínai hatóságok meghatározott helyen és időpontban fogadták. A birodalom területére történt belépéstől kezdve előre meghatározott számú ember, állat és szállítóeszköz folytathatta az utat a fővárosba. A követség létszáma meglehetősen népes volt, a fontosabb országok esetében akár az ezer főt is elérhette. Tagjaik között nagy számban találunk tudósokat, orvosokat és művészeket, illetve jóval kisebb számban kereskedőket. Ez tükrözi, hogy a követjárás nem kizárólag hűbéri hódolatot, hanem a térség tudományos, kulturális és gazdasági kapcsolattartásának módját is jelentette. A követség által vitt hűbérajándékról a két fél előzetesen egyeztetett mind az ajándék minőségére, mind mennyiségére vonatkozóan. A missziót a hatóságok közlekedési (megfelelő szálláshelyek, pihenők kijelölése) és postaszolgáltatásokkal segítették, amely egyfelől tükrözte Kína hatalmát, másfelől alkalmas volt a követség ellenőrzésére is. A fővárosban a küldöttségeket meghatározott helyen, a Hűbéri Követségek Rezidenciáján szállásolták el, amíg a császár nem fogadta őket, s a gyakran hónapokig elhúzódó várakozás alatt a követek fényűző ellátásban részesültek, ami ugyancsak

Kína erejét hivatott szimbolizálni. A követség tartózkodásának költségeit a kínai kincstár finanszírozta. A császár a kínai naptár alapján megállapított jelentős időpontokban (kínai újév, a császár születésnapja, szerencsés napok stb.) fogadta a külföldi uralkodókat, illetve az őket képviselő követeket. A hűbéres állam uralkodója egy császári kiváltságlevelet kapott, valamint kínai rangot és császári pecsétet. A császári audiencia után bankett következett a misszió résztvevői számára, amelyen az uralkodó személyesen is részt vett. A banketten került sor az úgynevezett *koutou*² aktusára, amikor az uralkodók, illetve követek leborultak a császár előtt, kifejezve teljes hódolatukat. A követek, csakúgy, mint a misszió többi tagja, teát és ajándékot kaptak a császártól. Az ajándékok értéke és mennyisége a misszió tagjain belüli hierarchiát tükrözte, és értékben felülmúlta a követek által hozott hűbér ajándék értékét. A visszaúton a missziót az udvari szertartásmester kísérte el, akinek a feladata a misszió békés útjának biztosítása (és ellenőrzése) volt egészen a kínai határig (Fairbank–Teng 1941; Fairbank 1942, 134–135; Shun 2011, 235–236).

A kínai hűbér ajándék-rendszer legfontosabb jellemzőit Fairbank definíciója alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Kína-központú volt, amely a rendszeren belüli aszimmetrikus sú-lyából (terület, lakosság, gazdasági és katonai erő) és kulturális vezető szerepéből fakadt (Fairbank 1942, 129–133.).

2. Hierarchikus volt, ahol Kína rendelkezett a legtöbb joggal: ő fektette le a szabályokat az államok között. A hierarchiában elfoglalt helyet Kína jelölte ki (Fairbank 1942, 132–133).

3. A kapcsolatban a felek kölcsönösen érdekeltek voltak. Kína fő motivációja az volt, hogy elismertesse szupremáciáját. Ezzel szemben a kisebb államokat gazdasági érdekek motiválták, mert a Kínával való kereskedelem jelentős anyagi előnnyel járt. Kína tehát megvásárolta a békét, így a szomszédos államok lemondtak az agresszióról. A Kína és hűbéresei közötti gazdasági kapcsolat Kína szempontjából – hiszen az döntően veszteséggel járt – nem volt racionális, azonban Kínát a szupremácia elismerése kárpótolta ezért (Fairbank 1942, 135–136).

4. A rendszer fontos célja volt, hogy békét biztosítson (Fairbank 1942, 137).

5. A rendszer összeomlását az európai nagyhatalmak megjelenése okozta, mert rákényszerítették Kínát arra, hogy igazodjon az európaiak által diktált szabályokhoz (Fairbank 1942, 143–149).

Fairbank eredeti modelljét később több ponton módosították és finomították. Egyfelől felismerésre került, hogy a hierarchiában betöltött hely nem a hűbéres állam nyers (katonai, gazdasági stb.) erejének, hanem „kínaiságának” függvénye volt, azaz, hogy milyen mélységig azonosult a kínai kultúrával (Tsai 2011). Másfelől megállapították, hogy a gazdasági érdekeken túl Kína további előnyöket is biztosíthatott a kisebb államoknak, pl.: legitimáció a hűbéres uralkodóknak, védelem stb. (Shu 2011, 241–249). Megfigyelték azt is hogy a hűbér ajándék-rendszer az

európai államközi kapcsolatokhoz képest rendkívül békés volt, amelyet a konfliktusok hiánya és a kisebb országok fegyveres erejének alacsony száma tükrözött (Kang 2008, 30–31). A hűbérajándék-rendszer fennállását Arrighi „Ázsia ötszáz éves békéjeként” aposztrofálta (Arrighi 2007, 41–46). Végül a napjainkra elfogadott nézet szerint, a Kína-központú hűbérrendszer összeomlása nem az ópiumháborúkkal, hanem az első japán–kínai háborúval zárult le. Tehát összeomlását nem kizárólag a nyugati országok megjelenése és saját játékszabályaik Kínára erőltetése okozta, hanem az is, hogy a rendszer egyik tagja megkérdőjelezte Kína elsőségét (Hamashita 1997).

A Kína-központú hűbérajándék-rendszer kritikája

A finomítások mellett azonban jelentős kritika is megfogalmazódott a modellel kapcsolatban. Először is Fairbank a Kína-központú hűbérjándék-rendszerről úgy beszélt, mint a külkapcsolatok „kínai típusa”, amely szervesen együtt fejlődött Kínával (Fairbank 1968). A Fairbankot követő történészek ennek alapján igyekeztek a rendszer kialakulását időben mind korábbra datálni.

Zhang Feng (2009) felhívja a figyelmet arra, hogy bár a hűbéri struktúra már a Tang-korban (618–907) megjelenik a kínai külkapcsolatokban, az egyes dinasztiák között, de akár azokon belül is jelentős különbség lehetett a hűbéri rendszerek között. Zhang (2009, 574) és David Kang (2008, 16–21) véleménye szerint is a Fairbank által leírt rendszert elsősorban a Ming- (1368–1644), illetve az ezt sokban másoló Qing-dinasztia (1644–1911) által felölelt időszakra volt érvényes – igaz ezt a periódust sem lehet monolitikus, változatlan egységként felfogni (Zhang 2009, 567–568). Jogosnak tűnik tehát Wang Gungwu észrevétele, mely szerint bár a hűbérjándék-rendszer és a kínai szupremácia fenntartásának igénye a retorika szintjén dinasztiákon átívelő, „állandó” jellemző lehetett, ám a valóságban Kína csak akkor tudta megvalósítani ezt, ha megfelelő erővel is rendelkezett (Wang 1968).

James Wills (2011) hívja fel a figyelmet arra, hogy a sinizált államok és Délkelet-Ázsia államai közötti külkapcsolatokban lehet, hogy a kínai hűbéri kapcsolattípus volt a döntő, de például a kínai udvarnak az európai kereskedőkkel való kapcsolata Makaón, Batáviában és Manilában merőben más elveken alapult. Christopher Ford szerint (2010, 109–110) pedig az Orosz Birodalommal való kapcsolatok sem sorolhatók a Kína-központú hűbérkapcsolati modellbe. A legmarkánsabb eltérés azonban a nomád területekkel való kapcsolatokban figyelhető meg. A Kína teljes történelmét elválaszthatatlanul végigkísérő viszony a legkevésbé sem nevezhető békésnek. A konfliktusok gyakoriságát mutatja Kang (2008, 19) vizsgálata, mely szerint a Qing- és Ming-kori háborúk 75%-át a kínaiak a nomádokkal vívták. Mindezek tükrében azonban el kell vetnünk,

hogy a hűbérajándék-rendszer a kínai külkapcsolatok egyetlen kínai típusa (Kang 2010).

A legnagyobb problémát mégis az jelenti, hogy a hűbérajándék-rendszer államközi kapcsolatainak működése a nemzetközi kapcsolatok uralkodó iskolái által nehezen magyarázható. A *realista iskola* szempontjából, a katonai konfliktusok alacsony száma és az államok közötti magas bizalom, a Kína számára deficitese kereskedelem megkérdőjelezi Kína racionális, önérdékkövető viselkedését, hiszen nem használta ki teljesen aszimmetrikus súlyából fakadó előnyeit. Bár a hűbérajándék-rendszer hierarchikus jellegét a *neorealista irányzat* képes megragadni (és sikerült elszakadni attól az elképzeléstől, hogy a nemzetközi rendszer alapja az anarchia), a hierarchikus struktúra önmagában nem magyarázza a rendszer belső sajátosságait, pl. hogy a belső hierarchia miért nem az állam katonai, gazdasági és politikai kapacitásának függvénye. Ennek tükrében a kutatók egy része a hűbérajándék-rendszert szimbólumnak vagy „színészi produktumnak” fogta fel, amely elfedte az államok valós, racionális céljait (Suzuki 1968; Kelley 2005). Így a rendszer retorikai elemeit és a valós, „racionális” viselkedést (pl. a védelem és a béke biztosítása), külön kell választani (Zhou 2011).

A felvázoltak alapján úgy tűnik, mindenképpen szükség van a Fairbank által megalkotott, majd a következő évtizedekben folyamatosan módosított Kína-központú hűbérajándék-rendszer teljes átgondolására (Kang 2003; Hevia 2008; Zhang 2009; Yun 2011) és esetleges elvetésére. Felvetődik a kérdés, hogy vagy a vizsgálat tárgya rossz, vagy az alkalmazott eszközök. Ian Johnston nagy hatású munkájában (Johnston 1995) például kerüli a hűbérajándék-rendszer fogalmának használatát, Brantly Womack pedig az aszimmetriában látja Kína és a kelet- és délkelet-ázsiai államok közötti kapcsolat megértésének kulcsát, nem pedig a hűbérajándék-rendszer minél alaposabb megértésében (Womack 2012).

A hűbérajándék-rendszer kulturális alapú megközelítései

A nemzetközi kapcsolatok (konstruktivista nézeteket is magában foglaló) új *angol iskolájának* (Linklater 2005) irányzata, valamint a *kínai iskola* az eszközöket vélik hibásnak. Az angol iskola képviselői arra hívják fel a figyelmet, hogy a nemzetközi kapcsolatok modelljeinek le kell mondaniuk 1. az időtlen jellegről, mert a jelenségeket saját történelmi kontextusaikban kell vizsgálni; 2. az eurocentrikusságról; 3. és végül a nyugati értelemben vett államközpontúságról (Buzan–Little 2010, 18–22). Zhang Yongjin és Berry Buzan amellett érvel, hogy nem lehet a hűbér-ajándék-rendszert pusztán kusza intézménynek, „színészi produktumnak” felfogni, mert akkor elveszítjük annak „lelkét” (Buzan–Zhang 2012). A rendszer belső logikáját csak úgy ragadhatjuk meg, ha elfogadjuk

belső racionalitásának kultúrspecifikus jellegét. Megközelítésük szerint, a hűbérajándék-rendszer a kelet-ázsiai államok „társadalmának” közös intézménye. Hedley Bull definíciója alapján „az államok társadalma (vagy államközi társadalom) akkor áll fenn, ha országok egy csoportja közös érdekeik és értékeik tudatában egyetlen társadalmat formálnak, abban az értelemben, hogy úgy tekintenek önmagukra, mint akiket közös szabályok kapcsolnak egymáshoz, és amely szabályokra támaszkodva közös intézményeket működtetnek” (Bull 2002, 13).

A Kelet- és Délkelet-Ázsiában fennállt államok társadalma Kína túlsúlyából fakadóan hegemonikus jellegű volt,³ így a szabályokat döntően egymaga fektette le és nem a társadalom maga alkotta meg. A tagállamok hajlandók voltak ezt a hegemoniát és rendszert elfogadni. Ezzel való azonosulásukat igazolja, hogy Korea, Vietnam és Japán maga is létrehozott mini hűbérajándék-rendszereket (Suzuki 2009, 35–55; Hamashita, 1997). Zhang megállapításában – a Reus-Smith (1999, 12–15) *intézmények hierarchikus modelljét* felhasználva – a hűbérajándék-rendszer olyan „alapintézmény”, amely a „mély struktúrára” épül (Zhang 2001). Az alapintézmények definíciója: „elemi szabályok és azok alkalmazása, amelyeket az államok a koordinációs és együttműködési problémák megoldására alkotnak” (Reus-Smith 1999, 14). A hűbérajándék-rendszer mögötti mély struktúra a tradicionális konfuciánus elvekből (amely magában foglalhat filozófiai és vallási elveket is, mint a legizmus, taoizmus, buddhizmus stb.) felépülő *Tianxia* (Égalatti) (Buzan–Zhang 2012, 19–20). A *Tianxia* egy idealisztikus kozmikus-társadalmi rend, amelynek középpontjában a császár áll, aki a teljes Föld irányítására igényt tart. A Föld koncentrikus körökben szerveződik a központ köré: először az a terület, amelyre aktuálisan kiterjed a császár hatalma (Kína), majd azok az államok, amelyek elismerik a császár főségét (a hűbérajándék-rendszer államai – belső barbár államok); és végül azokra, amelyek még nem: a külső barbár államok. Ez a hierarchikus felosztás nem áll meg a földi szinten, mert a császáron, az Ég Fián (*Tianzi*) keresztül, kapcsolatban áll az Éggel is (*Tian*). A Kína és a hűbérállamok közötti érintkezést a konfuciánus emberi kapcsolatok elve határozza meg, amely biztosítja a kozmikus rendet. Zhang szerint ez Kína alapvető – a Reus-Smith-analógiát követve – morális célja (Zhang 2001, 56–58). A hűbérajándék-rendszer a *Tianxia* következtében egyenlőtlen és hierarchikus, ahol a hierarchiában betöltött hely a kulturális azonosság függvénye: minél „kínaiabb”, minél inkább azonosul az államok társadalmának identitásával, annál magasabb szinten áll. Jelentős választóvonal a külső barbárok és a hűbérajándék-rendszer tagállamai között húzódik (Buzan–Zhang 2012, 19). Mivel a külső barbárok nem tagjai az államok társadalmának, nincsen közös identitásuk Kínával. Bár formailag a külső-barbár területekkel való kapcsolattartásban lehetett hasonlóság – pl. küldtek hűbéri követséget –, ez csak azt jelentette, hogy Kína számára ez volt a kapcsolatok legitim formája. A külső-barbár

államok képtelenek voltak csatlakozni a hűbérajándék-rendszerhez, így a közös identitás hiánya a kapcsolatok konfliktusos jellegéhez vezetett (Buzan–Zhang 2012, 19–20).

Buzan és Zhang amellett érvel, hogy a hűbérajándék-rendszer időbeliségének a problémája arra vezethető vissza, hogy az egymást váltó dinasztiák a Tianxiából, mint mély struktúrából indultak ki, így a hűbérajándék-rendszert folyamatosan hasonló módon reprodukálták, a Hantól (i. e. 206 – i. sz. 220) egészen a Qing-dinasztiáig (1644–1911) (Buzan–Zhang 2012, 20–23).

A kínai iskola⁴ az angol iskola nézeteit alapvetően a Tianxia félreértése és a hűbérajándék-rendszer mint államok társadalmaként való azonosítása miatt támadja. A hűbérajándék-rendszer a kínai iskola szerint *világrendszer* volt, ebből kifolyólag kultúrspecifikus és útfüggő megvalósulása a kínai világszemléletnek, a Tianxiának. Qin Yanqing szerint azonban a Tianxia nyugati elvekkel nem ragadható meg, mert a nyugati gondolkodás egyik leküzdhetetlen jellemzője a (hegeli) dialektikus megközelítés. Két létező esetén, ha az egyik „A” a másik „nem-A”, „A” nem lehet „nem-A” és vice versa. Ennek alapján a nyugati gondolkodás folyton egymással harcoló dichotómiapárokat keres (Qin 2010a, 132–136), amely az angol iskola szerint a hűbérajándék-rendszer kapcsán a Kína által vezetett államközi társadalom, és a külső-barbár államok között húzódott. Qin, Zhao Tingyang modelljére (Zhao 2009) építve, azt állítja, hogy a Tianxia rendszer a Datong (Nagy Egység) filozófiai szemléleten nyugodott, amely magában foglalva minden létezőt: „egy holisztikus világnézetben nemcsak lehetséges, hanem elkerülhetetlen, hogy a látszólag ellentétes elemek mindig kiegészítsék egymást” (Qin 2010b, 42). Ennek alapján „A” magában hordozza a „nem-A-t” is, attól elválaszthatatlan. A Tianxia rendszerben tehát nincs nyugati értelemben vett dichotómia, a külső-barbár területek ugyanúgy a rendszer, az államok társadalmának a részét képezték. A kínai nézet szerint a társadalom „nem egy zárt, kizárólag önmagát tartalmazó entitás. Inkább folyamat, olyan nyitott folyamat, amely dinamikus és komplex társadalmi kapcsolatokba van ágyazva [...] A szabályokat, a szervezeteket és intézményeket nem azért alkotják meg, hogy irányítsák vagy korlátozzák a társadalom tagjait, hanem hogy harmonizálják a társadalmon belüli kapcsolatokat” (Qin 2010a, 138). Ez a felfogása a társadalomnak a *folyamatában változó kapcsolatokon és a kiegészítő dialektikán*” (Qin 2010a, 138) alapul. Továbbá: „A szabályok és intézmények így azért lettek megalkotva, hogy ne az egyéneket, hanem a szereplők közötti kapcsolatot irányítsák. Ha a kapcsolat változik, az identitás is változik” (Qin 2010a, 139). Ennek alapján a hűbérajándék-rendszer valamennyi államra kiterjedt, de azok nem önálló entitásként⁵ működtek, hanem egy nagy család tagjai voltak (Shan 2009, 20–29). A konfliktus nem a kívülállókkal, hanem azokkal szemben állt fenn, amelyek nem tartották be a család szabályait.

A Tianxia és a hűbérajándék-rendszer holisztikus, mindent felölelő jellegű felfogása nyugaton is követőkre talált (Hückel 2012), ennek ellenére könnyen támadható (Callahan 2008), elég ha a külső barbárokkal folytatott katonai konfliktusok számára gondolunk, amely okvetlen igényeli a kategóriák beemelését egy magyarázó modellbe. Azonban nem lehet eléggé hangsúlyozni a kínai iskola azon észrevételét, hogy a kategóriák nem állandó, hanem dinamikus struktúrák. Az Égalatti három fő körében létező államok tehát nem jelentenek kizárólagos, statikus kategóriákat, mert dinamikusan változhatnak, pl.: külső-barbár államból is lehet belső-barbár állam. Kína magát ugyanis nem egy civilizációnak, hanem a civilizációnak látta, amelyhez a többi állam előbb-utóbb csatlakozni fog. A kínai terjeszkedés egyik fő hajtóereje is a nomád területek sinizálása volt (*yi xia bian yi*) (Di Cosmo 2003).

A konfuciánus társadalom és a két fő kapcsolattípus

Jelen tanulmány az angol iskola és a kínai iskola észrevételeit figyelembe véve, a hűbérajándék-rendszer intézményi racionalitásának kultúrspecifikus jellege mellett érvel. A nemzetközi kapcsolatok e két irányzata a hűbérajándék-rendszert és annak világképét, a Tianxiát Kína belső intézményi innovációjaként fogja fel, amely az emberi kapcsolatok tradicionális kínai felfogása szerint épült fel (Buzan–Zhang 2012, 13; Qin 2010a, 138–141). Tehát az emberi kapcsolatok működési elve ennek alapján egy mélyebb norma és intézmény, amelyből a Tianxia és a hűbérajándék-rendszer egyaránt eredt. Fontossága ellenére ennek részletes kifejtése meglepően kevés hangsúlyt kapott az eddigi szakirodalomban. A következő lépésben ezért az emberi kapcsolatok tradicionális kínai felfogását mutatom be.

A tradicionális kínai társadalmat gyakran konfuciánus társadalomnak nevezik, annak ellenére, hogy a társadalmi szabályok nem kizárólag Konfuciusz és az őt követő filozófusok elképzeléseinek alapultak, hanem magukba olvasztottak több kínai filozófiai áramlatot, vallási és társadalmi hagyományt is. A kínai több hasonlóságot mutat más tradicionális társadalmakkal, amelyek felépítését és működését Polányi Károly *A nagy átalakulás* (2004) című munkájában írta le. Polányi szerint, a tradicionális társadalmak egyik legfőbb sajátossága, hogy nem a (gazdasági értelemben vett) egyéni racionalításra épülnek, hanem a közösség fenntartása és működtetése a fő motiváló tényező (Polányi 2004, 72). A tradicionális kínai társadalomban, a modern nyugatival szemben nem az egyén a társadalom alapja, hanem a család. A család az a viszonyítási pont, amelyből a világ jelenségeit vizsgálják. Az emberi létezés ennek következtében két egymástól jól elkülönülő szintre bontható: a *belsőre*, amely a családra, valamint a *külsőre* – amely a társadalomra és az államra vonatkozik (Dawson 2002, 121). A két világban egyidejűleg

tevékenykedhet az ember, bár a két szintérnek nem feltétlen kell kapcsolatban állnia egymással. A két világgal való kapcsolattartás egymástól jól elkülöníthető szabályokon és elveken nyugszik.

Az ingroup kapcsolattípus: a guanxi

A belső világ működését a személyek közötti kapcsolatok határozzák meg. A *guanxi* szó kapcsolatot jelent, a nyugati társadalomtudományokban azonban ennek mélyebb jelentése van: az emberi kapcsolatok kínai típusát jelenti. Egyben magában hordozva azt a jelentését is, ahogy a konfuciánus szemlélet jónak és működőképesnek fogja fel az emberek kapcsolatát. A *guanxi* elnevezés ennek következtében egy átfogó kategória, mert több kapcsolattípust – pl.: családon belüli, barátok közötti stb. kapcsolatot – jelöl. A *guanxi* forrása, a család legfontosabb kapcsolattípusa az apa-fiú kapcsolat, a *xiao* általánosításából fakad. Saját definícióm szerint tehát a *guanxi* a tradicionális kínai társadalomnak a belső világ szabályai szerinti fő kapcsolattípusa, intézménye (Gold–Guthrie–Wank 2002, 13–17). A *guanxi* jelentősége abban áll, hogy a társadalom minden tagját hálózatszerűen kapcsolja össze, meghatározva ezzel a konfuciánus társadalom működési elvét, tagjainak mindennapi életét (pl.: az erőforrások elosztását, az információáramlást, a döntéshozatali mechanizmust, az egyének társadalmi szerepét, státuszát, feladatait stb.) (Kipnis 1997, 23–24). Az egyén tehát Polányi észrevételével megegyezően a társadalomba kizárólag a *guanxi* kapcsolatok révén képes bekapcsolódni és kapcsolataiba ágyazva képes működni.

Polányi munkájában a tradicionális társadalom két fő működési elve elsősorban a reciprocitás és redisztribúció. A rokoni kapcsolatokon túl *guanxi* akkor jön létre két személy között, ha mindketten érdekeltek a kapcsolat kialakításában. Amennyiben „A” szívességet kér „B”-től és „B” ezt teljesíti, akkor „A” lekötelezettje lesz „B”-nek. „B” ennek következtében, meghatározatlan időtartamon belül jogosult „A”-tól szívességet kérni. A csereakció azonban ezt követően sem zárul le, mert egymástól ismét kérhetnek szívességet. Ennek eredményeként a szívességadás reciprok spirálja indul be (Krausse 2010, 11–16). A szívesség értéke, módja és ideje nincs megszabva, ezért hosszú távon fennmaradhat. A felek a *guanxi* fenntartásának igényét kölcsönös ajándékozási gestussal fejezik ki (Kipnis 1997, 58–73). A *guanxi* kapcsolattípus működési elvét az 1. ábra szemlélteti.

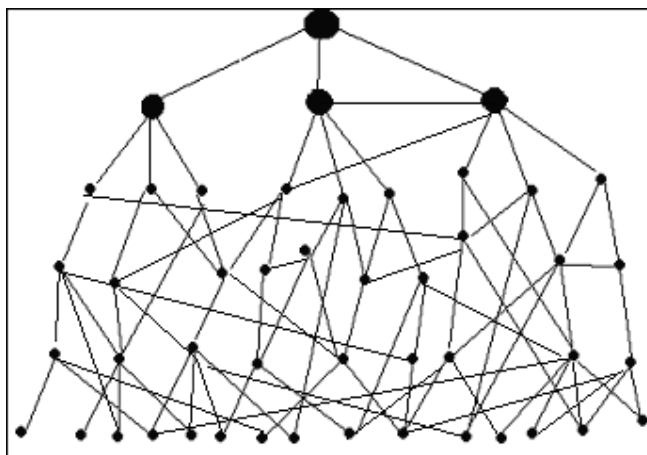
A guanxi kapcsolatra nem jellemző a felek egyenjogú felfogása, az ugyanis alapvetően hierarchikus. A hierarchiában elfoglalt helyet az egyén *arca* (*mianzi*) határozza meg. Az arc kultúrspecifikus fogalom (Tsang 1998, 66), amely megközelítőleg a társadalmi státusz és a cselekvési szabadság fogalmakkal ragadható meg. Minél nagyobb arccal rendelkezik az egyén, annál jelentősebb a társadalmi megbecsültsége és az egyéni autonómiája. Az arc forrásai a konfuciánus erények, az életkor, a betöltött hivatal, a vagyon, a guanxi kapcsolatok száma és minősége stb. (Littlefield 2001, 200–205). A guanxi kapcsolatban a nagyobb arccal rendelkező fél egy családfőhöz hasonlóan több joggal, de több kötelezettséggel is rendelkezik, mert gondoskodnia kell az erősebb félről (mint apa a fiáról). A gyengébbnek követnie kell az erőset, nem áll jogában ellenkezni. A lázadás a guanxi kapcsolat felbomlását és *arcvesztést* jelent mindkét fél számára.

Polányi észrevétele, hogy az egyén „cselekedeteivel nem egyéni érdekeit védi az anyagi javak birtoklásában, hanem társadalmi állását, társadalmi igényeit, társadalmi előnyeit. Az anyagi javak annyiban érdekli, amennyiben ezt a célt szolgálja” (Polányi 2004, 75), teljes mértékben megegyezik a guanxi fő motivációjával. A guanxi nem értelmezhető a nyugati gazdasági racionalitás szabályai alapján, mert fő motivációja az arc növelése, amelyhez az anyagi javak csupán eszközök, de nem célok (Tsang 1998, 66–67). A guanxi másik motivációja ugyancsak fontos: biztosítja a kapcsolatok gazdasági szükségleteit, az erőforráscserét a felek között. Jellemzően (de nem kizárólagosan) a gyengébb felet az erőforrások megszerzése jobban motiválja, míg az erősebb felet. A guanxi ezáltal reciprok jellegén túl a redistribúció szerepét is magában foglalja, amely Polányi észrevételével megegyezően megerősíti a társadalmi hierarchiát.

A guanxi kapcsolatnak természetesen *költségei* (ajándék, szívesség) is vannak, de hosszú távon általában kifizetődő (*win-win*) stratégia. A guanxin belül nincs verseny a felek között, egymást segíteni morális kötelesség, ezért a bizalom mértéke magas.

A konfucianizmus társadalomképe egy olyan óriási hierarchia, amelyben mindenkinek megvan a helye a maga alá-fölé rendelt guanxi kapcsolataival. A hierarchián belüli státuszt az egyén arca dönti el (amely ugyancsak függ a guanxi kapcsolataitól). A struktúra szintjei: egyén, családfő, nemzetségfő, a hivatalnok, miniszterek, végül a császár, aki szimbolikusan az Ég Fia, az Ég alárendeltje. Minél magasabban helyezkedik el valaki a hierarchiában, annál több joggal, egyszersmind annál nagyobb felelősséggel is tartozik alárendeltjei iránt. Ennek értelmében a földi rendszerben a legnagyobb döntési szabadság a császárt illeti, de egyben a legnagyobb felelősség is őt terheli, mert gondoskodnia kell „családjáról”, a teljes birodalomról. A konfuciánus társadalom sematikus modelljét a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A konfuciánus társadalom sematikus modellje

Az outgroup kapcsolattípus

A kínai társadalom másik alapvető kapcsolattípusa az *outgroup* kapcsolattípus. Ennek jellegzetessége, hogy szemben a guanxival az egyén és a külső világ kapcsolatát jelöli. Az egyén és a külvilág tagjai között nincs „alapja” a kapcsolatnak. A saját (önző) érdekeinek megfelelően versengően viselkedik, mivel nincs a másik iránt morális kötelessége. Jellemző magatartási forma a szemet szemért elv (Fan 2002, 379–382). Amennyiben egy erősebb féllel kényszerül kapcsolatba, a gyengébb hajlandó annak szabályai alá rendelni magát, de az erőviszonyok változásával igyekszik azonnal kihasználni a másik gyengeségét.

Mi tehát a Kína-központú hűbérjándék rendszer? Meggyőződésem szerint, nem más, mint a kínai civilizáció *ingroup* kapcsolati típusára, azaz a guanxira épülő államközi rendszer, míg a Tianxia ennek idealisztikus felfogása. Ez a hipotézis nem mond mást, mint hogy azok az államok, amelyek elfogadják a Kína által lefektetett szabályokat, belépnek Kína „családjába”. Ez a patriarchálisan és hierarchikusan működő (*ingroup*) rendszer pedig nem épülhet másra, mint a személyek között már bemutatott kapcsolattípusra, a guanxira, amely a konfuciánus logika szerint a kapcsolatok „működő”, „jó” típusa volt. Az angol iskola terminológiájával a guanxi kapcsolat elfogadása jelenti az államok társadalmának alapját. Állításom alátámasztása céljából érdemes a guanxi kapcsolattípus és a Kína-központú hűbérjándék-rendszer legfontosabb jellemzőit összehasonlítani.

A guanxi kapcsolat feltétele, hogy mindkét fél valamilyen alapon érdekelt az *ingroup* kapcsolatban. A guanxi esetében a család, a rokonság/nemzetség és a barátság jelenti az alapot. A Kína-központú hűbérjándék-rendszeren belül pedig a Kína által lefektetett szabályok elfogadása és a közös konfuciánus kultúra (Kang 2008, 602–614). Ebben a tekintetben a Kína által összefogott államközi rendszerre tekinthetünk úgy, mint Kína „családjára”. A guanxi kapcsolat fontos jellemzője, hogy mindkét fél érdekelt a kapcsolat kialakításában. Az erősebb fél elsősorban az arcát kívánja növelni, míg a gyengébb felet alapvetően az erőforrások megszerzése motiválja. A hűbérjándék-rendszerben a kisebb államokat a béke, az előnyös kereskedelem, a dinasztiájuk legitimációja motiválta. Kínát ezzel szemben döntően ideológiai törekvései (Fairbank 1942, 132–133), státuszának, „arcának” növelése és a béke fenntartása. A kisebb államok követeinek a leborulása a kínai uralkodó előtt tehát mind a külpolitikában, mind Kína saját népének azt tükrözte, hogy az uralkodó fenntartja az Égalatti rendjét, jogosan és jól kormányozza a Birodalmat. A külföldi királyságok követeinek *Kína arca* előtt kellett meghajolni, és ha erre hajlandók voltak, Kína nem maradt hálátlan. A nyugati logikától eltérő motiváció a magyarázata annak, hogy a guanxi és a Kína-központú hűbérjándék rendszer nem a *formális* (Polányi) gazdasági racionalitáson alapszik. Bár a hűbéri rendszer évszázadokon keresztül veszteséges volt a kínai birodalom szempontjából, mégis hajlandó volt azt fenntartani (Fairbank 1942, 135–136).

A guanxi és Kína-központú hűbérjándék-rendszer további közös jellemzője a kapcsolatok hierarchikus jellege (Fairbank 1942, 129–133). A guanxiban a minél szorosabb vérségi kötelék, a Kína-központú hűbérjándék-rendszerben az államok „kínaiságának” a mértéke, nem pedig politikai, gazdasági és katonai ereje döntötte el a hierarchiában betöltött helyet (Tsai 2011). A guanxi kapcsolatban az erősebb fél több joggal rendelkezik, de egyben kötelessége a gyengébből való gondos-

kodás. A Kína-központú hűbérajándék-rendszerben Kína családfőként irányította a kisebb államokat, nem csak több joggal rendelkezett, de kötelessége is volt a gyengébb államokról való gondoskodás, mely ki-elégítette a kisebb államok motivációit (Shu 2011, 241–249). A guanxin belül a felek között beindul a szívesség reciprok spirálja, míg a felek a kapcsolat fenntartásának igényét ajándékozással fejezik ki. A Kína központú hűbérajándék-rendszerben Kína segélynyújtása (kulturális, katonai, anyagi) és legitimációja, míg a kisebb országok részéről a leborulás, azaz a szupremácia elfogadása számított szívességek. A követjárást kísérő ajándékozás pedig megfelel a guanxi ajándékozási mechanizmusának.

A guanxi fontos sajátossága, hogy hosszú távon működik, vagyis nem befolyásolják pillanatnyi érdekek. A bizalom a felek között ennek köszönhetően nagyon magas. A Kína-központú hűbérajándék-rendszer ugyancsak fontos jellemzője, hogy a tagok a pillanatnyi érdekek miatt nem rúgták föl a szövetséget, és nem használták ki egymás gyenge pillanatait (pl. lázadás, kétfrontos háború stb.). Az államok közötti erős bizalmat pedig semmi nem tükrözi jobban, mint a fegyveres erők és a katonai konfliktusok alacsony száma (Kang 2008).

A guanxi és a Kína-központú hűbérajándék-rendszer további közös jellemzője, hogy a szabályok felrúgása jelentős arcvesztéssel jár mindkét fél számára. A gyengébb fél áruló, mert megtagadja „apját”, az erősebb fél pedig nem jó „apa”, mert képtelen megfelelően gondoskodni „fiáról”. A guanxi kapcsolat végét jellemzően a gyengébb fél lázadása okozza, amely a hierarchia nyílt megkérdőjelezésével egyenlő. A Kína-központú hűbérajándék-rendszer sem közvetlenül külső (pl. nyugati) beavatkozás miatt bomlott fel, hanem annak eredményeként, hogy Japán nyíltan megkérdőjelezte a rendszeren belüli hierarchiát, és megtámadta Kínát (1894–1895) (Hamashita 1997).

A guanxi és a Kína-központú hűbérajándék-rendszer közös jellemzőit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A guanxi és a Kína-központú hűbér ajándék-rendszer fontosabb jellemzők szerinti összehasonlítása

Fontosabb jellemzők	Guanxi	Kína-központú hűbér ajándék rendszer
A kapcsolat jellege	ingroup	ingroup
A kapcsolat alapja	család, barátság	„kulturális család”
Érdekelt felek	mindkét fél	mindkét fél
Felek egyenjogúsága	hierarchikus	hierarchikus
Kötelesség megoszlása	az erősebb félnek több a kötelessége, gondoskodás (erőforrások, védelem, arc)	az erősebb félnek (Kínának) több a kötelessége, gondoskodás (erőforrások biztosítása, védelem, legitímáció, arc)
A kapcsolattartás fő formája	szívességek spirálja	szívességek spirálja
A szívességek és ajándékok időben és értékben történő meghatározása	a szívességeknél nincs szabályozás, az ajándékoknál sem, de a társadalmi szabályok megkötik azok idejét és értékét	a szívességek és az ajándékok esetében is erős szabályozás
A kapcsolat fenntartása iránti igény kifejezése:	kölcsönös ajándékozás	kölcsönös ajándékozás
Fő motiváció	mianzi (arc) megtartása és növelése, erőforrások cseréje/biztosítása – jellemzően az erősebb félnél az előbbi, a gyengébb félnél az utóbbi a fontosabb, a kapcsolat harmonikus működése	mianzi (arc) megtartása és növelése, erőforrások cseréje/biztosítása – Kína esetében az előbbi, a kisebb államok esetében gyakran az utóbbi fontosabb, a kapcsolatok harmonikus/békés működése
Időtáv	hosszú	hosszú
Bizalom szintje a felek között	magas	magas (pl.: kis létszámú hadseregek, kevés katonai konfliktus)
Kapcsolat racionalitása	nyugati értelemben nem racionális	nyugati értelemben nem racionális, Kína szemszögéből veszteséges kereskedelem
A szabályok megszegésének következményei	arcvesztést okoz mindkét félnek, és következménye a kapcsolat megszakadása, a közösség megbélyegzi a szabályszegőt	arcvesztést okoz mindkét félnek, és következménye a kapcsolat megszakadása, a közösség (a többi hűbérállam) megbélyegzi a szabályszegőt
A rendszer speciális feltétele	a hierarchia elfogadása	a hierarchia elfogadása, Kína vezető szerepének tiszteletben tartása

Végül szót kell ejtenünk az outgroup kapcsolattípusról, amely a guanxihoz hasonlóan megjelenik az ázsiai államközi kapcsolatokban is. Az outgroup kapcsolattípusba tartoztak a nomád és a nyugati országokkal való kapcsolatok, amelyek fontos jellemzője, hogy hiányzott a közös alap, a guanxi kialakításának feltétele. Ezek az államok más (nem konfuciánus) kultúrával, más társadalmi-gazdasági struktúrával (pl. nomád életforma) rendelkeztek, és mindenekelőtt nem voltak hajlandók (vagy nem tudták) elfogadni a kínai szabályrendszert. Bár a kapcsolattartás külső formáiban hasonlíthatott a valódi hűbéri követjáráshoz, guanxi hiányában ezekkel az államokkal szemben Kína az outgroup logika szerint viselkedett, amely jobban megfelel a nyugati „racionalitásnak”. Az alacsony bizalom miatt a feleket a gazdasági előny és a területszerzés vezérelte (Millward 1998, 44–54). Kína szempontjából a területszerzés rendkívül fontos volt, mert ezzel lehetett pacifikálni a határ menti területeket, úgy, hogy azokat integrálták a birodalomba, a saját világba (Di Cosmo 2003). Természetesen erre csak akkor volt mód, amikor Kína ereje teljében volt. A központi hatalom meggyengülésekor, vagy egy erős szomszéd megjelenése esetében Kína nem ragaszkodott saját szabályaihoz, pl. a nemzetközi kapcsolatok hierarchikus felfogásához (Zhang 2009, 569–571). A nomádok azonban nemcsak Kína gyengeségeit igyekeztek kihasználni, hanem gyakran saját belső problémáik (pl. túlnépesedés, hatalmi viszály) vezettek ahhoz, hogy erőforrások reményében megtámadták Kínát. Kína erejéhez és belső lekötöttségéhez mérten reagált ezekre a kihívásokra. Az outgroup országok és Kína kapcsolatát tehát rendkívül dinamikus interakció jellemzi, amely a guanxi elveire épülő Kína-központú hűbérjándék-rendszerhez képest jóval több konfliktust hordozott magában (Kang 2008, 16–21).

Összefoglalás

Jelen tanulmány a John King Fairbank által a nyugati történeti gondolkodásba bevezetett Kína-központú hűbérjándék-rendszert gondolja és definiálja újra. Ennek alapján a Kína-központú hűbérjándék-rendszerre úgy tekinthetünk, mint amely nyugati leképezése a Ming (1368–1644) és a Qing (1644–1911) kor döntő részében fennálló, Kína belső, konfuciánus szabályokon alapuló „ingroup” típusú államközi kapcsolatoknak. Ez a definíció magában foglalja az észrevételeket, hogy a modell a nyugati megfigyeléseken alapul, de határozottan kiáll amellett, hogy egy létező, saját kultúrspecifikus intézményi racionalitáson alapuló intézmény volt, nem pedig valamiféle „színészi produktum”. Elutasítja azt az álláspontot, hogy a Kína-központú hűbérjándék-rendszer a teljes kínai történelmen végigvonuló, a kínai külkapcsolatok kizárólagos típusa, mert a Fairbank által leírt modell ebben a formában (döntő jellegzetességeiben változatlanul) csupán a Ming- és (a Ming-dinasztiát sokban másoló) Qing-korban

állt fenn. A definíció azonban nem zárja ki, hogy Kína más történeti korszakában is léteztek hűbéri rendszerek, amelyek hasonlítottak a Ming- és Qing-kori rendszerhez, mert azok a csak lassan változó kínai világszemléleten (Tianxia) és egy mélyebb struktúrán, a kapcsolatok kulturálisan-társadalmilag determinált működésén alapultak. Bár az elmúlt több mint fél évszázad során a hűbér ajándék-rendszer jelentős figyelmet kapott, nem volt képes támpontot adni a későbbi korok külkapcsolatainak értelmezéséhez, különösen napjaink eseményeinek megértéséhez. Hasonlóan elégtelen csupán a Tianxia rendszer vizsgálata, és bár vannak hívei a rendszer újjászületésének (Zhao 2009), osztom Zhang Yonglin véleményét: „Az európai nemzetközi társadalom betörése a saját felfogásával arról, hogy mi a »nemzetközi« és mi a világpolitika, nagy intellektuális kihívást eredményezett, és a kínai világrend összeomlásához vezetett. [...] Amikor a Tianxia (Égalatti) a *guojia* (ország) szintjére süllyedt, a *kínai világ*, *Kína a világbanra* változott” (Zhang 2001, 61). Amellett érvelek, hogy mind a hűbér ajándék-, mind a Tianxia rendszernél mélyebb intézményt kell keresnünk. Bár a kínai társadalom guanxi alapú működése a nyugati hatás következtében erodálódott, „longue-durée” intézményként (Jia, 2006) napjainkban is szerepet játszik a kínaiak belső és külső kapcsolatainak formálásában.

Jegyzetek

- ¹ A Kína-központú hűbér ajándék-rendszerrel kapcsolatban mindössze két rövid tanulmány jelent meg magyarul, mindkettő Giovanni Arrighitől: Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsovadása. *Eszmélet*, 1996. 30. 169–197., illetve Arrighi, Giovanni: Az államok, a piacok és a kapitalizmus Keleten és Nyugaton – történeti perspektívából. *Eszmélet*, 2008. 78. 41–71.
- ² A *koutou* tiszteletteljes meghajlás, amely során a térdelő személy homlokával megérinti a földet.
- ³ Az angol iskola klasszikus koncepciója szerint a *society* nem lehet hierarchikus struktúra (Watson 2002). Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Ian Clark (Clark 2009).
- ⁴ A nemzetközi kapcsolatok elméletének új irányzata, amelynek célja egy nem nyugati iskola vagy kínai iskola megalapítása. Ennek szükségességéről lásd Qin Yaqing véleményét (Qin 2010b) és ennek kritikáját Amitrav Acharya és Berry Buzannál (Acharya–Buzan 2010).
- ⁵ Ez alapjaiban kérdőjelezi meg a Waltz neorealista modelljét, amely a struktúrát önálló egységek kapcsolataként fogja fel (Waltz 1979).

Hivatkozott irodalom

Acharya, Amitav – Buzan, Berry 2010: Why is there no non-Western international relations theory? An introduction. In uő: *Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and Beyond Asia*. USA, Canada, Routledge, 1–25.

- Arrighi, Giovanni 1996: Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsovadása. *Eszmélet*, 30. 169–197.
- Arrighi, Giovanni 2007: *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London & New York, Verso
- Arrighi, Giovanni 2008: Az államok, a piacok és a kapitalizmus Keleten és Nyugaton – történeti perspektívából. *Eszmélet*, 78. 41–71.
- Bull, Hedley 2002: *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. China, Palgrave
- Buzan, Barry – Little, Richard 2000: *International Systems in World History*. Oxford, Oxford University Press, 18–22.
- Buzan, Barry – Zhang Yongjin 2012: The Tributary System as International Society in Theory and Practice. *The Chinese Journal of International Politics*, 4. 3–36.
- Callahan, William A. 2008: Chinese Vision of World Order: Post-hegemonic or a New Hegemony? *Review of International Studies*, 10. 749–761.
- Clark, Ian 2009: Bringing hegemony back in: the United States and International Order. *International Affairs*, 85.
- Dawson, Raymond 2002: *A kínai civilizáció világa*. Budapest, Osiris Kiadó
- Di Cosmo, Nicola 2003: Kirghiz Nomads on the Qing Frontier: Tribute, Trade, or Gift-Exchange? In Di Cosmo, Nicola – Wyatt, Don J. (eds.): *Political Frontiers, Ethnic Boundaries, and Human Geographies in Chinese History*. London, Curzon Press, 351–72.
- Fairbank John King 1942: Tributary Trade and China's Relation with the West. *The Far Eastern Quarterly*, 1. 129–149.
- Fairbank, John King – Teng, Ssu-Yü 1941: On the Ch'ing Tributary System. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 6. 135–246
- Fairbank, John King 1968: China's Foreign Policy in Historical Perspective. In uő: *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*. Cambridge, Harvard University Press, 449–463.
- Fan, Ying 2002: Guanxi's Consequences: Personal Giants at Social Cost. *Journal of Business Ethics*, 38. 371–380.
- Ford, Christopher A. 2010: *The Mind of Empire: China's History and Modern Foreign Relations*. The University Press of Kentucky.
- Gold, Thomas – Guthrie, Dough – Wank, David 2002: An Introduction to the Study of Guanxi. In uő: *Social Connections in China: Institutions, Culture, and the Changing Nature of Guanxi*. Cambridge, Cambridge University Press, 3–20.
- Hamashita, Takeshi 1997: The Intra-regional System and East Asia in Modern Times. In Katzenstein, Peter. J. – Hamashita, Takeshi (eds.): *Network Power: Japan and Asia*. Ithaca, Cornell University Press, 113–135.
- Hevia, James 2008: *Tribute, Asymmetry, and Imperial Formations: Rethinking relations of power in East Asia*. (USC US-China Institute Conference, History and China's Foreign Relations, University of Southern California, 17 February)
- Hükel, Bettina 2012: *Theory of International Relations with Chinese Characteristics, The Tian-Xia System from a Metatheoretical Perspective*. (kézirat)
- Jia Wenshan A. 2006: The Wei (Positioning)-Ming (Naming)-Lianmian (Face) -Guanxi (Relationship)-Renqing (Humanized Feelings) Complex in Contemporary Chinese Culture. In Hersock, Peter D. – Ames, Roger T. (eds.): *Confucian Cultures of Authority*. Albany, State University of New York Press, 49–64.
- Johnston, Alastair Iain 1995: *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*. New Jersey, Princeton University Press

- Kang, David C. 2003: Getting Asia Wrong: The Need for New Analytical Frameworks. *International Security*, 27. 57–85.
- Kang, David C. 2010: Hierarchy and Legitimacy in International Systems: The Tribute System in Modern East Asia. *Security Studies*, 19. 591–622.
- Kang, David C. 2008: *War and Peace in Early Modern East Asia: Hierarchy and Legitimacy in International Systems*. Working Paper 25.
- Kelley, Liam 2005: *Beyond the Bronze Pillars: Envoy Poetry and the Sino-Vietnamese Relationship*. Honolulu, University of Hawaii Press
- Kipnis, Andrew B. 1997: *Producing Guanxi: Sentiment, Self and Subculture in North China Village*. Durham and London, Duke University Press
- Krausse, Reuss-Markus 2010: *Guanxi as a Model of Social Integration*. Frankfurt am Main, Humanities Online
- Linklater, Andrew 2005: *The English School, In: Theories of International Relations*. Cina, Palgrave Macmillan, 84–109.
- Littlefield, James E. – Su, Chenting 2001: Entering Guanxi: A Business Ethical Dilemma in Mainland China? *Journal of Business Ethics*, 33. 199–210.
- Millward, James 1998: *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia, 1759–1864*. Stanford, Stanford University Press, 44–54.
- Polányi, Károly 2004: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Qin Yaqing 2009: Development of International Relations Theory in China. *International Studies*, 46. 185–201.
- Qin Yaqing 2010a: International Society as a Process: Institutions, Identities, and China's Peaceful Rise. *The Chinese Journal of International Politics*, 3. 129–153.
- Qin Yaqing 2010b: Why there is no Chinese international theory? In Acharya, Amitav & Buzan, Barry (eds.): *Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and Beyond Asia*. USA, Canada, Routledge, 26–51.
- Reus-Smith, Christian 1999: *The Moral Purpose of the State: Cultural, Social Identity, and Institutional Rationality*. In uő: *International Relations*. United Kingdom, Princeton University Press,
- Shan Chun 2009: *On Chinese Cosmopolitanism (Tian Xia), Culture Mandala. Bulletin of the Centre for East-West Cultural & Economic Studies*, 8. 20–29.
- Shu, Min 2011: Pre-Colonial Southeast Asia and the Tribute System: Balancing in a Hierarchical System. *Waseda Global Forum*, 8.
- Suzuki, Chusei 1968: China's Relations with Inner Asia. In Fairbank, John King (eds.): *The Chinese World Order; Traditional China's Foreign Relations*. Cambridge, Harvard University Press, 180–97.
- Suzuki, Shogo 2009: *Civilization and Empire: China and Japan's Encounter with European International Society*. USA & Canada, Routledge, 35–55.
- Tsai, Mon-Han 2011: „This Culture of Ours” politics, confucianism, and East Asian identities. *Journal of Political Science and Sociology*, 15. 1–20.
- Tsang, Eric W. K. 1998: Can guanxi Be a Source of Sustained Competitive Advantage for Doing Business in China? *The Academy of Management Executive*, 12.
- Waltz, Kenneth N. 1979: *Theory of International Politics*. USA, Addison-Wesley Publishing Company
- Wang Gungwu 1968: Early Ming Relations with Southeast Asia: A Background Essay. In Fairbank, John King (ed.) *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*. Cambridge, Harvard University Press, 34–62.

- Watson, Adam 2002: *The evolution of international society: a comparative historical analysis*. Taylor & Francis e-Library
- Wills, James. E. 2011: *China and maritime Europe, 1500-1800: trade, settlement, diplomacy, and missions*. USA, Cambridge University Press
- Womack, Brantly 2012: Asymmetry and China's Tributary System. *The Chinese Journal of International Politics*, 5. 37–54.
- Yun, Peter 2011: *Rethoric and Reality of the Tribute System: Interstate Relations in the 10th - 11th Century East Asia*. (kézirat)
- Zhang Feng 2009: Rethinking the 'Tribute System': Broadening the Conceptual Horizon of Historical East Asian Politics. *Chinese Journal of International Politics*, 2. 545–574.
- Zang Yonglin 2001: System, empire and state in Chinese international relations. *Review of International Studies*, 27. 43–63.
- Zhao Tingyang 2009: A World Political Philosophy in Terms of All-Under-Heaven (Tianxia). *Diogenes*, 221. 5–18.
- Zhou Fangyin 2011: Equilibrium Analysis of the Tributary System. *The Chinese Journal of International Politics*, 4. 147–178.

Lithograph, Berlin, 19th century. Photographed by the artist. © International Center of Photography, New York - Magyar Nemzeti Múzeum gGmbH

Robert CAPA

A JÁTEKOS | THE GAMBLER

Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban
2013.09.18.–2014.01.12.

www.mnm.hu
www.facebook.com/nemzetimuzeum

Merre forog az idő kereke Tázlárón (és a társadalomnéprajzban)?

I. Bevezetés

Nagy örömmre szolgál, hogy első ízben adhatok elő ebben az intézményben és ezen a tanszéken, amelynek sorsát a kezdetektől fogva figyelemmel kísérem.¹ Csaknem egy évtizede annak, hogy utoljára adtam elő Budapesten. Akkori előadásom a Magyar Tudományos Akadémia néprajzkutató munkatársai számára készült, és egy politikai antropológiai témát járt körül: nevezetesen a „korrupció” különféle formáit a szocialista időszak helyi tanácsaiban és hivatalaiban.² Ma elmélyültebben és tágabb időkeretben szeretnék a történelemmel foglalkozni, azaz nemcsak a szocializmussal, hanem a szocializmus előtti időkkkel és a posztoszocializmussal is.

A legtöbb antropológus (etnológus, társadalom-néprajzos: itt nem látok figyelemre méltó különbséget) terepmunkája közösségét mikrokozmoszként látja, különösen akkor, ha élete első terepmunkájáról van szó, noha ezt kevesen és ritkán ismerik el. Bevallom, én most is így látom Tázlárt. A falut, amely alig több mint két óra autóra van Budapest központjától, és félúton a Duna és a Tisza között, ma jóval kevesebb mint kétezer ember lakja. Éppen azért választottam ezt a régiót kutatásom tárgyául, mert nem tipikus mezőgazdasági szövetkezetek jellemezték. Ez azért alakult így, mert a szétszórt tanyás települési forma és különösen a tanyák körüli értékes szőlőskertek miatt nagyon költséges lett volna bevezetni a szovjet mintájú kolhozokat, amelyeket az 1960-as évek elején sorra szerveztek a vidéki Magyarországon. Egy korábbi munkámban rámutattam arra, hogy a nem tipikus szakszövetkezeti forma jól jellemzi a magyar mezőgazdasági politika rugalmasságát, és a rugalmasság ebben a szektorban jól jellemzi a globális magyar gazdaságot, illetve nagymértékben hozzájárult annak általános dinamizmusához a szocializmus utolsó évtizedeiben. Ehhez elengedhetetlen volt a mezőgazdasági szektor fejlesztése, hiszen a magyar társadalom a kollektivizálás előtt egy túlnyomóan paraszti társadalom képét mutatta. Az 1940-es években a lakosság legnagyobb része a mezőgazdaságban dolgozott, következésképpen nem meglepő, hogy agrárpártok nyerték meg a háború utáni szabad választásokat.

Azzal magyaráztam Tázlár kiválasztását a falubeli embereknek és a járási hivatalban, hogy ott a szakszervezetek jelenléte kiváló lehetőséget biztosított a paraszti gazdálkodás folyamatosságának antropológiai szempontú tanulmányozására. De az igazság az, hogy nem annyira ezen hagyományok dokumentálása, mint inkább a kortárs Magyarország társadalmi-gazdasági viszonyainak megismerése motivált. Ezt a célt kiválóan szolgálta egy falusi esettanulmány, ami sokkal inkább mikrokozmosznak volt tekinthető akkor, mint ma, amikor a nemzeti gazdaságban jelentősen csökkent a mezőgazdaság jelentősége, és a tázlári fiatalság Londonba vagy más világvárosokba vágyik.

Sajnos nem tudok eleget arról, hogy mi történik manapság Tázláron, ezért tervezek új terepmunkát a következő években. De félreértés ne essék, történelmi érdeklődésem nem pótcselekvés. Jóllehet a múlt önmagában is végtelenül érdekes, én soha nem leszek történész. Mint a legtöbb társadalomtudós, engem is elsősorban a múltnak a *jelenben* játszott szerepe foglalkoztat. Tázláron ez sokat változott az 1970-es évek közepe óta. Első terepmunkám során több levéltárban megfordultam Kecskeméten, Kalocsán és Budapesten. Sok idős emberrel beszéltem a falu történetéről, és adatokat tudtam gyűjteni az 1956-os eseményekről és a helyi szövetkezetek vitás történetéről. De a lakosok jó része egyszerűen túl elfoglalt volt az ilyen életútinterjúk kutatáshoz. Az 1970-es évek közepe a lázas felhalmozás időszaka volt, és a falusiak mind a jövőbe tekintettek: házat építeni Tázlár központjában, fürdőszobát csináltatni, vagy, ha már mindez megvan, beszerezni egy Moszkvicst vagy egy Ladát. Ugyanakkor azonban a boldog autótulajdonosoknak legtöbbször eszük ágában sem volt eladni lovukat, amely továbbra is számos háztartás hűségese támasza maradt.

Ezzel szemben ma nem a kisüzemi gazdálkodás a felhalmozás fő forrása; a falusiak többsége nem dolgozik annyit, mint régen, és több ideje van reflektálni a történelemre. A falu központi terén 1956-os emlékoszlopot emeltek, felújították a háborús emlékművet, emléktáblák jelzik azokat a házakat, amelyekben az első református iskola és az első pékség működött. Az 1970-es években nem voltak olyan helyi kiadványok, amelyek segíthettek volna a helytörténeti kutatásban; 1990 óta egész sereg munka jelent meg, amely bemutatja a szövetkezet(ek), a művelődési ház és az iskola történetét. A helyi önkormányzat 1997-ben, a modern adminisztráció megteremtésének 125. évfordulójára megjelentette *Tázlár Krónikáját*.³ Ez a munka jóval több részletes adatot, eseményt és dátumot tartalmaz, mint amennyit én a Tázlárról szóló monográfiámban említék (Hann 1980).

A következőkben először a falu objektív történetét (*Realgeschichte*) foglalom össze és megpróbálom ezt Erdei Ferenc fogalmaival értelmezni. Majd a harmadik fejezetben kitérek azokra a közoktatási újdonságokra, amelyek különösen szemléletesen érzékeltetik Tázlár múltjának jelentőségét a jelenben, a mostani fideszes kormány alatt. Az idő ideológiája

(temporality) és a *Realgeschichte* valósága most is szoros kapcsolatban vannak. Végül néhány jelenleg is folyó szakmai (antropológiai) vitára utalok, és megkérdőjelezem, hogy beszélhetünk-e előrelépésekről saját tudományunkban.⁴ A vidéki Magyarországon, 20 évvel a földek privatizációja után és a tízéves EU-s támogatások ellenére nagyon kevesen látnak ma előrehaladást. Előadásomat azzal a megállapítással zárom, hogy a mai tázláriak nem kevésbé gondolkodnak előre, mint őseik, mégis az idő *szubjektív* megtapasztalása és társadalmilag, elsősorban politikailag konstruált mivolta manapság más, mint a szocializmusra jellemző *lineáris*, előrehaladó időérzékelés.

II. A történelmi elmaradottság és a szocialista civilizációs folyamat

A jövőtől a múlt felé való fordulást jól jelképezik a jelenlegi polgármesternek a faluközpont periferiáján, a Soltvadkert felé vezető út mellett egy új ipari negyed létrehozására tett erőfeszítései. Mivel röviddel a munkálatok megkezdése után emberi maradványokra bukkantak, az építetők Kecskemétről hívtak régészeket leletmentő kutatás céljából. Az ásatás során csontvázak százai kerültek elő, és a közelmúltban egy középkori templom alapzatára is rábukkantak. Ez utóbbi felfedezés már csak azért is érdekes, mert ezt a helyet a falusiak emberemlékezet óta Templomhegy néven ismerik. Ez az elnevezés az 1970-es évek óta izgatga a fantáziámat, mert a környék teljesen sík, ameddig a szem ellát. A régészek szerint ezen a helyen már szarmata település is volt, később jöttek a hunok; a falu az Árpád-korban még virágzott, ám 1241 körül áldozatul esett a tatárjárás pusztításainak.

A Tázlár név az 1279 és 1429 közötti dokumentumokban fordul elő először, de nem világos – legalábbis előttem –, hogy ez mennyiben jelölt állandó települést az oszmán hódítás előtti időszakban. Az azonban valószínű, hogy a XVII. században nem volt itt település. A XVIII. században a tázlári pusztát a 20 km-rel távolabb élő kiskőrösi szlovákok vették bérbe a Wattay családtól (pomázi nemesek). A XIX. század folyamán a föld fokozatosan elaprózódott. Kezdetben nemesek és gazdag parasztok vettek itt óriástáblákat, amelyeken házat építettek, és nagyobb területen gazdálkodtak, majd új bevándorlók érkeztek, elsősorban Szeged környékéről, akik családi gazdálkodóként azt remélték, hogy a tázlári nagyobb birtok jobb lehetőséget kínál a gazdálkodásra, mint azok a törpebirtokok, amelyek megöröklésére a túlszűfolt szülőfalvaikban kilátásuk lehetett. Sokuknak azonban csalatkozniuk kellett. Igaz, hogy a Templomhegy körüli terület földminősége viszonylag jó, de a Duna–Tisza közének jelentős szakaszai annyira homokosak, hogy vagy teljesen alkalmatlanok a gabonafélék termesztésére, vagy pedig olyan alacsony terméshozamúak, hogy még nagy területen sem biztosítják az önfenntartást. Ilyen például az úgynevezett Szanksarok, amely a XX. század elején ennek

ellenére viszonylag nagy népsűrűségnek örvendett. Ezenközben nagy területek, különösen erdők megmaradtak a távol – Pomázon – élő nemesek tulajdonában.

A két világháborút követő földreformok nem befolyásolták jelentősen Tázlár életét. Ezeknél nagyobb hatással volt az első szocialista évtized drasztikusan egyenlősítő politikája, amely megszüntette a birtok mérete és a társadalmi pozíció vagy osztály összekapcsolódását. A múlt század első felében nem sok minden történt az intézményi fejlődés terén. A számottevőbb vallási felekezetek saját gyülekezeteket hoztak létre, és 1906-tól kezdve az egyik nagy majorsági épület katolikus templomként szolgált Tázlár Felsőtelepén. A lakosság legnagyobb része elszigetelt tanyákon élt és dolgozott. 1907-ben, amikor újravonták a közigazgatási határokat, a régi Tázlár nevet – nem világos, hogy milyen megfontolásból – a Prónayfalva elnevezés váltotta fel. Az evangélikus Prónay Dezső báró közismert nacionalista volt, de a jelek szerint soha nem kereste fel a faluközösséget személyesen, és nem gyakorolta azt a patrónusi szerepkört sem, amelyet talán elvártak tőle a lakosok. A központi intézményesítést sokáig a felekezetek által a falu két nagyobb központjában létrehozott elemi iskolák képviselték. Ezek szaporodtak a Horthy-rendszer alatt: gróf Klebelsberg Kunónak köszönhető, hogy 1930-ban még a zsúfolt Szanksarokban is népiskola épült. Sőt, amikor világossá vált, hogy az egyetlen állami téglából épített tanterem nem elég, a helyiek összefogtak és hozzáépítettek egy másikat, ezúttal vályogból. A tanár mellett a római katolikus plébános irányította a tanyai iskolát. A II. világháború alatt épült az Alsótelep szélén az úgynevezett ONCSA-telep: egy házsor a legszegényebbeknek.

1945-ben a falu úgy döntött, hogy megváltik a Prónayfalva névtől, és kérvényt nyújtottak be a Belügyminisztériumnak, amelyben a Dózsafalva elnevezést javasolták. A minisztérium azonban elutasította kérésüket. 1947-ben a falugyűlés megszavazta a Tázlár név visszavételét, amely ez alkalommal elnyerte a minisztériumi jóváhagyást. Alig egy évvel később az egyházi iskolákat államosították. A régi tanári személyzet a helyén maradt, de a vallást kitiltották az iskolákból, és a tanároktól elvárták, hogy ne gyakorolják vallásukat. A következő évben – 1949-ben – rendkívüli gyűlést hívtak össze, ezúttal azért, hogy megünnepeljék Sztálin 70. születésnapját. A tázláriak gratuláló táviratot küldtek a Kommunista Párt megyei pártbizottságának. Szabadi Pál a *Krónika* közvetlen következő mondatában lakonikusan közli, hogy ugyanabban az évben a falusiak lerakták egy új, nagy katolikus templom alapkövét Tázlár Alsótelepén, amely később a szocialista falu központját alkotta (Szabadi 1997, 122).

Az első szocialista évtizedeket rendszerint kegyetlennek és represszívnek jellemzik a történészek. A magánháztartások szempontjából ez kétségtelenül igaz Tázlaron is, különösen, ha ezt az időszakot a szocializmus utolsó két évtizedével hasonlítjuk össze. A hetvenes

években még éltek a keserű emlékek az erőszakos betakarításokról és a kulákok elleni kampányokról. A faluközpont azonban ennek ellenére sokat fejlődött az 1950–1960-as években. Először a katolikusok és a reformátusok gazdagodtak új templomépülettel, majd 1961-ben megnyílt a szép, új iskola és a művelődési ház. A vallásos és világi szférák így szigorúan elkülönültek egymástól. A lakóhelyváltás többirányú volt: a tanyáról a faluba és a faluból a városba. Azok számára, akik a központban felépített családi ház kedvéért hagyták el tanyájukat, az elektromos áram és a vezetékes víz számított fő vonzerőnek. Ugyanakkor a gyors iparosítás ezen éveit alatt sokan végleg elköltöztek a faluból, például Csepelre. Így történt, hogy egy generáció alatt Tázlár lakossága felére csökkent. Kiürült a Szanksarok, és 1975-ben lebontották a Klebelsberg-féle iskolát. Természetesen sok kivándorló továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn a faluval. Voltak olyanok is, akiket a faluban maradt család segített, különösen akkor, amikor a felhalmozás lehetősége (főleg disznótenyésztés formájában) korábban nem látott bőséget hozott a falusiaknak. Ebben a folyamatban óriási szerepet játszott a rugalmas típusú szövetkezet. Ugyanis a két szakszövetkezet segítségével a háztartások nem profitálhattak volna az 1968 utáni, az új gazdasági mechanizmus keretében megnyílt lehetőségekből, amelyek biztosították számukra a mezőgazdasági termelés alapjait (gépellátást, olcsó tápot) és a piaci értékesítést. A „gyenge adottságú” szövetkezet rendszeres állami támogatásban részesült.

Ezen összefoglalás után felmerül a kérdés, hogyan is juthatunk el Szabadi Pál Tázlár-krónikájától a gazdaság és társadalom strukturális átalakulásainak makrokozmoszához – Magyarországon, Közép-és Kelet-Európában és talán még általánosabb szinten is? Ha Tázlárt szélesebb kontextusokban akarjuk értelmezni, elsőként talán Arie den Hollander úttörő tanulmányát az „európai határvidékekről” kellene idézni, ami két részletben jelent meg a *Comparative Studies in Society and History*-ban (1960–1961). Den Hollander Frederick Jackson Turner észak-amerikai téziseire támaszkodva világította meg a XVIII. századi Kárpát-medencében az oszmán csapatok visszavonulását követő visszatelepelési folyamatot. Korábbi munkámban gyümölcsözőnek találtam a határvidék-szemlélet összekapcsolását a magyar történészek XIX. századi kapitalizmustanulmányaival, amelyek szerint a demográfiai átmenet és az ipari munkahelyek hiánya ezeket úzótt el otthonukból (Hann 1979). Miért menne valaki az észak-amerikai „Vadnyugatra”, ha szűzföldeket is lehet gyarmatosítani ötven mérföldnyire nyugatra a szülőfalutól? Ezeket a folyamatokat a Duna–Tisza közén elsősorban a szegedi néprajzkutató, Juhász Antal elemezte részletesen (Juhász 1997).

Röviden összefoglalva: a földrajztudósok, demográfusok, gazdaságtörténészek és gazdasági antropológusok munkái mind fontosak ahhoz, hogy Tázlár történetét a maga teljességében lássuk. De ahhoz, hogy érdemben megértsük a „nagyobb képet”, és ugyanakkor élethűen lát-

tassuk, hogy milyen volt a szocializmus előtti paraszti generációk élete a határvidéken, máshová is kell tekintenünk. Mindkét dimenzió fellelhető Erdei Ferenc (1910–1971) munkájában.

Erdei Ferenc Makón, a Szegedtől keletre fekvő, hagymatermeléséről híres mezővárosban született, majd a Szegedi Tudományegyetemen jogot tanult. Később, a Márciusi Front bukása után megalapította a Nemzeti Parasztpártot, és egyre inkább a népi mozgalom radikális balszárnyával azonosult. 1944 és 1956 között több miniszteri tárcája volt, de ezekben az években nem sikerült a magyarországi sztálinizmus lényegén változtatnia. Nagy Imre reformvonalához való lojalitásaért 1956 után majdnem az életével fizetett. De Kádárnak szüksége volt Erdeire a tervezett kollektivizálás miatt, és ezért hozatta ki a szovjet fogságból. Erdei Ferenc több vezető tisztséget töltött be 1971-ben bekövetkezett haláláig, de talán még nagyobb jelentőséggel bírt a kulisszák mögötti tevékenysége. Fehér Lajossal és más reformorientált politikussal együtt sikerült elérnie azt, hogy a magyar mezőgazdaság kollektivizálása jelentősen eltért a szovjet mintától. A szocializmus utolsó évtizedei alatt csendes forradalom történt a magyar vidéken, amely kulcsszerepet játszott a Kádár-rendszer tágabb „társadalmi kompromisszumában”.

A sikerek dacára Erdei pályája és politikai utóélete viszontagságosnak mondható: a munkásmozgalomban sokan azért tekintették gyanús elemnek, mert megkérdőjelezhetetlen hűség fűzte a faluhoz, és mindvégig büszke maradt saját paraszti származására, míg a liberálisok és más antikommunisták azért átkozták ki az elmúlt évtizedekben, mert, úgymond, „lepaktált” a kommunistákkal és végigasszisztálta a kollektivizálást. Kétségtelen, hogy a politikai nyomás rányomta bélyegét a vidéki modernizáció e nagy teoretikusának tudományos munkájára, mégis úgy érzem, hogy a jelenleginél jóval több elismerést és megbecsülést érdemel.⁵ Röviden, az egyetem elvégzését követően, amikor még Makón dolgozott a hagymatermelők szövetkezetében, Erdei Ferenc motorkerékpáron járta be a Duna–Tisza közét, hogy első kézből származó adatokkal dokumentálja, hogyan éltek a parasztok egy olyan korban, amelyet gazdasági válság és geopolitikai bizonytalanságok jellemeztek. Az ebből a tapasztalatból született *Futóhomok* című könyve a szociográfia egyik klasszikusa. Nem tudom, hogy járt-e éppen Tázlárán (illetve akkor nevén Prónayfalván), de annyi bizonyos, hogy ezt a vidéket jól ismerte, innen indulva tört át a katonai fronton 1944-ben, hogy csatlakozzon a Szegeden állomásozó szovjet hatóságokhoz. „Minden falusi mag nélkül” – így jellemezte Prónayfalvát és még néhány sokfelől benépesült települést, amelyek tanyavilágában nyilvánvalóan más állapotok uralkodtak, mint Makón, Kiskőrösön és hasonló „mezővárosokban”, ahol a mezőgazdaság ugyan fejlettebb volt, de a technikai fejlettségnek ellentmondott a generációk óta összetartozó közösség tudata, ami gátolta a termelőerők fejlődésének megfelelő osztályképződést. Az olyan településeket, mint Prónayfalva azonban gazdasági alulfejlettségük ellenére magas fokú

társadalmi rétegződés jellemzett, és a szórványtelepülés-forma tovább korlátozta a kollektív fellépés lehetőségét.

Húsz évvel később a *Futóhomok* harmadik kiadásához írt előszavában Erdei jobban elmélyült az elméleti kérdésekben. Úgy érezte, hogy korábbi elemzése Kiskőrösről téves volt, mert fiatal fejjel nem ismerte fel az osztályharc valóságos jellegét. Későbbi munkái szintén nem mentesek a közvetlen politikai hatásoktól. Nagyobb jelentőséggel bírnak azon írásai, amelyek az 1940-es évek elején egy kiskunszentmiklósi tanyán csendőri felügyelet mellett készültek. Ugyanez vonatkozik egy befejezetlen, szintetizáló tanulmányára a „két világháború közötti Magyarországról”, amely poszthumusz jelent meg (Erdei 1976). Ez utóbbiban, de már hamarabb is, pl. *A magyar paraszttársadalom* (1942) című művében, Erdei nagyon is kritikusan értelmezi azokat a „kvázi-feudális” struktúrákat, amelyek jól megfértek olyan elemekkel, amelyek kétséget kizáróan modernnek számítottak, nevezetesen a kapitalizmus által megteremtett városi proletariátussal. A magyar polgárosodást hátráltatta a két világháború közötti időszak reakciós politikája, és a parasztok lettek a modernizációs kudarc legnagyobb áldozatai. Az az elképzelés, hogy a kisgazdák polgárosodnak, és önként belépnek a holland mintájú szövetkezetekbe, tarthatatlannak bizonyult azokban az években, amikor a kommunisták konszolidálták hatalmukat. Erdei is a kollektivizálás mellé állt.

Ez persze nem tetszett mindenkinek; a legtöbb népi író számára mindig is idegen maradt a téesz. Szelényi Iván úgy vélte (1988 54, 6): Erdei feláldozta ifjúkorának eszméit a marxista osztályelemzés oltárán. A liberális szociológus szerint a fiatal Erdeinek volt igaza, mind tudományosan, mind pedig erkölcsileg. Szerencsére – így Szelényi – Erdei halála után a magyar falu képes volt visszatérni a „megszakított polgárosodás” útjára. Így tehát Szelényi Erdeinek a polgárosodással kapcsolatos fiatalkori fejtegetéseit gyümölcsözőnek tartja, annak ellenére, hogy a szerző később reménytelenül kompromittálta magát azáltal, hogy titokban csatlakozott a Kommunista Párthoz, illetve kiszolgáltatta annak politikáját.

Tázlár példája az én szememben Erdei munkásságának kevésbé kritikus értelmezését teszi lehetővé. Véleményem szerint Erdei mindvégig hű maradt paraszti gyökereihez. Noha nem rendelkezett társadalomtudományi diplomával, „ösztönös” összehasonlító társadalomtudósnak tekinthető. Gyermekkorát részben tanyán töltötte, de ahogyan az Alföld más városaiban is, a Makó körüli elszigetelt tanyák szorosan kapcsolódtak a városhoz, és sok családnak volt saját háza a központban, a mezőgazdasági szezonban szállásul szolgáló tanya mellett. Erdei számára megrázkódtatást jelentett annak felismerése, hogy van olyan tanyavilág, amelynek nincs ilyen civilizációs központja. De Erdei látókörét tovább szélesítette az 1935-ben Svájcba és Hollandiába tett utazása, amelynek során különösen nagy hatást gyakoroltak rá az ott látott mezőgazdasági szövetkezetek. Magyarország elmaradottságáról szóló elméleti munkái a nyugati viszonyokkal való behatóbb megismerkedés közvetlen eredmé-

nyeinek tekinthetők. Világossá vált az a szakadék, amelyet az országnak át kellett ugrania, noha a népi mozgalom bal szárnyának embere, Erdei Ferenc, nem hitt abban, hogy a kapitalizmus importálása lenne a megfelelő válasz a gazdasági elmaradottságra.

Erdei kulcsfogalma tehát a polgárosodás (*embourgeoisement*), amelyet később Szelényi és más szociológusok is átvettek. Az 1980-as években tökéletesen helyénvalónak látszott a fogalom újrafelfedezése, hogy értelmezhetővé tegye az országban végbemenő folyamatokat, például a parasztságnak a „gazdagodjatok” jelszóra való reakcióját. A *polgár* ugyanakkor egy másik kontextusban is előtérbe került: a *polgári társadalom* az angol *civil society* standard magyar fordítása. A polgári és a burzsoá közötti ellentmondások reménytelenül problémássá tették ezt a terminust a szocialista ideológusok számára. Erdei Ferencnek is el kellett határolnia magát a kifejezéstől (és átfogalmazni korábbi kijelentéseit, mint ahogy ezt pl. a már említett *Futóhomok* harmadik kiadásához írt előszavában is megtette). De későbbi munkáinak (pl. *Város és vidéke*, 1971) beható vizsgálatai világossá teszik, hogy alapvető érdeklődési köre nem változott. Elsősorban a falu és város közötti történeti egyensúly helyreállítására törekedett, valamint arra, hogy azok az emberek, akikkel olyan erőteljesen azonosult, a városiakhoz hasonló esélyekkel léphessenek a modernitás rögzös ösvényére. Egyáltalán nem arról volt szó, hogy Erdei egyfajta vidéki „proletarizálódási” programban gondolkodott volna. Ellenkezőleg, nagyon is felismerte a háztáji termelés és a gazdasági ösztönzők jelentőségét. Ezen az alapon adott tanácsot Fehér Lajosnak, Nyers Rezsőnek és más olyan döntéshozóknak, akiknek decentralizációs politikája a szocializmus utolsó évtizedeiben lehetővé tette a „szocialista vállalkozók” megjelenését a vidéki Magyarországon. Más szavakkal, a polgárosodás – Szelényi érvelésével ellentétben – nem Erdei *ellenére*, hanem éppen *ellenkezőleg*, az ő közreműködésével következett be.

Akárcsak a német *Verbürgerlichung*, a magyar *polgárosodás* fogalom is kétértelmű. Erdei feltehetően soha nem kívánt a magyar vidéken egy új kapitalista osztályt látni, ehelyett a parasztság hagyományainak és „falusi műveltségének” megőrzése, és a kvázi-feudális egyenlőtlenségek megszüntetése mellett tört lándzsát. Fiatalkori írásaiban gyakran használta a *civilizálódás* fogalmát. Mondhatni, egész életében a mezőgazdasági szektor *civilizálódásának* híve volt. Ez egyfelől a nyugati országok fejlett termelőerőihöz való felzárkózást jelentette. Erdeit nem vonzották a kapitalizmus külföldi modelljei (legkevésbé a nem-magyar elemek Magyarországra eltorzult piac kapitalizmusában, ezt el kell ismerni, hangsúlyozva azt is, hogy nem volt antiszemita). Azokat a civilizációs intézményeket kívánta megszilárdítani, amelyeket a magyar parasztok történetileg hoztak létre azokon a nagyobb településeken, ahol a népesség az oszmán hódítás következtében különösen koncentráltan élt.

Ha elvonatkoztatunk az Alföld regionális sajátosságaitól, akkor azt mondhatjuk, hogy Erdei a városi kultúra falusi meggyökereztetését

támogatta. Ebben az értelemben példaértékű az én Tázlárról készült beszámoló. A korai szocialista évtizedekben a szegényebbek elhagyták a tanyákat, pl. a Szanksarokban, és vagy beköltöztek az új faluközpontba, vagy pedig továbbvándoroltak a távolabbi városok nyújtotta munkalehetőség reményében. A faluközpontban az állam új utakat és járdákat épített, és gondoskodott arról, hogy a lakásokba alacsony áron bevezessék a vezetékes vizet és az elektromos áramot. Szövetkezeti üzletek és éttermek nyíltak. Létrejött a szocialista tanács, később pedig a mezőgazdasági szövetkezetek. Az állam új iskolát épített, miközben fokozatosan felszámolta a félreeső tanyák régi kis iskoláit. Kulturális intézményeket alapított, mint például a tágas művelődési házat, könyvtárat és egy jól felszerelt tornatermet.

Mivel mindez egybevágott a szocialista modernizációs projekttel, első látásra úgy tűnhet, hogy itt mindössze az új, felülről diktált politikai-ideológiai program megvalósításáról volt szó. Ez azonban nem egészen így van, mivel Tázláron a hatalom ugyanezen birtokosai gondoskodtak arról is, hogy új, nagy templomok épüljenek a faluközpontban. Az 1950-es évek megtorpanásai ellenére a templomépítések még a nagy világi fejlesztések *előtt* lezáródtak; és nemcsak az építőanyagot, hanem a munkaerő nagy részét is a szocialista brigádok biztosították!

III. Változások a mai faluban

Előadásom keretei nem teszik lehetővé, hogy bemutassam az utolsó két évtized minden változását, így csak nagy vonalakban vázolom a legfontosabb tendenciákat. Tázláron, mint ahogyan máshol is, visszaadták a földeket. A rendszerváltás után a szövetkezet még tizenöt évig működött, igaz, hogy már jóval korábban elvesztette a falu gazdaságában játszott központi koordináló szerepét. Az a támogatás azonban, amelyben néhány magángazdálkodó manapság az EU mezőgazdasági politikájának keretében részesül, messze nem kompenzálja őket a szocialista időszak jóval nagyvonalúbb mezőgazdasági segélyezésének elvesztéséért. Minden ágazatban csökkent a termelés.

A mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek erősen összeszűkültek, mind a formális, mind pedig az informális szektorban. Az általános európai gazdasági válság hatására csökkent a kereslet a drága jachtok iránt, amelyeket Tázláron a kilencvenes évek óta gyártanak, és Hollandiába exportálnak. Ez volt az első és utolsó beruházás a tervezett ipartelepen. Még van remény, hogy a kecskeméti régészek visszatérnek és folytatják munkájukat a középkori templom körül, de ehhez pénzre van szükség, miközben az országos pályázatok egyre nehezebben elnyerhetők. Ha sikerül, akkor esetleg azt a néhány személyt alkalmazzák majd, akiket jelenleg az önkormányzat foglalkoztat minimális munkabérért. A hajógyáron kívül egyetlen olyan üzem működik, ahol a dolgozók száma meghaladja

a tízet. Ez a műanyagüzem, amely egy régi katolikus iskola épületében található, sikeresen túlélte a szakszövetkezet összeomlását annak köszönhetően, hogy a vezetők még a kilencvenes években megvásárolták és okos beruházással működtették tovább. A bérek ugyan alacsonyok, de szemben a hajógyárral, bőven van megrendelés, mert fő termékük a legolcsóbb műanyag palack, és nem a luxuscikk.

A jelenlegi gazdasági és foglalkoztatási helyzet nem sokban különbözik a 2010 előttitől. Mégis azóta sok szó esik arról mind a magyar, mind pedig a külföldi sajtóban, hogy milyen változásokat hozott Orbán Viktor fideszes kormánya. Külföldön elég sokat lehet olvasni ezekről a nagy politikai kezdeményezésekről, amelyek többek között azt a célt szolgálják, hogy a kormány a sajtót és a bíróságot egyre jobban a befolyása alá vonhassa. A roma és a zsidó kisebbségekkel kapcsolatos incidensek ugyancsak gyakori témák a német sajtóban. Ezzel szemben kevesek számára ismert (beleértve sok magyar állampolgárt), hogy milyen változások mennek végbe nap mint nap a falu életében, például egy olyan kulcsfontosságú intézményben, mint az iskola, ahonnan nem szivárognak ki a kisebb-nagyobb konfliktusok. Engedjék meg, hogy a következőkben erről számoljak be, Tázlárt hozva például.

Az új állami általános iskola 1961-ben nyílt meg az új faluközpontban. Miután 1978-ban megszüntették a felsőtelepi iskolát, az összes tázlári gyerek ide járt. Akkoriban egy Nyugatról érkezett, a magyar parasztgazdaság átalakulásával foglalkozó kutató számára nemigen volt lehetséges az iskola gyakori meglátogatása, illetve tanulmányozása. Tudtam, hogy a tanárok között többen párttagok voltak. Az igazgatóhelyettes volt egyben a helyi párttitkár. Ezekkel az emberekkel csak későbbi tázlári látogatásaim során tudtam többet beszélni. Az akkori igazgatónő nem volt párttag. Mária néni (mindenki így ismerte) 1947-ben került az akkori református iskolába. A vallás gyakorlása számára tiltott volt. Más tanár időnként eljárt a templomba, de a hetvenes években, amikor a hittant nem az iskolában, hanem a templomban taníftották és a beíratott gyermekek száma egyre csökkent, az igazgatónő ezt nem tehetette...

Párttagok és páronkívüliek együtt játszottak az úgynevezett tanári zenekarban, amelyet különösen a lakodalmakra hívtak meg szívesen. Vezetője az igazgatóhelyettes volt, egy tehetséges sváb férfi, akinek édesapja a háború végén esett el, és aki aztán magyar nevet kapott nevelőszüleitől. A Szankсарokban kezdte pályafutását, később szép házat épített a faluközpontban, ahol most is lakik. Az ő ötlete volt, hogy 1981-ben az iskola, a könyvtár és a művelődési ház hivatalosan egyesüljön (a gyakorlatban ez a három intézmény már évek óta az ő irányítása alatt állt). Sok évig ő vezette az Általános Művelődési Központot, egy ideig megyei tanácstagként tevékenykedett, és a Kádár-rendszer utolsó éveiben, miután az előző tanácselnököt sikkasztás miatt elítélték, a tanácsház vezetését is ő vette át. 1994-ben eredménytelenül indult a polgármester-választáson. Noha sokan elismerték tehetségét és becsületességét,

a Kisgazdapárt nem tűrte, hogy egy volt kommunista kerüljön megint a falu élére. Manapság nyugdíjasként még mindig bejár az iskolába zenét tanítani, focizik fiatalabb kollégáival a falu kis pályáján, és a játékot követő ún. „harmadik félidőben” már régen nem számít a világnézet, pláne nem a régmúlté. Ahogy a szocializmus alatt, úgy most is több tanár ül a falu képviselő-testületében. De a testület által 2012-ben hozott határozatot nemcsak a volt vezető, hanem sokan mások is furcsállták.

A tázlári iskola gyorsan, a tanárokkal és szülőkkel való szélesebb körű konzultációt mellőzve került a római katolikus egyház kezébe. Az iskola ma II. János Pál pápa nevét viseli, és a keceli intézmény „kirendeltségének” tekintik. (A keceli intézmény korábban Arany János nevét viselte, de úgy döntöttek, hogy az elhunyt lengyel pápa neve jobban jelzi az új keresztény irányzatot.) Amint az szokásban van a szocializmus vége óta, az iskolai hittanoktatásról a katolikus pap és a kálvinista lelkész gondoskodik. Ami egészen új, az az, hogy kereszték díszítik minden osztály falát, és az iskolaév kezdetét és végét nem a kultúrházban, hanem a római katolikus templomban ünneplik a tanárok és a gyerekek. Ezenkívül ugyancsak a templomban tartják II. János Pál emléknapját, amelyet, mivel október 22-ére esik, össze lehet kötni az 1956-os forradalom megünneplésével.

Hogyan lehetséges mindez? A polgármester szerint a döntés alapvető oka az volt, hogy az illetékesek attól tartottak, hogy a tanulók csökkenő létszáma miatt a nyolcosztályos általános iskola előbb-utóbb elveszíti felső tagozatát. Ilyen körülmények között biztosabbnak látták a jövőt az egyház kezében, mint a kormány által létrehozott szekuláris Klebelsberg Intézményfenntartó Központ fennhatósága alatt.⁶ Faluszerte ugyanis az a hír járja, hogy a Kiskőrösön székelő KLIK több tanárnak, sőt magának az igazgatónak a leváltását tervezte, és ezzel magyarázható az iskola gyors átigazolása. A tanárok ezáltal elvesztették közalkalmazotti státusukat és talán cafeteria-juttatásukat is. De egyelőre biztosabbak az állások. A tanárok számára nem kötelező a vasárnapi istentiszteleten való részvétel. Hasonló a helyzet a szomszédos településeken is, ahol alig maradt állami iskola. Az egyháznak elvileg el kell fogadnia a más világnézeteket, és kötelessége a heti két hittanóra helyett az igénylőknek etikaoktatást biztosítani. Tázláron büszkén említette az igazgató, hogy a 130 gyerek közül egyetlenegy sem élt ezzel a lehetőséggel. Újdonság még az is, hogy 2013-tól kezdve nemcsak a katolikus káplán és a református lelkész tanítja a hittant, hanem rendszeres óraadó a bócsai lutheránus pásztor is, aki az iskola hat evangélikus tanulójának viseli gondját.

2013 nyarának végén az iskolai tanévnyitón és a pár nappal későbbi ünnepi szentmisén alkalmam nyílt azokkal a személyekkel elbeszélgetni, akik kulcsfontosságú szerepet játszottak a helyi oktatás megreformálásában. A polgármester és az iskolaigazgató egyetértettek abban, hogy az iskola pusztá megőrzésén túl erkölcsi szempontból is haszna volt az egyházzal való szoros kapcsolatnak. A református és lutheránus

lelkészek ugyancsak jelen voltak az ünnepélyen, és rövid felszólalással járultak hozzá a mise ökumenikus befejezéséhez. A református lelkész elmesélte, hogy a kilencvenes években egyháza hogyan kapott kárpótlást az államosított iskolaépületért, és hogyan fordították a pénzt a templom tornyának renoválására. Hozzátette, hogy véleménye szerint a felekezeti arányok szükségessé teszik, hogy Tázláron a katolikus egyház vállalja a vezető szerepet; de Kiskunhalason és Szankon vannak református iskolák is, és fontos, hogy a felekezetek jó kapcsolatban legyenek egymással. Az iskolaigazgató elismerte, hogy nem volt könnyű az iskolai tanrendet úgy átszervezni, hogy a tanulók három különböző helyre mehessenek hittanra, de megoldották.⁷ A mindennapi tanítás közös imával való elkezdése időközben elfogadott gyakorlattá vált.

Az évnnyitó további újdonsággal is szolgált. A tervek szerint ebben az iskolaévben a napközis ebédet ugyancsak közös imádság előzi meg, amely tavaly óta bevett gyakorlat a helyi óvodában. Mindezt az igazgató évnnyitó beszédének legvégén jelentette be, és a bejelentést a jelen lévő szülők minden különösebb reakció nélkül fogadták. Arckifejezésük alapján úgy tűnt, hogy sokkal jobban érdekelte őket az igazgató beszédének néhány korábban elhangzott pontja. Többek között az, amikor hangsúlyozta, hogy ha a tanulónak mindenképpen muszáj mobiltelefonját az iskolába hozni, akkor ezt kötelessége megérkezésakor leadni; valamint hogy a piercing és a hajfestés nem iskolába való, és nem teszi szebbé a gyerekeket. Erre még a pódiumon helyet foglaló fiatal, reverendás káplán is, akit az új iskolásokról való gondoskodással bíztak meg, mosolyogva bólogatott. Segített a kicsiknek egy másik új rituálé véghezvitelében, amely egy újonnan kitalált eskütételből állt. A gyerekek a felszólításnak nagy nehezen engedelmeskedve megígérték, hogy jó tanulók lesznek és mindig szót fogadnak a tanító néninek. Az évnnyitó utolsó ünnepélyes mozzanata nem változott az évtizedeken keresztül: mindenki felállt és elénekelték a Himnusz.

Napokkal később is ezen a különleges keveréken töprengtem, hogy vajon merre forog az idő kereke Tázláron, miközben egy idős parasztemberrel beszélgettem a régi katolikus népiskoláról. Későre emlékezett arra a néhány évre az 1930-as években, amikor iskolába küldték, mielőtt elszegődött cselédnek. Különösen az nem tetszett neki, amikor minden nap 12-kor harangozták az Angelust. Noha családja kommunista volt, mégis alkalmazkodniuk kellett, ha apja nem akarta elveszíteni községközi állását. Egyetértettünk abban, hogy ilyen tekintetben nincs túl nagy különbség a harmincas évek és 2013 között, amikor a felekezet nélküliek kénytelenek alkalmazkodni. Amikor elbúcsúztam tőle, minden kommentár nélkül megmutatta nekem azt az üdvözlő lapot, amit nemrég Orbán Viktor magyar miniszterelnöktől kapott kilencvenedik születésnapja alkalmából.

A legtöbb olyan intézmény, amelyet a szocialista civilizációs folyamat részének tartok, ma is megvan Tázlárón. Igaz, a tanácsépületet átkeresztelték, de csak a mezőgazdasági szakszövetkezet tűnt el teljesen. Meg kell jegyezni, hogy azok közül, akik elvben tiltakoztak a szövetkezetek ellen, akad ma olyan, aki szívesen visszahozná őket, hogy koordinálják a termelést és a piaci értékesítést, és biztosítsanak egy minőségi színvonalat, ami előfeltétele annak, hogy megfelelő kereslet legyen a környék boraira. A helyi önkormányzatnak nincs pénze nagyszabású befektetésekre, és olyan fontos közösségi feladatokat, mint a művelődési ház régóta esedékes tatarozása, csak a rendszeresen versenyeztetőd pályázatok révén érkező külső segítséggel lehet megvalósítani. A polgármester egy ideig azt remélte, hogy új üzleti befektetők jönnek majd a faluba, de ahogyan már írtam, a régészeti lelőhely előkerülése után erre semmi esély nem maradt. A polgármester független ugyan, de 1994-ben a Kiszegvárt támogatásával választották meg, amely akkor a legnépszerűbb párt volt a faluban, és bizonyos, hogy közelebb áll a Fideszhez, mint az MSZP-hez, amelyik ma igen kevés tagot mondhat magáénak Tázlárón. Szervezett pártélet a faluban nincsen, bár a 2010-es választások előtt a Jobbik erősen megélénkült.

A fennmaradó időben arról szeretnék beszélni, hogyan értelmezhet egy antropológus elméleti síkon egy ilyen változást. Erdei Ferenc gondolatai népi modernizációs elméletnek tekinthetők. Éppúgy, mint az 1970-es évek falusi lakói, Erdei is úgy látta, hogy van *haladás, fejlődés*, az idő kereke előreforog. De húsz évvel azután, hogy eldöntötték: a földet újra magánosítani kell egy olyan komplex eljárás keretében, ami „kompenzációt” ígért a szocializmusban elszenvedett károkért, és miután újra egyházi kézbe adták az iskolákat, jogos a kérdés, hogy mindez nem magát a fejlődést kérdőjelezi-e meg: nem arról van-e itt szó, hogy jelentős folyamatok az *ellenkezőjükre* fordulnak? A modernizáció standard szociológiai elméleteiben gyakran szerepel a szekularizáció fogalma: a vallás „alrendszer” lesz, amely élesen elválik a politikum szférájától és láthatatlan a közéletben. A mai Magyarországon ez nem így van. Az is világos, hogy felélesztik azokat a szimbólumokat, amelyek komoly mozgósító erővel rendelkeztek a szocializmus előtt. Nemcsak a vallási erekyékre gondolok itt (el ne felejtjük, hogy a Szent Jobbot már a szocializmus összeomlása előtt Budapesten nyilvánosan körbehordozták), hanem a gombamód szaporodó turulszobrokra, a sámánszertartások újraéledésére, a rovásírás népszerűsítésére, a régi katonai és félkatonai egyenruhák új kultuszára, a nemesi címekre és az Erdei által keményen bírált kvázi-feudális társadalom emlékét idéző más relikviákra.

Nagy óvatosságra kényszerül az antropológus, ha részleteiben kívánja megragadni, hogy mi is megy végbe a mai Magyarországon, különösen Johannes Fabian 1983-ban a *Time and the Other* (Az idő és a másik)

című munkájának megjelenése óta. A tanulmány kulcsszava az *egyidejűség* (*coevalness*, *Gleichzeitigkeit*). Sok korai antropológus elkövette azt a hibát, hogy megtagadta az egyidejűséget azoktól a népektől, akikről írtak, úgy ábrázolva őket, mintha „kívül állnának az időn” (Thomas 1989), vagy pedig „szinkronikusak” lennének (Lévi-Strauss 1973). Ha egyáltalán bebocsátást nyertek a nyugati világ diakronikus idejébe, akkor sem voltak egyenrangú résztvevői az antropológus idejének, hanem születésüknél fogva elmaradottak és alsóbbrendűek. Az afrikanista Fabian kritikája elsősorban a nem írásos kultúrával rendelkező társadalmak nyugati megjelenítésére vonatkozott. De explicite is támaszkodott Edward Said *Orientalism* (Orientalizmus) című, 1978-ban publikált, immár klasszikussá vált munkájára, amely hasonló fejtegetést kínál az ázsiai, különösen pedig a muszlim társadalmak nyugati szerzők általi eltorzításáról, amellyel saját felsőbbrendűségüket hangsúlyozták.

Az elmúlt években a történészek és antropológusok közelebb hozták a Nyugathoz ezt a kritikát, pl. a Bizánci Birodalom és a keleti kereszténység „másságával”, vagy pedig a hidegháború és a posztiszocialista időszak által produkált ellentétekkel kapcsolatos munkáikban (Bakic-Hayden 1995, Hann 1996). Fabian terminológiája még Nyugat- és Kelet-Németország viszonyára és a Nyugat keleti megjelenítésére is vonatkoztatható. Így Dominic Boyer (2010) az NDK-t bemutató mai nyugati sikerfilmek elemzésén bizonyítja, hogy azok mind *más időben* jelenítik meg a Keletet, megtagadván tőle az egyidejűséget, tagadva, hogy a keletnémet szocializmusnak megvolt a maga érvényes modernitása, mielőtt bekebelezte volna a Szövetségi Köztársaság. Szerinte az „Ostalgie” (az NDK utáni nosztalgia) nyugati gúnyolása hasonló példája a *másidejűségnek*.

Ez a kritika a klasszikus kulturális relativizmussal mutat rokon vonásokat. Jómagam nem vagyok híve ennek a pozíciónak, ami pedig újra igen elterjedt a kortárs antropológiában. Nehezebb a fejlődés mellett érvelni a társadalmi-kulturális antropológia minket is zavarba ejtő eszmetörténetében, mint az általunk tanulmányozott társadalmak *Realgeschichtjére* vonatkoztatva; újra és újra ugyanazokkal a paradigmákkal találkozunk, Lévi-Strauss dichotómiájában mi a „hideg” diszciplínák közé tartozunk! De ma nem akarok belemenni ezekbe a messzire vezető fejtegetésekbe; mindössze azt szeretném megmutatni, mennyiben lehet releváns Fabian elméleti pozíciója a Közép- és Kelet-Európát tanulmányozó antropológus számára. Boyer megjegyzi, hogy egyes keletnémetek elsőként bírálták saját társadalmukat, egyúttal felmagasztalva a Nyugat előnyeit (Boyer nem tesz említést arról a tényről, hogy 1990-ben a keletnémetek túlnyomó többsége a német egység mellett szavazott, feltehetően azért, mert maguk is többre értékelték a nyugati modernitást a sajátjukénál). Michal Buchowski (2001) hasonló mintázatokat talált Lengyelországban, ahol neves szociológusok érveltek úgy, hogy a lengyeleknek, úgymond, hiányos a „civilizációs kompetenciája”, ami magyarázná az „átmenet” óriási nehézségeit és áldozatát.

Erdei Ferenc ugyanígy érzett rá ösztönösen a Kelet elmaradottságára. A megoldás szerintem nem az, hogy kritikátlanul követni kell a Nyugat kapitalista logikáját, hanem ellenkezőleg, a magyar *civilizációs* hagyományokra kell támaszkodni, abban az értelemben, ahogyan fentebb kifejtettem. Azt állítottam ebben az előadásban, hogy ha figyelembe vesszük a szocialista intézmények és ideológia korlátait, akkor Erdei kivételesen sikeres volt a népi modernizációs elméletek gyakorlati megvalósításában. A vidéki Magyarország átalakítása kivételes sikertörténet. A posztiszocialista körülmények között azonban mintha kevesebb lehetősége volna az ilyen innovációnak. A neoliberais kapitalizmus korlátai keményebbek, mint a szocializmusé voltak. A posztiszocialista átalakulást a mezőgazdasági szektor szenvedte meg a legjobban, a város és a falu közötti különbségek megint növekedtek. Nem csoda, hogy két évtizeddel a szocializmus összeomlása után egyre népszerűbbek az antiurbanus, antikozmopolita eszmék, és ezek uralkodnak ma mind a városokban, mind pedig az egyre néptelenebbé váló falvakban. Ma azonban, Erdeivel ellentétben, a modernizáció nincs napirenden. Ehelyett egy múltba tekintő, keserű, agresszív propaganda a jellemző, amely előszeretettel hibáztat másokat a jelen bajaiért, mind az országban, mind pedig az országon kívül.

Mármost hogyan értelmezze mindezt egy antropológus? Jól tudom, hogy a Fidesz és a hozzá hű magyar nyelvű média szemében a nyugati, különösen pedig a német Magyarország-kép erősen torzított. Sok magyar állampolgárt dühít az, amiben a Nyugat illetéktelen beavatkozását látják; a Fidesz-törvényeket „antiliberálisnak” és az EU-szabályozással és elvekkel összeférhetetlennek bélyegzik. Ez lenne a boyeri értelemben vett másidejűség? Hiszen a magyarok megszavazták a jelenlegi kormányt. Nem az egyidejűség megtagadása-e a nyugatiak részéről, amikor antropológusok és újságírók kigúnyolják a nacionalista túlkapásokat és a miniszterelnök nyilvánvaló igyekezetét, hogy visszaforgassa az idő kerekét abba a korszakba, amikor Magyarország „világnemzet” (Orbán) volt?

Ellentétben némely antropológussal, akik az időről értekeztek, én nagyon is konvencionális képet őrzök annak fizikájáról és metafizikájáról. Ezért tetszik nekem a nyíl hasonlat angolul. A kormányok elhatározhatják ugyan, hogy visszaforgatják az idő kerekét, és visszafelé fordítják az előző generációk modernizációs kísérleteit, mint pl. a kollektivizálás és az egyházi iskolák államosítása, ám nem lehet visszaterelni a társadalmat a szocializmus előtti időszak medrébe. Ezt a leghatékonyabb sámánszertartás és a legnagyobb turulszobor sem érheti el. Az idő kereke forog tovább, lineárisan és kéréletlenül. Ne vádoljuk a tázlári lakosokat, illetve helyi vezetőiket azzal, hogy a jövő helyett a múltba tekintenek; éppen ellenkezőleg, biztosítani szeretnék iskolájuk jövőjét, de a mostani körülmények között ezt leginkább úgy tudják megtenni, ha újra egyházi kézbe adják azt az intézményt, amelyet 1948-ban államosítottak. Az emberek, mint mindig, most is egyéni és kollektív szinten gondolnak a

jövőjükre; csak most mégis más körülmények között, mint annak idején, amikor volt egy *grand narrative*, amely reményt adott még egy ilyen község számára is, megcsillogtatva a haladás és fejlődés esélyét.

Arra a következtetésre jutok, hogy nem szabad romantizálni a „cultural time”-t, ahogyan sokan ezt a kulturális relativizmus nyomában ma is teszik. Az antropológusok, illetve társadalom-néprajzosok segíthetnek fényt deríteni arra, hogy politikai vezetők és egész társadalmak hogyan fordulhatnak el viszonylag gyorsan egy jövőorientált modernizációtól egy olyan társadalmi projektum felé, amely menthetetlenül a múltba réved, legyen az akár a közelmúlt, akár a távoli múlt a maga dicsőségével és (vélt) sérelmeivel. A mi tudásunk elsősorban terepmunkából fakad, amelyet ma folytatunk arról, hogyan őrződnek meg és alakulnak át a korábbi korszakok relikviái, és milyen bonyolult és dinamikus folyamatok keretében zajlik ez az átalakulás. Itt én is zavarban vagyok, mert ahogyan már elmondtam önöknek, az utóbbi években keveset jártam résztvevő megfigyelőként Tázlárón.⁸ Így a következtetésem spekulatív, és hagy még kívánnivalót maga után. Mindazonáltal azzal szeretném zárni előadásomat, hogy visszavezetem önöket az Alföld mikrokozmoszába, amelyet kicsit a sajátomnak is tekintek.

V. Konklúzió

Azt hiszem, hogy a Tázlárón megfigyelhető változások az idő felfogásában, a *Zeitgeist*ben, visszafelé mutatnak, míg a szocializmus alatt, legalábbis az 1980-as évekig, a jövőbe mutatott a nyíl. Ezt a szocialista civilizációs projektum sikerével és az idő kihasználásának változásával magyarázom a vidéki Magyarországon, mind az egyének, mind pedig a háztartások szintjén. Amikor Erdei 1937-ben felkereste a Duna–Tisza közének ezt a vidékét, a lakosság jórészt szegényparasztokból állt, akik még a paraszti önellátást sem tudták megvalósítani, nemhogy vállalkozóként fellépni a piacon. Ezért egész életükre függőségi viszonyban maradtak a közösség módosabb parasztjaitól. A legtöbb falusi lakos számára csak szezonális munka adódott. Az év legnagyobb részében „nem tudtak mihez kezdeni” az idejükkel, miközben rendszerint akadt valami tennivaló a tanya körül.

Utazzunk most gyorsan előre az 1970-es évekbe, amikor egyéves terepmunkát végeztem a faluban. Csaknem a felismerhetetlenségig megváltoztak a viszonyok és a falukép. A legtöbb lakos központi településen élt, egy sor állami és egyházi intézmény mellett. A legtöbben keményen megdolgoztak azért, hogy modernizálják otthonukat, gyakran kombinálva a háztájit a bér munkával. Az idejük költsége magas volt, ami rossz hír az antropológusnak, aki kitartoan nyaggatta őket kérdéseivel.

Ha most megint előreszaladok az időben, és ma vagyok Tázlárón kutató doktorandusz hallgató, feladatom könnyebb, mert ma a falusi lakosok

többsége megint nem tud mihez kezdeni a sok szabadidejével. Nincs értelme annak, hogy sokat dolgozzanak és vállalják a disznónevelés minden terhét, ha a végén alig kapnak valamit fáradozásukért. Vannak családok, akik azt mondják, hogy olcsóbb megvenni a húst kolbásznak és szaláminak a Penny Marketben vagy a Lidlben, mint felnevelni egy malacot. Kevés fiatal lát perspektívát a faluban, de városi munkát és lakhatást találni ma sokkal nehezebb, mint régen. Sokan tehát a faluban munkanélküliek úgy, ahogyan a munkanélküliség nem létezett az 1930-as évek modernitás előtti, preszocialista vidéki gazdaságában. Ma elmondhatjuk, hogy a tázlári falusi lakosok és sok más ezer Tázlárhoz hasonló falu lakosai alulfoglalkoztatottak vagy munkanélküliek, mert hozzájutnak ugyan a televízióhoz és az internethez, és szeretnének dolgozni, de az állandó munka a posztszocialista időszakban számukra csak álom marad. Rendelkeznek azzal, amit Alfred Gell (1992) magas erőforrásköltségnek (*resource costs*) nevezett, és éppen a magas erőforrás-költségek és az alacsony időkölségek (*opportunity costs of time*) kombinációja az, ami a lakosság ezen rétegeit különösen fogékonyvá teszi a mai múltba révedő, populista retorikára.

Tázlár környékén több más község a faluhatárt jelző táblán már székely rovásírással köszönti a látogatót. Talán hamarosan így lesz ez Tázláron is. Talán már nem is Tázlárnak, hanem Prónayfalvának fogják hívni: hiszen miért ne vegye vissza a falu azt a nevet, amit akkor viselt, amikor az első egyházi iskolákat alapították? Tázlár különben nem a település eredeti neve: ezt a kérdést bonyolítják a régészeti munkák, amelyek megghiúsították a polgármester reményét, hogy ipari befektetőket csábítson a falu szélére. A feltárt sírok ugyanis azt bizonyítják, hogy jóval azelőtt emberek laktak ezen a vidéken, mint amikor a belső határvidék meghódítása megtörtént a késleltetett (vagy eltorzult) kapitalista fejlődés korában. Talán a közösség profitálhatna abból, ha kiderülne, hogy a feltárt emberi maradványoknak magyar a DNS-ük; a feleslegessé vált hajógyár helyett épülhetne egy régészeti park, amely Ópusztaszerhez hasonlóan vonzaná a fizető látogatókat. Sajnos, az eddigi elemzések, amelyeket megismertem, arra vallanak, hogy ezek az első telepések nem magyarok, nem is hunok, hanem szarmaták voltak!

Jegyzetek

- ¹ Az eredeti előadás a Közép-európai Egyetem Szociológia és Társadalomantropológiai Tanszékén hangzott el, 2012. december 3-án, *Time's Arrow in Tázlár (and in anthropology)* címmel. Kiegészítő anyagot gyűjtöttem Tázláron 2013 augusztus–szeptemberében. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bartha Eszternek, aki a fordítást vállalta. Bellér Ildikó és Sárkány Mihály sokat segített a nyelvi korrektúrában, utóbbinak köszönhetem a magyar címet.
- ² Ennek részletesebb változata Sárkány Mihály festschriftjében található: lásd Hann 2004.

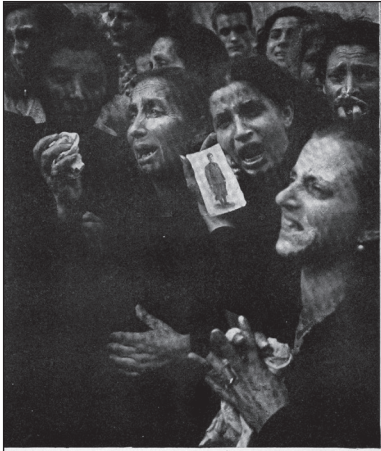
- ³ Előadásom több adatát közvetlenül Szabadi 1997-ből vettem át. Szabadi Pál (1942–2008) maga is elismerte, hogy hiányzott a feladathoz szükséges képzettsége, miután a szocializmus utolsó évtizedeiben a falu első magán-autószerelőjeként dolgozott. Kisvállalkozása kezdetben sikeres volt, és ennek kézzelfogható eredményeként ő építette az első kétemeletes házat a faluban. Ám az 1990-es években megcsappant az érdeklődés a Trabant-specialista üzlete iránt, és Pali megújult lelkesedéssel vetette bele magát a helytörténetbe. Munkáját nagyban segítették Juhász Antal szegedi néprajzkutató szisztematikus helytörténeti vizsgálódásai, különösen a vidék szocializmus előtti migrációjának vonatkozásában: lásd Juhász 1997. A többi fent említett kiadvány közül különösen hasznos Balogh et al 2000; 2010; Horváth 2011.
- ⁴ A szakma elnevezése magyarul nem egyértelmű; Magyarországon évtizedek óta létezik kulturális antropológia, pl. az ELTE-n, ugyanakkor az MTA Néprajzi Kutatócsoportján (ma MTA BTK Néprajztudományi Intézet) belül a hetvenes évek óta működik társadalom-néprajzi osztály.
- ⁵ Erről részletesebben lásd Huszár Tibor életrajzát (Huszár 2012).
- ⁶ Ez az új szerv sok port kavart országszerte, de Tázlárón a nagy átszervezés megtörtént már 2007-ben, amikor megalakult a *Kiskőrösi Többcélú Kistérségi Társulás*, ami a faluban nem vált népszerűvé.
- ⁷ Másutt persze még nehezebb a helyzet: Kecelen (a II. János Pál Általános Iskola központja) a felekezet száma 7. Az igazgató elismeri az intézmény honlapján, hogy az integráció nagy kihívás.
- ⁸ Rövid 2013-as tartózkodásom alatt hallottam utalásokat különböző elmúlt korszakokra: volt, aki a mostani kormányt a Kádár-rendszerhez hasonlította, mert ugyanúgy nem tiszteli eléggé a piacgazdaság alapelveit; volt, aki inkább a Rákosi-korszakkal látott párhuzamot, pl. ahogyan bizonyos emberek manapság feljelentik a szomszédjukat; és volt, aki üdvözölte a Horthy-korszak iránti nosztalgiát, beleértve az egyházak prominens szerepét. Ezeket az eltérő elképzeléseket nem volt módom ebben az évben szisztematikusan megvizsgálni.

Irodalom

- Bakic-Hayden, Milica 1995: Nesting Orientalisms: The case of former Yugoslavia. *Slavic Review*, 54, 4: 917–931.
- Balogh Tibor et al. (szerk.) 2000: *Az ÁMK története*. Tázlár, ÁMK
- Balogh Tibor et al. (szerk.) 2010: *Örömmel emlékezünk*. Tázlár, Általános Iskola
- Boyer, Dominic 2010: From algos to autonomos. Nostalgic Eastern Europe as postimperial mania. In Todorova, Maria and Zsuzsa Gille (eds.): *Post-Communist Nostalgia*. New York, Berghahn, 17–28.
- Buchowski, Michal 2001: *Rethinking Transformation. An anthropological perspective on postsocialism*. Poznan, Wydawnictwo Fundacji Humaniora
- Den Hollander, Arie 1960–61: The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area. In *Comparative Studies in Society and History*, 3: 74–88, 155–69.
- Erdei Ferenc 1957 [1937]: *Futóhomok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Erdei Ferenc 1942: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Athenaeum Kiadó
- Erdei Ferenc 1971: *Város és vidéke*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, 4. sz. 23–53., 5. sz. 36–58.

- Fabian, Johannes 1983: *Time and the Other: How anthropology makes its object*. New York, Columbia University Press
- Gell, Alfred 1992: *The Anthropology of Time*. Oxford, Berg
- Hann, Chris 1979: A frontier community on the Great Plain. *New Hungarian Quarterly*, Vol. 20, No. 74, 116–22.
- Hann, Chris 1980: *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press
- Hann, Chris 1996: *The Skeleton at the Feast*. Canterbury, CSAC
- Hann, Chris 2004: Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociantropológia a szocialista és posztiszocialista időszakokban. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititlig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 45–63.
- Horváth János (szerk.) 2011: *50 éves a tázlári művelődési ház*. Tázlár, Önkormányzat
- Huszár Tibor 2012: *Ferenc Erdei 1910–1971. Politikai életrajz*. Budapest, Corvina Kiadó
- Juhász Antal 1997: Tázlár puszta benépesedése. In Juhász Antal (szerk.): *Migráció és Település a Duna–Tisza közén 2*. Szeged (Táj és Népi Kultúra 1), 37–69.
- Lévi-Strauss, Claude 1973 (1955): *Szomorú trópusok*. Budapest, Európa Kiadó
- Said, Edward W. 1978: *Orientalism*. London, Routledge & Kegan
- Szabadi Pál 1997: *Tázlár Krónikája*. Tázlár, Önkormányzat
- Szelényi, Ivan 1988: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in rural Hungary*. Cambridge, Polity
- Thomas, Nicholas 1989: *Out of Time: History and evolution in anthropological discourse*. Cambridge, Cambridge University Press

(Fordította: Bartha Eszter)

75

The Grief-stricken: The women of Naghs mourn their sons, killed in the premature uprising just before liberation

After the war ended, he invented still another Capa, a Hollywood moving picture director, whose principal reality was a weekly paycheck from Universal-International Pictures with the words Robert Capa on it; this charade was quite convincing until Capa's first option came up. He next invented a movie actor—an Egyptian pimp's servant in a movie called *Temptation*. Capa then invented Capa the writer; in this contrivance he will have been found out the minute *Slightly Out of Focus* is read.

Capa is so thoroughly an invention himself that no one can tell a story about him without adding the fabrication which is due him. Even the true stories about Capa have a fictional quality. There was the time, for instance, in March, 1945, when Capa was "snafled" at an airbase near Arras along with other famous correspondents, just before an operation by the 17th Airborne in which Capa was to participate. Capa appeared at the base public relations office and announced that he wanted whiskey. The public relations officer said that whiskey was not permitted on the base for twenty-four hours

on the wrong side, in Hungary. For this reason, the French government took his cameras away from him. He went to America and bought new cameras. America

got into the war and took the new ones away from him. But still he managed, by various means, to be sent out as a war correspondent with the American forces. By this

feat he invented the first and only enemy alien Allied war correspondent; and this invention took the superb pictures and had the bizarre adventures in Capa's book.

feat he invented the first and only enemy alien Allied war correspondent; and this invention took the superb pictures and had the bizarre adventures in Capa's book.

A '47 Magazine-ból John Hersey cikkének oldalai, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

A chilei diákmozgalom

Chile életében a 2011–2012-es diákmegmozdulások a legnagyobb figyelmet kiváltó eseményt jelentik a demokratikus rendszerváltás óta, még ha a magyar médiában kevés szó esik is róla. Az alábbiakban rövid áttekintést szeretnék adni a diákmozgalom háttéréről (okairól, céljairól, eredményeiről és módszereiről).

A megmozdulások közvetlenül Chile sajátos oktatási rendszerére vezethetők vissza. Noha a Pinochet-korszak 1989-ben lezárult, az oktatás kérdésével a rendszerváltás során a törvényhozók nem foglalkoztak. A Pinochet-féle Chilét, mint ismeretes, a neoliberalizmus kísérleti terepeként szokták számon tartani, az azonban kevésbé tudott, hogy az 1980-as években nemcsak a gazdaság, hanem az oktatási szféra is ebben a szellemben került átszervezésre.

Egy 1981-es rendelet önkormányzati kézbe adta a közoktatást, valamint döntően költségterítésessé tette a felsőfokú oktatást, majd hosszú vita után, 1989. március 10-én – pontosan egy nappal a katonai rendszer vége előtt – kihirdették az új oktatási törvényt (*Ley Orgánica Constitucional de la Enseñanza*). A diktatúra törvénykezése a közoktatást gyökeresen átalakította. Egyrészt jelentős mértékben önköltségessé tette: 2011-ben az állam a tanítás költségeinek csupán 25%-át fedezte, a maradék 75% egyéni teherré vált. Ezenkívül az oktatási intézmények közvetlen állami irányítás alól önkormányzati kezelésbe kerültek. A törvény engedélyezte magánintézmények létrehozását, az állam szerepe a szabályozásra korlátozódott (Schmal–Royo 2012).¹

Revolución pingüena

Az első komoly diákmegmozdulásokra 2006 folyamán került sor. Az eseménysorozat, amelyben főként középiskolások vettek részt, a diákok egyenruhájáról a *revolución pingüena* (pingvines forradalom) nevet kapta. A követelések között az önkormányzati iskolarendszer felszámolása, az ingyenes felvételi vizsga, a beiratkozás és az oktatás részlegesen ingyenessé tétele szerepelt. 2006 tavaszán számos demonstrációra és sztrájkra került sor. Ezekben több százezer diák vett részt, s a diákok többször is összeütköztek a rendfenntartó erőkkel. A Bachelet-kormány reformjavaslatot terjesztett elő, amely részben teljesítette volna a követeléseket,

a tiltakozók azonban ezt elutasították. Az utcai megmozdulásokra hivatkozva végül a kormány májusban visszalépett javaslataitól. Ezt követően a diákok május 30-ára országos sztrájkot hirdettek, amelyben, becslések szerint, 600 000–1 000 000 diák vett részt országszerte. A sztrájk mellett békés felvonulást is hirdettek, amit a rendfenntartó erők durván szétverték, s több száz tüntetőt letartóztattak (Gerter–Ramos 2008).

A kormány ezután újra tárgyalásokba kezdett. Javaslatot tett az oktatási rendszer megjavítására és erőteljesebb felügyeletére, az ösztöndíjrendszer kiszélesítésére, illetve a legszegényebb tanulók tandíjának részleges eltörlésére. A diákmozgalom megosztottá vált; kiéleződött a belső küzdelem a radikális és mérsékeltbb erők között. A június 5-i országos sztrájkban számos diákszervezet is részt vett. Ezt követően is sor került egyetemisták és középiskolások felvonulására, ám egyre csökkenő intenzitással.²

Végül diákok, tanárok és szülők képviselőiből tanácsadó szerv alakult, s a kormány új oktatási törvény kidolgozásába fogott, ami a részvételi demokrácia elvének első jelentős sikere volt a diktatúra bukása óta.³ A törvény 2009-ben *Ley General de Educación* néven lépett érvénybe, de a korábbi szabályozáshoz képest nem hozott komoly változást. A szociális feszültségek Chilében az oktatási szektoron túl is kiéleződtek.⁴

Okok

A megmozdulások mélyebb okai *legitimációs válságra* vezethetők vissza. A demokratikus átmenet a neoliberalizmust katonai diktatúrával ötvöző Pinochet-rendszerből nem volt teljes, a régi rendszer öröksége továbbra is fennmaradt mind az intézmények, mind a társadalom szintjén. A chilei politikai elit mindmáig zárt csoportot képez. Felmérések szerint a chilei állam intézményeinek megítélése az állampolgárok részéről erősen negatív, s a katolikus egyház és a nagyvállalatok szerepe is megkérdőjeleződött (Nunez 2012).

Szintén a Pinochet-diktatúra és annak neoliberális öröksége a magyarázat a chilei helyzet egy másik sajátosságára. Európában és Amerikában is megfigyelhető, hogy a protestmozgalmak rendszerint a korábban megszerzett szociális és politikai jogok *megtartásáért* harcolnak, Chilében azonban nem ez a helyzet. Mivel a neoliberalizmus már a nyolcvanas években a maga képére formálta az országot, itt nincs szó megvédendő jogokról. Míg más fejlett államokban az ingyenes oktatást mint elért vívmányt kell védeni, Chilében annak (újbóli) kiharcolása van napirenden. Érdekes módon a gazdasági válság Chilében kevésbé érezteti hatását, az ország gazdasági mutatói a válság ellenére érezhetően javulnak.⁵

A tiltakozó mozgalmak célja Chilében jobbára a javak egyenlőbb elosztása, s nem a rendszer gyökeres átalakítása. A hagyományos munkásmozgalomtól eltérően, terveik között nem szerepel a kapitalista

termelési rendszer felszámolása, inkább annak átalakítása. Minthogy az állam által támogatott neoliberais modell a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett, a szociális mozgalmak a hatalom újraelosztására fókuszálnak: egyrészt a *részvételiség*, másrészt a *decentralizáció* elvén – és követelésén – keresztül (Thayer Correa – Elizalde 2011).

Mi magyarázza ebben a kontextusban a diákmozgalom kiemelt helyzetét? Chilében az oktatás szerepe hagyományosan jelentős: „Kormányozni annyi, mint nevelni” – hangzott el az 1930-as években. A chilei felfogásban az oktatás a társadalmi felemelkedés egyik fontos eszköze. A Pinochet-diktatúra által okozott törést az 1990-es években újabb fellendülés követte, a felsőoktatásban tanulók aránya dinamikusan nőtt⁶ – három chilei egyetemistából kettő első generációs értelmiséginek számít –, a középfokú oktatás pedig majdnem teljessé vált. Azonban a diktatúra oktatási törvénye és felfogása továbbra is érvényben maradt.

A középfokú oktatást illetően Chilében 1993 után négyféle intézmény alakult ki: önkormányzati, állami dotációval, valamint anélkül működő magániskola és fizetős magániskola. Mindez a chilei középfokú oktatásban világméretekben is páratlan *szegregációt* alakított ki. A PISA 65 országot vizsgáló felmérése szerint, az iskolai szegregáció Chilében volt a második legmagasabb a világon (Schmal–Royo 2012).

A felsőoktatás GDP-arányos költségei így Chilében váltak a világon a legmagasabbakká.⁷ Noha rosszabb anyagi helyzetben levő rétegekből származók is bekerülhettek a felsőoktatásba, a középiskolai szegregáció eredményeképp számukra csak a drága magánegyetemek elérhetők (Schmal–Royo, 2012).⁸

A másik elégedetlenséget kiváltó ok az oktatás színvonala. A közép-fokú oktatásban az önkormányzati iskolák eleve kevés forrással rendelkeznek, míg a magániskolákban az üzemeltetők rövid távú haszonszerzésre törekcszenek, ezért nem fektetnek be elegendő pénzt és energiát. A felsőfokú oktatásban hasonló a helyzet: egy felmérés szerint a végzősök mindössze 30%-a jut olyan piacképes diplomához, amely az oktatás folyamán felhalmozódott adósság törlesztését is lehetővé teszi (Schmal–Royo 2012).

A költségtérítés alapján működő középiskolák és egyetemcsk a törvény szerint nonprofit intézménycsk; ezt azonban nem mindig tartják be. Az oktatás nonprofit jellegének fenntartása és ennek tényleges megvalósítása a diákmozgalom alapkövetelésecs közé tartozik (Gerter–Ramos 2008).

A generációs kérdés szintén jelentős. Ez az első olyan korosztály, amely nem a diktatúrában szocializálódott, és ki mer állni a hatalommal szemben. A vizsgálatok alapján ez az attitűd kimutatható mértékben „megfertőzte” szüleik generációját is: a diktatúra éveinek bémult csendje után – a rendszerváltás óta eltelt több mint húsz év alatt – a társadalom is aktívabbá vált.⁹

A szociális háttérrel vizsgálva, különbséget kell tennünk a közép- és a felsőfokú oktatásban résztvevők között. A középfokú oktatásban – ér-

telemszerűen – a társadalom minden rétege országos arányainak megfelelően képviselteti magát. A felsőfokú oktatásban azonban – az 1990 óta történt kétségtelen előrelépés ellenére – nem ez a helyzet. A tüntető egyetemisták tehát nem a munkásosztály, hanem a középosztály (alkalmazottak, kisvállalkozók) gyermekei. Az uralkodó elit elleni lázadást az „új középosztály” – a tercier szektor középosztálya – vezeti, amely társadalmi csoport a gazdaság átrendeződésével új szereplővé vált, és valós, egyre növekvő társadalmi súlyát kívánja megerősíteni az elittel szemben (Flet 2011). A felsőoktatási rendszer a (leg)tehetős(ebb) társadalmi csoportok pénztárcájára lett szabva, míg a középosztályból származó diákok – és általában a középosztály – számára ez a rendszer már nem felel meg.

A középiskolások és az egyetemisták szerepe elkülönül egymástól. A középiskolások lényegesen radikálisabb eszközökkel küzdenek: iskola-foglalás, barikádok, erőszakos fellépés a rendfenntartó erőkkel szemben, sőt, kapcsolataik szorosabbak a hagyományosan nagy érdekérvényesítő erőt jelentő chilei rézbányászokkal is. Az egyetemisták ezzel szemben hajlamosak megelégedni szimbolikus gesztusokkal: felvonulás, utcai performanszok stb. 2011 végén ezzel is felhagytak, „magukra hagyva” a középiskolásokat (Toso 2012). Az egyetemisták fél lábbal már az elitben érezhetik magukat; számukra a „profit elleni harc” az oktatásban nem kis részben pozícióvédelem, illetve a fenyegető „visszacúszás” lehetősége elleni harc. A középiskolások esetében e jelenség csak részben igaz: megfigyelhető, hogy a fizetős magániskolák tanulói – akik számára az egyetem elérhető perspektívát jelent – kevésbé aktívak a diákmozgalomban.¹⁰

Felmerül a kérdés: a diákok vajon csak a diktatúra „maradványait” kívánják kigyomlálni, vagy a rendszer egészét kívánják megváltoztatni? Gyakorlati lépéseik inkább reformista jellegűek, a radikálisok kisebbséget képeznek, mindazonáltal a sajátos chilei helyzetnek köszönhetően ezek a reformkövetelések is zavart okozhatnak a rendszer működésében.¹¹ A „rég” politikai pártokhoz való viszonyukban a diákok nem tesznek különbséget a parlamenti jobb- és baloldal között. Noha a FECH-ben (*Federación de Estudiantes de la Universidad de Chile* – a legnagyobb chilei diákszervezet) a radikális baloldalnak elsőprő a többsége, a hagyományos baloldalhoz nem sok közük van, és Camila Vallejo¹² kivételével a radikális baloldalhoz sem.

2011–2012

Mi is történt Chilében 2011-ben? Számos párhuzamot láthatunk a 2006-os eseményekkel: a megmozdulások ezúttal is egy egyedi kérdéssel kezdődtek. Április folyamán felmerült a gyanú a *Universidad Central* (Santiago) egyetemének esetében, hogy a tulajdonosok profitszerzésre

használják fel az intézményt, ezenkívül a középiskolások is újra megjelentek hagyományos követelésükkel, a diákoknak járó utazási kedvezmények kibővítésével (Schmal–Royo 2012).

Május 12-én és 26-án a diákszervezetek szövetsége (*Confederación de Estudiantes de Chile*, CONFECH) két békés felvonulást tartott, ahol általánosabb jellegű törekvésekkel léptek fel, és június 1-jén sztrájkot hirdettek, amihez 7-én a középiskolások is csatlakoztak. Fő jelszavuk az ingyenes oktatás volt: megvalósításához a rézbányászat államosítását követelték, ami lehetővé tenné az oktatásra szánt költségvetési keret 7%-ra való emelését. A magánintézmények esetében a tényleges nonprofit működést és az átláthatóságot kívánták biztosítani, valamint a szegényebb hallgatók támogatását és az ösztöndíj-lehetőségek bővítését. A középiskolások törekvései hasonlóak voltak: ők ezenkívül az utazási kedvezmények bővítését és a szakmai gyakorlatért való fizetést követelték (*Los libertarios...*).¹³

Júniusban elkezdődtek az egyetemfoglalások, eleinte az állami szektorban, majd kiterjedtek a magánegyetemekre és a középiskolákra, sőt, június 8-án a tüntetők a Kereszténydemokrata Párt székházát is megszállták. Június 15–16-án az egyetemisták, a középiskolások és a rézbányászok közös demonstrációt tartottak, amit számos összeütközés követett a rendőrséggel. A kormány javaslatokkal állt elő, amelyek részleges reformot jelentettek volna az oktatásban, a CONFECH azonban elutasította a kormány javaslatait. A június 30-i felvonuláson a szervezők szerint már négyszázezeren vettek részt, s több pártszékház elfoglalására is sor került. Július 5-én a kormány előállt az első hivatalos javaslattal, amely a követelések közül a forprofit-jelleg kiküszöbölését tartotta elfogadhatónak. Július 14-én az újabb felvonuláson a diákok nem az előre megállapított útvonalon meneteltek, a rendőrség mégis utat engedett; ezt követően azonban újabb összecsapásokra és letartóztatásokra került sor. Ez, valamint a kormány átszervezése július 18-án – jelesen az oktatásügyi miniszter lemondása – azt jelezte, hogy a chilei vezetés tárgyalásos úton kívánja rendezni a konfliktust, partnernek tekintve a tüntetőket. Mindazonáltal az állami kezelésbe vételt elutasították, s a tüntetések tovább folytatódtak.¹⁴

Az augusztus 1-jei 21 pontos kormányjavaslatot a tüntetők szintén elutasították. Augusztus folyamán több felvonulásra is sor került, s a kormány augusztus 17-i, sorrendben harmadik javaslata sem talált meghallgatásra. E tüntetések közös jellemzője volt, hogy munkások is részt vettek rajtuk, az augusztus 24–25-i általános sztrájk a munkások és diákok nagyszabású, közös demonstrációjává vált.¹⁵ Augusztus végén a 16 éves Manuel Gutiérrez gimnazista lett a megmozdulások első halálos áldozata, egy tüntetésen a rendőrök lelőtték.¹⁶

Az őszi folyamán enyhült a feszültség, noha a helyzet nem oldódott meg. Szeptember folyamán a diákok egy 4 pontos, meglehetősen mérsékelt programot terjesztettek elő, amit ezúttal a kormány utasított el.

Sor került újabb megmozdulásokra is, de ezek a korábbiakhoz képest észrevehetően vesztek az erejükből.¹⁷

A kormány válságkezelése 2011 folyamán változatos volt. Mindvégig megfigyelhető volt a diákmozgalom megosztásának kísérlete, amely az erőszakot is elfogadó radikálisok szidalmazásában érhető tetten; ugyanakkor a reformok lehetőségét sem vetette el, ám igyekezett a pénzügyi támogatás és az ösztöndíjrendszer reformjára helyezni a hangsúlyt az átfogó strukturális átalakítás helyett.¹⁸

Noha a profit és eladósodás elleni harc közvetlenül az oktatás területére korlátozódott, a diákmozgalom ezekből a követelésekből nem engedett, vagyis továbbra is fennáll(t) annak a lehetősége, hogy a küzdelem általános rendszerkritikába csapjon át. Míg az oktatásra vetített kapitalizmuskritika széles társadalmi egyetértést váltott ki, az alkalmazott módszerek csak részlegesen. Az oktatási szektoron belüli és kívüli tiltakozó csoportok közösen is felléptek, ugyanakkor egységes mozgalomról továbbra sem beszélhetünk, nem is szólva a távlati, közös stratégiáról (*Aporte un balance...*).

2012 áprilisában az oktatásügyi miniszter új javaslatot tett, kizárva a magánbankokat a diákhitelnyújtásból, s 6%-ról 2%-ra csökkentve a kamatot. A CONFECH azonban ezt kevésnek találta. Június 28-án a diákok és a rézbányászok újra közösen vonultak fel. Augusztus és szeptember folyamán a diákmozgalom újjáéledni és radikalizálódni látszott Chilében; a tüntetéseken és az újabb intézményfoglalásokon túl a középiskolások szervezete egyenesen az októberi helyhatósági választások bojkottjára szólított fel. 2011-hez képest a radikálisabb középiskolások szerepe láthatóan megnőtt a mozgalomban.¹⁹ A CONFECH döntése, miszerint részt vesznek a 2012-es helyhatósági választásokon, a fennálló politikai rendszerbe való betagozódást is lehetővé teszi.²⁰

A tiltakozáshullám 2013-ban is folytatódott. A tavaszi tüntetések eredményeként Beyer oktatásügyi miniszter távozni kényszerült posztjáról, mivel a nonprofit működés elvét nem sikerült betartatnia, ami összefonódott a választási kampánnyal is. Több korábbi, emblematicusá vált diákvezető is jelöltette magát Michelle Bachelet *Nueva Mayoría* (új többség) elnevezésű, Chile átfogó reformját meghirdető választási szövetségében.²¹ A diákság programját „Pinochet országával” szemben a szeptember 5-i 80 ezer fős felvonuláson ismertették. Ez a dokumentum (*Demandas por la Nueva Educación*) ideologikusabb és átfogóbb jellegű, a hangsúlyt a profitelvűség kiküszöbölésére helyezi, vagyis elutasítja azt, hogy az oktatás áruvá váljon. Főbb pontjai a következők:

1. Demokrácia és részvételiség, kiemelve, hogy az oktatáson keresztül ez a társadalmi élet más szféráiban (pl. az egészségügyben) is kívánatos lenne.
2. A magánoktatás alárendelése az államnak.
3. Ingyenesség biztosítása, az állam a keresletről a kínálatra helyezze át a hangsúlyt. Az anyag a szükséges anyagi forrásokra (a rézbányászat

újraállamosítása, az adórendszer progresszív átalakítása) és a finanszírozás mechanizmusára is kidolgozott javaslatokat tesz.

4. Hozzáférhetőség: az alapszintű oktatásban eltörölni a szelekciót, illetve általában csökkenteni a szegregációt; kiküszöbölni a társadalmi-gazdasági helyzetből származó torzulásokat.

5. A minőség biztosítása az oktatásban, többek között a tanárok képzése és helyzetük rendezésére vonatkozó javaslatokkal. A tanárképzést illetően kiemelendő az online-képzés eltörlésének követelése.

Michelle Bachelet, a novemberi elnökválasztás győztese, programjában ígéretet tett az oktatási helyzet rendezésére.²² Ez egybecsengeni látszik a diákság programjával, de két fontos tényezőre fel kell hívni a figyelmet. Bachelet előző elnöksége idején (2006–2010) nem tudta megoldani a problémákat; a diákságon belül erős a kételkedés a személyében, és abban, hogy a programja végrehajtásra kerül.²³ A program eredetileg csak a diákság 70%-ára terjesztette volna ki az ingyenességet, a tehetősebbekre nem. Meg kell említeni, hogy Bachelet saját lányát is az utóbbi kategóriába sorolta. A diákmozgalom követelésére végül az ingyenesség átfogó elve győzött, melyet az elnök folyamatosan, egy 6 éven át tartó periódus végére kíván bevezetni. A probléma az, hogy az elnöki ciklus 4 éves, és e szakasz végére az ingyenesség csak az eredeti tervezet 70%-ára fog kiterjedni. Mindez kételyekre ad okot, többek között azért is, mert a chilei alkotmány értelmében egyazon a személy kétszer egymás után nem töltheti be az elnöki posztot. Michelle Bachelet tehát minden jóindulata mellett sem garantálhatja ezen ígéret teljesítését.

Összegzés

A chilei társadalmi mozgalom hátterét vizsgálva kijelenthetjük, hogy a mozgalom a demokratikus intézményrendszer és a gazdaság megerősödésének eredményeként élénkült meg. A Pinochet-éra utáni húsz esztendő hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom különböző csoportjai aktívabbá váljanak, a gazdaság egyenletes fejlődése pedig alapot nyújt a nagyobb társadalmi igazságosságra irányuló törekvéseknek. Annak ellenére, hogy a diákmozgalom a diktatúra örökségének támadásával a fennálló rendszert minden aspektusában megkérdőjelezi, sokkal inkább egy élhetőbb, „emberarcú” kapitalizmus, semmint valamilyen alternatív társadalmi modell felé törekszik. Szociális összetétele alapján joggal feltételezhető, hogy a fennálló rendszer jóléti demokráciává alakítása a diákmozgalom – vagy legalábbis jelentős hányadának – „betagozódását” eredményezné.

Másrészt ismételtelen hangsúlyozni kell a mozgalom offenzív jellegét, aminek jelentőségét a diákok mérsékeltnek tekinthető követelései sem csökkentik. Az a körülmény, hogy a diákság nem védekező pozíciót foglal el, elképzelhetővé teszi, hogy a mozgás dinamikája tovább fogja

lendíteni. Noha az oktatás a kapitalizmusban soha nem lehet „ingyenes”, Chilében többet jelent egyszerű reformkövetelésnél, és azért, hogy sikerrel tematizálta a közbeszédet (Schillagi 2011), a fennálló rend alapjaira kérdez rá.

Jegyzetek

- ¹ A 20. századi chilei oktatásügy és diákmozgalom története mindvégig érdekes jellegzetességeket mutatott, melyeket e tanulmány keretei között nem lehet részletesen kifejteni. Bővebben: Cruces 2008. Meg kell említeni, hogy a törvény nem tette lehetővé a diákok számára semmilyen formában sem a beleszólást az adott intézmény működésébe. Ez utóbbi tény magyarázza azt, hogy a diákmozgalomnak nemcsak az egyetemisták, hanem a középiskolások is aktív részesei.
- ² 2008 tavaszán is sor került megmozdulásokra, de ezek hatása nem volt számottevő. A középiskolások szerepét illetően meg kell említeni, hogy sokan közülük 2011-ben az egyetemista szervezkedésekben folytatták a 2006-ban elkezdett küzdelmüket.
- ³ Nicolas Fleet a chilei eseményeket egyenesen a részvételi és a képviselői demokrácia közti konfliktussal magyarázza (Fleet 2011).
- ⁴ A szakértők és a résztvevők is egyetértenek abban, hogy a chilei megmozdulások beilleszkednek a 2011-es szociális mozgalmak sorába, természetesen számos helyi jellegzetességgel (Schmal–Royo 2012). Mindenekelőtt a *mapuche* őslakosok mozgalmát kell említeni, mely az *indigenismo* tradícióját követi, nem kis részben a mexikói zapatisták nyomán. Azután a környezetvédő tömegmozgalmakat Magallanes tartományban, illetve a HidroAysén beruházása ellen tiltakozók megmozdulásait; a 2010-es földrengés kárvallottjainak a mozgalmát és végül, de korántsem utolsósorban a chilei rézbányászok harcát (Toso 2012).
- ⁵ 2010-ben első dél-amerikai államként Chile tagja lett az OCDE-nek is. <http://www.oecd.org/chile/chilesaccessiontotheoecd.htm>
2011-ben a gazdaság 6%-kal nőtt. <http://www.elmostrador.cl/noticias/pais/2011/08/21/aranceles-universitarios-chilenos-son-los-mas-caros-del-mundo-despues-de-estados-unidos/>.
- ⁶ Lásd: El aumento de la matriculación en la educación superior, que ha pasado de 250.000 alumnos de pregrado en 1990 a casi un millón en 2010, http://elpais.com/diario/2011/08/21/internacional/1313877610_850215.html.
- ⁷ Egy chilei egyetemista (szülei) tandíjra és a felvett banki kamatra átlagosan havi 500 eurónak megfelelő összeget kénytelen(ek) kifizetni, miközben a minimálbér 300, az átlagbér pedig 900 euró. Egy középosztálybeli családnál a gyermekek iskoláztatására fordított összeg 50%-a is lehet a család bevételének. http://elpais.com/diario/2011/08/21/internacional/1313877610_850215.html.
- ⁸ A felsőoktatásban résztvevők számának növekedése azonban még egy problémát kiváltott: az egyetemi tanulmányok finanszírozása nem csak az egyre több hallgatót, hanem mindenekelőtt egyre több családot érintett anyagilag rendkívül hátrányosan. A társadalmi szintű eladósodás mértékét a felsőoktatási, és a középfokú oktatási rendszer is rendkívül kedvezőtlen mértékben befolyásolta.
- ⁹ Gabriel Boric: *Los horizontes del movimiento estudiantil*. <http://www.lemondediplomatique.cl/Los-horizontes-del-movimiento.html>

- ¹⁰ A középiskolás mozgalom tömegerejét nem véletlenül a municipális iskolák munkás-, esetleg középosztályból származó tanulói alkotják (*Make sure you don't fall...* 2012). A politikai szféra és a pártelitek társadalomtól való elkülönülése, valamint a fennálló chilei demokrácia részvételi elemeket nélkülöző jellege egyben ezt a fajta „befogást” nehezíti (Vergera Vidal 2012).
- ¹¹ Igaz, csak az oktatás területén, de a profit elsődlegességének megkérdőjelezése az erre a szemléletre épülő chilei társadalomban komoly elvi jelentőségű (*Make sure you don't fall...* 2012).
- ¹² A mozgalom legismertebb, 2011 decemberéig hivatalos vezetője.
- ¹³ Az állam az 1970-es években a költségvetés 7%-át fordította az oktatásra, ami 1990-re 2,4%-ra esett vissza (Schmal–Royo 2011).
- ¹⁴ <http://movimientoestudianteschile.blogspot.hu>.
A rendfenntartó erők júliusban őrizetbe vették Gálvez, a diákmozgalom egyik vezetőjét, akit Molotov-koktélos támadással vádoltak. A diákok követeléseai így az ő szabadon bocsátásával is kiegészültek. Lásd *Recaredo Gálvez: El joven de la molotov se vuelve la nueva bandera de lucha estudiantil*. <http://www.soychile.cl/Concepcion/Sociedad/2011/07/23/28473/Estudiantes-exigen-libertad-inmediata-de-Recaredo-Galvez.aspx>.
- ¹⁵ <http://www.rebellion.org/noticias/chile/2011/8/el-paro-nacional:-una-expresion-del-poder-subversivo-ciudadano-134516>.
- ¹⁶ <http://elchileno.cl/world/us-politics/1217-estudiantes-en-argentina-denuncian-asesinato-de-manuel-gutierrez.html>.
- ¹⁷ <http://movimientoestudianteschile.blogspot.hu/>.
- ¹⁸ A banki kamat 6%-ról 2%-ra való csökkentése például szerepel a kormány terveiben. http://elpais.com/diario/2011/08/21/internacional/1313877610_850215.html.
- ¹⁹ 2011-hez hasonlóan 10 chileiből 8 szimpatizál a diákmozgalommal, ugyanakkor az egyetemek és egyéb oktatási intézmények elfoglalását 70%-uk elutasítja. http://internacional.elpais.com/internacional/2012/08/29/actualidad/1346193931_225376.html.
- ²⁰ Camila Valejo a diákok részvételéről és a választás jelentőségéről bizakodón, ám visszafogottan nyilatkozott. *Camila Vallejo dice “estar dispuesta” para ser candidata*. <http://noticias.terra.cl/nacional/camila-vallejo-dice-estar-dispuesta-para-ser-candidata,70b8bf74e81b8310VgnVCM3000009acceb0aRCRD.html>.
- ²¹ Így Camillo Vallejo, Giorgio Jackson és mások. Személyük garancia lehet Bachelet programjának megvalósítására, mindazonáltal az utódaik némileg szkeptikusan vélekednek ezen döntésükről. http://internacional.elpais.com/internacional/2013/04/13/actualidad/1365815591_316625.html.
- ²² *Chile de Todos. Programa del Gobierno de Michelle Bachelet, 2014-2018, octubre de 2013, 14–22*. A program az oktatási tervszettel indul, amely önmagában mutatja a téma kiemelt fontosságát Chilében.
- ²³ Az idei tüntetések transzparensin visszatérő jelszó volt: „Már nem hiszek neked, Michelle”.

Hivatkozott irodalom

<http://movimientoestudianteschile.blogspot.hu>

Aporte un balance y proyecciones de la movilización. <http://www.anarkismo.net/article/22743>

- Chile de Todos. Programa del Gobierno de Michelle Bachelet, 2014-2018, octubre de 2013. <http://www.emol.com/documentos/archivos/2013/10/27/2013102712016.pdf>
- Cruces, Natalia 2008: *Apuntes para una historia del movimiento estudiantil chileno*. http://www.ses.unam.mx/cursos2012/pdf/CRUCES_MEC.pdf
- Cruces, Natalia 2008: *Apuntes para una historia del movimiento estudiantil chileno*. http://www.ses.unam.mx/cursos2012/pdf/CRUCES_MEC.pdf
- Demandas por una Nueva Educación http://www.fecudec.cl/media/users/20/1008082/files/241868/Demandas_por_una_Nueva_Educaci_n.pdf
- Fleet, Nicolas 2011: Movimiento estudiantil y transformaciones sociales en Chile: una perspectiva sociológica. *Polis – Revista Latinoamerica*, 30. <http://www.revistapolis.cl/30/indice.htm>
- Gajardo, Sandra Vera 2011: Nuevos movimientos sociales y combinación de paradigmas políticos en democracias post dictatoriales: El caso del movimiento estudiantil en Chile 2006. *Conflicto Social*, Año 4, N° 5, Junio 2011 http://webiigg.sociales.uba.ar/conflictosocial/revista/05/18_vera.pdf
- Gerter, Diego – Ramos, Catalina 2008: *Movimiento Estudiantil en Chile: Una respuesta a la carencia de Estado*. http://www.alaic.net/alaic30/ponencias/cartas/Socioculturales/ponencias/GT21_Gerter_4%20Ramos.pdf
- La rearticulación del movimiento estudiantil y el escenario político actual*. <http://www.anarkismo.net/article/19864>
- Los libertarios y las Bases para un Acuerdo Social por la Educación Chilena*. <http://www.anarkismo.net/article/20264>
- Make sure you don't fall: Perspectives on the recent social agitation in Chile*. Part one. 2012 <http://insurgentnotes.com/2012/06/make-sure-you-dont-fall-perspectives-on-the-recent-social-agitation-in-chile-part-one>
- Mayol, Alberto – Azócar, Carla – Brega, Carla 2011: *El Clivaje Público/Privado: Horizonte Último del Impacto del Movimiento Estudiantil en Chile 2011*. <http://www.albertomayol.cl/wp-content/uploads/2011/11/Articulo-Mayol-Azocar-Brega-Ku%CC%88tral.pdf>
- Movilizaciones Estudiantiles en Chile: Análisis de la Coyuntura y su evolución. <http://www.anarkismo.net/article/20288>
- Núñez, Daniel 2012: *Proyecciones políticas del movimiento social por la educación en Chile*. [http://www.ical.cl/2012/03/proyecciones-politicas-del-movimiento-social-por-la-educacion/üSchmal, Rodolfo – Royo, Paulina 2012: Las movilizaciones estudiantiles en Chile durante el 2011 y los escenarios que se abren para el presente año. \(Documento para Asamblea FAUECH-Arica, 15-16 Marzo 2012\) <http://afautal.files.wordpress.com/2012/03/las-movilizaciones-estudiantiles-2011-y-sus-perspectivas.pdf>](http://www.ical.cl/2012/03/proyecciones-politicas-del-movimiento-social-por-la-educacion/üSchmal, Rodolfo – Royo, Paulina 2012: Las movilizaciones estudiantiles en Chile durante el 2011 y los escenarios que se abren para el presente año. (Documento para Asamblea FAUECH-Arica, 15-16 Marzo 2012) http://afautal.files.wordpress.com/2012/03/las-movilizaciones-estudiantiles-2011-y-sus-perspectivas.pdf)
- Schillagi, Carolina 2011: Problemas públicos, casos resonantes y escándalos. Algunos elementos para una discusión teórica. *Polis – Revista Latinoamerica*, 30. <http://polis.revues.org/2277?lang=en>
- Thayer Correa, Luis Eduardo y Elizalde, Antonio 2011: La dimensión de lo público. Sociedad civil y Estado, *Polis – Revista Latinoamerica*, 30. <http://polis.revues.org/2417?lang=en>
- Toso, Sergio Grez 2012: Chile: *El movimiento estudiantil en la encrucijada*. <http://www.lemondediplomatique.cl/Chile-2012-el-movimiento.html>
- Vergara Vidal, Jorge 2012: La desagregación política. Reflexiones sobre la actuación de las élites partidarias en las crisis de los partidos políticos. *Polis – Revista Latinoamerica* 30. <http://polis.revues.org/2295>

A rendszerszemléletű kritikái közgazdaságtan védelmében¹

Nagyon fontosnak tartom, hogy a válságról, és annak kapcsán a tudomány felelősségéről közösen elgondolkodjunk. Manapság ugyanis a legtöbb hazai szakember azt állítja, hogy a válság nem volt előre látható, a tudományt ezért nem lehet elmarasztalni. E nézet szerint a mostani globális válságon éppúgy túl leszünk, mint a korábbiakon, legfeljebb a piacokat az elkövetkező években kicsit jobban kell regulálni a globális intézmények és az államok szerepvállalásával. Még az a valóságtól teljesen elrugaszkodott vélemény is napvilágot látott az elmúlt évtizedek hazai vezénylő közgazdászainak egyikétől, hogy tulajdonképpen 2008–2009-ben sem volt „depresszió” (hosszú ciklusú általános válság szóba sem kerül), legfeljebb a szokásos konjunktúraciklushoz és az állam túlzott szerepéhez köthető kisebb válságjelenségekről volt szó, melyek lényegében a korábbi, szabadpiaci módszerekkel, az állam szerepének további korlátozásával orvosolhatóak (Csaba 2010).

Az ilyen vélemények felelőtlenül, egyáltalán nem néznek szembe a világgazdaság jelenlegi egyensúlyi zavarainak történelmileg példátlan méreteivel (a globális GDP 30–35-szörösét kitevő fedezetlen pénzügyi luftballonforgalommal és a tízszeresét kitevő globális halmozott adósságállománnyal, a tőzsdei indexek tízszeresödésével, a jelentős fizetési-mérleg-egyensúlytalanságokkal, a több iparágban a válság kitörése után öt évvel is megmaradt hatalmas felesleges termelőkapacitásokkal stb. – azaz általában a *tőke-túlfelhalmozással*), a válság rendszerjellegével.

Az ilyen vélemények „eltekingenek attól”, hogy a kilencvenes évek második felétől sokan figyelmeztettek a gyülekező viharfelhőkre, a gazdasági és társadalmi kockázatokra a nemzetközi szakirodalomban, köztük elég sok magyarul is megjelent műben,² s néhányan a hazai szak-közgazdászok közül is felhívták a figyelmet a növekvő feszültségekre, a neoliberális gazdaságpolitika fenntarthatatlanságára (erről alább lesz szó). Most csak egyetlen bizonyító erejű hazai példát hozok elő a nem távoli múltból: az akkori MTA Világgazdasági Kutatóintézet a kormányzatnak készült anyagaiban 2006-tól jelezte a maga konkrétságában a világgazdaság sebezhetőségének drámai növekedését és a nemzetközi mezőnyben is elsők között hívta fel a figyelmet a közeledő válság várhatóan általános jellegére. Például a Magyar gazdaság világgazdasági

környezete 2008-ig című, 2006 márciusában készült tanulmányunkban azt írtuk, hogy a konjunktúraciklus talán még 2008-ig kitarthat, de nagyon erősen figyelmeztettünk arra, hogy a kialakult szerkezeti-arányossági feszültségek a konjunktúraciklus végét okozhatják, sőt még arra is, hogy a válság az amerikai ingatlanpiacról indulhat ki. Idézem: „Rizikótényező az USA még mindig növekvő kereskedelmi és fizetési hiánya, a tőkeáramlás egyes térségekből és az alacsony beruházási ráták, a monetáris és fiskális politikák lazulása, az ingatlanpiacok és tőzsdék felfűtöttsége, továbbá az, hogy a pénzügyi hozamok tartósan magasabbak, mint a reálgazdaságiak [...] A pénzbőség folytán egyes országokban, de főleg az Egyesült Államokban ingatlanpiaci luftballon alakult ki, amely hirtelen kipukkadhat. A tőzsdemutatók újra elérték ezredfordulós maximumukat, ami ugyancsak túlértékeltséget jelent [...] Nem kizárt az Egyesült Államok pénzügyi megingása, a tőzsdék értékvesztése, a gazdasági növekedés megakadása, aminek erős világgazdasági kihatásai is lehetnek” (A magyar gazdaság... 2006).

Mindazok, akik hittek a gazdasági és a transznacionális tőkecentrumok, a politikai elitek által agy mosásig hirdetett és támogatott hegemon gazdasági ideológiában, a neoliberalizmusban, hittek abban, hogy a spontán piaci mechanizmusok mindent rendbe tesznek és biztosítják a gazdasági egyensúlyt, nos e szakemberek nem néztek és most is nagyon hehezen néznek szembe a világgazdaság továbbra is fenntarthatatlan feszültségeivel, egyensúlyi zavaaraival, nem mernek számot vetni eddigi elméleti alapjaik csődjével.

Mindez azért is „érthetetlen”³ és szomorú, mert a *legkiválóbb elmék már a neoliberális korszak kezdetén, három évtizeddel ezelőtt igen jól látták és bemutatták azokat a mélyfolyamatokat, amelyek a kétezres évekre a világgazdaság történetének legnagyobb (a 1929–1933-as válság előtti messze meghaladó) feszültségeihez, és a magához a válsághoz vezettek. Az először a Fejlődés-tanulmányok sorozatban 1987-ben megjelent, majd két évtized múltán reprint kiadásban kiadott Válság című kötetben (Válság... 2009) szerepel a kiváló Willy Brandt által vezetett, akkoriban világhírűvé vált bizottság anyaga (Észak-Dél... 2009). Már 1980-ban nyugtalanságukat fejezték ki a spekulációs tőkeáramlások és ennek kapcsán a súlyos fizetésimérleg-egyensúlyhiányok miatt, s a kiszámíthatóság kedvéért az SDR tartalékvaluta szerepét javasolták (akárcsak manapság Kína és a Stiglitz-bizottság). Ugyanakkor Brandt és bizottsága a legélesebben vetette fel a jövedelmi különbségek tarthatatlan növekedését és a környezet szennyezésének kérdését. Még azt is felemlítették az anyag készítői – erős tisztánlátást tanúsítva –, hogy a technika kiszorítja az embert a termelésből, ez csökkenti a foglalkoztatás lehetőségét, aminek súlyos következményei lesznek, sőt e folyamat akár háborúhoz vezethet.*

Henry Kissinger eredetileg éppen 30 éve, Magyarországon pedig az 1987-es „válságkötetben” megjelent tanulmányának címe is jelezte a

folyamatok drámaiságát: A világgazdaság megmentése (Kissinger 2009). Hangsúlyosan szolt a lebegő árfolyamok és a spekuláció veszélyeiről, a visszafizethetetlen, a csakis a hitelező bankok harácsolását szolgáló(!) adósságproblémáról és a fejlődő országokra kényszerített gazdaságpolitikai egyenzzubbony veszélyeiről. Utalt a világkereskedelem fejlődő országokat sújtó egyenlőtlenítő hatására, s ő is felemlítette, hogy az elmélet által ígérttel ellentétben, a munkaalkalmak száma világszerte csökken. Kijelentette, hogy olyan jelentős válsághoz vezető feszültségek halmozódnak, melyet „a szabadpiac önmagában nem fog leküzdeni” (i. m. 27).

Willi Brandt és Henry Kissinger persze nem a marxista háttérű világrendszer elméletre hivatkozott, sőt a kapitalizmus megmentésén, az ellentmondások megoldhatóságán gondolkodott. Ugyanakkor – jelentős tudás birtokában – ebből a szempontból a kritikai rendszerszemléletű iskolához hasonlóan, széles összefüggéseikben, módszertani értelemben rendszerszerűen, egymásra hatásukban tudták elemezni a világgazdaság valós folyamatait, tényeit. És – mint a Brandt-jelentés címe, illetve Kissinger nézete az adósságproblémáról is mutatja – még a centrum-periféria viszony bizonyos ellentmondásait is felismerték. A szóban forgó „válságkötetben” szereplő neomarxisták (Samir Amin, André Gunder Franc, Immanuel Wallerstein) persze a tények és folyamatok (előbbieknél kevésbé részletes) elemzése alapján tovább mentek a rendszerkritika irányába. Még manapság, a válság 5. évében is az a helyzet, hogy ha valaki akárcsak Brandt-hoz vagy Kissingerhez hasonló nézeteket hangoztat a magyar közgazdasági közéletben, azaz csak a tényfolyamatokra és azok összefüggéseire hivatkozik, könnyen megkapja a demagóg vagy irreális jelzőt. Ahogy mondani szokták: jaj a tényeknek!

S ha a válság és a tudomány viszonyáról beszélünk, szólni kell arról is, hogy hogyan kezelték a hazai szakmai fórumok a kritikai, válságfolyamatokat bemutató, a veszélyekre a figyelmet felhívó, rendszerszemléletű kutatókat, írásaikat az elmúlt években. Ezt akkor is meg kell tenni egyszer – bár ez kellemetlen –, ha elsősorban személyes tapasztalataimból tudom hozni a példákat.

Az elmúlt két évtizedben, de tulajdonképpen már a nyolcvanas években, a hazai hangadó szakmai körökben szinte tabu volt a világgazdaság rendszerszemléletű globális folyamatainak elemzése és a neoliborális világregd veszélyeivel, a kapitalizmus egyes immanens ellentmondásaival való szembenézés. Még nehezebb volt az ilyen tárgyú dolgozatok publikálása. A legmagasabban értékelt közgazdasági folyóiratokban ez lényegében lehetetlen volt. Azon a konferencián, melyen a jelenlegi írás lényege előadás formájában elhangzott, ott ült Szabó Katalin, a *Közgazdasági Szemle* akkori és hosszú ideig volt főszerkesztője. Elmondtam, hogy – bár volt olyan nem globalizációs tárgyú írásom, mely megjelent – a beküldött tartalmasabb, elméleti kérdéseket is érintő írásaimra Szabó Katalintól több esetben igazán udvarias választ kaptam, mely körülbelül így hangzott: Péter, ez tényleg jó írás, de a szemlélete más, mint a Szemléé,

publikáld ott, ahol a tiedhez hasonló a nézet. Ilyen közgazdasági folyóirat pedig valójában nem létezett. Persze nem csak én jártam így vagy hasonlóan, más közgazdász kollégáim is. A legutóbbi évben pedig már az is többször előfordult, hogy a szerkesztőségeknek elküldött levelekre, dolgozatokra egyszerűen nem érkezett válasz.⁴

A kapitalista rendszerváltást követően az akadémiai körökben magasan jegyzett tudományos folyóiratok közül az egyetlen a *Társadalmi Szemle* volt, mely – elsősorban Szalai Erzsébet rovatvezető holisztikus szemlélete jóvoltából – szívesen publikálta a nem neoliberális közgazdasági elemzéseket is. A *Társadalmi Szemle* mögül azonban, nem véletlenül, „elfogyott” a pénz, 1998-ban megszűnt. Az a folyóirat, mely következetesen publikálja mindmáig a baloldali, nem neoliberális „alterglobalista” nézeteket, a hivatalosságok által többnyire nem jegyzett, magas színvonalú *Eszmélet*.⁵ A jobboldali antiglobalista nézeteknek már sokkal több lehetősége van, pl. a *Valóságban* és sok más folyóiratban. Ráadásul a tudományos teljesítmények értékelésénél, pontozásánál erős az arisztokratizmus. Egy esetben azt a szemrehányást kaptam, hogy miért nem a *Közgazdasági Szemlében* publikálok (sic!), miért a *Magyar Tudományos Akadémia* (!) *Magyar Tudomány* című folyóiratában jelentek meg pl. az állam közgazdasági szerepével foglalkozó elmélettörténeti írásaim?!

Az igazsághoz tartozik ugyanakkor, hogy a válság kitörése óta egyes szakmai fórumokban (*Köz-Gazdaság, Fejlesztés és Finanszírozás, Forradulat* stb.) már megjelentek kritikai elemző írások. Ugyanakkor mintha új szelek kezdenének fújni a *Közgazdasági Szemlénél* is, most a világgazdasági válság ötödik évében világgazdasági elemzések is kezdenek megjelenni.

E téma kapcsán szóba kell hoznom a saját akadémiai tudományos minősítésemet, mivel azt hiszem, hogy az ilyen esetek képezték a szakmai diszkriminációs jéghegy egyik csúcsát az elmúlt években. Nem könnyű erről beszélni, mert egyéni sérelemnek tűnik, de megteszem, mert nem egyedülálló az esetem, csak a *Világgazdasági Kutatóintézetben* hárman jártunk hasonlóan. A habitusvizsgálat során azt hittem, nyeregben vagyok három szakmai támogató opponensi vélemény birtokában és a szakmai teljesítményt értékelő pontrendszer követelményeinek másfélszeres teljesítésével. A minősítési eljárás „palackjának” azonban van egy szűk nyaka: az *MTA Társadalomtudományi Szakbizottsága* elé egyetlen személy által megírt, csupán másfél oldalas összefoglaló kerül, melynek alapján a szakbizottság – ebben a közgazdászok erős kisebbségben vannak(!), a témához értő kutató pedig jószerint egyáltalán nincs –, lényegében véve eldönti a jelölt sorsát, eldöntötte az enyémet is. Fellebbezésnek pedig helye nincs. Tisztán feudális rendszer. A másfél oldal felülírta az opponensi véleményeket. Mindezt most elsősorban azért hozom szóba, mert a disszertációm tárgya a várható nagy válsághoz vezető folyamatok statisztikai és tartalmi elemzése volt! Miután könyv

formában megjelent (Farkas 2002), magam 12 egyetemről és főiskoláról tudtam, hogy tananyagga, illetve oktatási segédanyagga lett. Végül még egy mosolyogtató adalék ehhez a történethez: megéltem, hogy az egyik tudományos minősítésért felelős legfelső vezető az eset után behívott a *Tudományos Akadémián* a szobájába és azt mondta: követte az esetet és csak azt tudja mondani, hogy a szakmai nézetkülönbségek másutt is érvényesülnek, a matematikusoknál is harc folyik az elméleti és az alkalmazott matematikusok között.

*

A publikációs nehézségek és az elhallgatási törekvések ellenére viszonylag széles körben folytak globalizációkritikus, neoliberalizmus-kritikus és részben kapitalizmuskritikus közgazdasági kutatások, melyekről a szakma krémje nem nagyon akart tudni.

Már a kilencvenes években kialakult a nem neoliberális álláspontokat elfoglaló közgazdászok műhelykapcsolata. Kezdetben a KSH gazdaságkutató intézetében jöttünk össze műhelyvitákra. Később elsősorban Lóránt Károly áldozatos szervezőmunkája révén a *Magyar Közgazdasági Társaságon* belül létrejött a *Fejlődés-gazdaságtani Szakosztály*, ahol már közös műhelymunka is folyt, melynek eredménye pl. egy a világgazdasági és a hazai folyamatokat elemző közös tanulmánykötet majdnem szamizdatos megjelentetése volt. Ebben a szakosztályban a mérsékelt konzervatívoktól a szocialista-neoliberális nézetektől lényegesen balra álló közgazdászokig tudunk szót érteni mindmáig a világgazdaság veszélyes tényfolyamatainak elemzése alapján, továbbá a meztelen tőkeérdek szükséges korlátozásának, a belső fejlődés és szociális biztonság fontosságának gondolata mentén. Ugyanez a szellemi kör volt a főszereplője a *Világbank* támogatásával az ezredfordulón folyt SAPRIN kutatásnak, mely a világbankos programok negatív hatásait is feltárta (lásd az irodalomjegyzékben SAPRIN). Ez a több országra kiterjedő kutatás hozzájárult Joseph Stiglitz, volt világbanki első alelnök anti-neoliberális nézeteinek megerősödéséhez.

A 2000-es évek közepén a *Politikatörténeti Alapítvány* támogatásával folytatott globalizációkutatás eredménye több tanulmánykötet, köztük egy közgazdasági témájú, és több önálló könyv megjelenése volt. Ezek többek között azt sugallták, hogy a politikai baloldalnak is szembe kell néznie a globalizáció és a neoliberális politika ellentmondásaival (A globalizáció és hatásai... 2008). E kutatási program keretében született Artner Annamária és Szigeti Péter kiváló rendszerkritikus globalizációelemzése.

Artner Annamária – szerintem nagyon is megalapozottan – a monopolizációt, a transznacionalizálódást, a hierarchia nemzetközi dimenzióinak növekvő szerepét és erősödését hangsúlyozta a globalizációban (Artner 2006, 20). S ami a jelen dolgozat tárgyát illeti, Artner jelentős új tudományos eredménye a válságáthárítás nemzeti és nemzetközi csatornáinak, valamint az országcsoporthatóságokra ható konjunktúra-

ciklusainak elemzése e könyvében (i. m. 24) és egyéb dolgozataiban. Artner elmélyülten elemzi a globalizáció és a válság munkaerő-piaci következményeit, a nemzeti és nemzetközi jövedelmi szakadékok növekedését, ezek okait, elméleti hátterét.

Szigeti Péter világrendszer-elemzésében nagy elmélyültséggel mutatja be a nemzeti és a nemzetközi egyszerre jelen lévő és egymásra ható jellemzőit, ugyanakkor a hegemonia nemzetközi viszonyait is. A mai kapitalizmust a dezetatizációval jellemzi (én ezt inkább funkcióvátozásnak tartom). A jelenlegi világrendszer három alternatíváját vázolja fel: a változatlan középtávút, a globálisan szervezettet (keynesit) és az újszocialistát (Szigeti 2005).

A baloldali, közösségi értékeket felvállaló közgazdászok gyülekezőhelye lett a világmozgalom részét képező *Magyar Szociális Fórum*, azon belül elsősorban az *ATTAC Magyarország Egyesület Tudományos Tanácsa*. Az e körhöz szélesebben kapcsolódó félszáz értelmiségi vitáinak eredményeként született meg 2009-ben a *90 fokos fordulat* (lásd az irodalomjegyzékben) című gazdaságpolitikai és társadalompolitikai program, melynek szakmai megvitatása – a jelenlegi közhangulatban – végül nem vált elég szélessé. Az ATTAC Tudományos Tanácsa anti-neoliberális tartalmú, részben rendszerkritikus világgazdaság- és globalizációkritikai kisszótárt is kidolgozott (az Adóparadicsomtól... 2008).

Több hazai közgazdász hosszú évek óta aktív vagy támogató részese az *European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe* munkacsoportjának, mely minden évben *EuroMemorandum* néven nem neoliberális, lényegében baloldali keynesiánus, esetenként azon is túlmutató közösségi gazdaságpolitikai javaslatokkal bombázza az *Európai Unió* legfőbb döntéshozó szervezeteit (lásd az irodalomjegyzékben: *European Economists...*).

Mint a nemzetközi szakirodalomban, a hazaiban is vannak olyan nem kifejezetten rendszerkritikus kutatók, egyetemi oktatók, köztük akademikusok, akik az elmúlt két évtizedben is ragaszkodtak a nemzetközi gazdasági viszonyok módszertanilag rendszerjellegű elemzéséhez, bemutatták annak hierarchikus, egyenlőtlenségeket szülő ellentmondásos vonásait is (miközben azért alapjában véve fenntarthatónak, javíthatónak tartották a mai világrendet). A világgazdászok többsége fellépett a vállalati szemléletű közgazdasági elmélet (mikroökonómia) nemzetközi gazdaságra történő, leegyszerűsítő kiterjesztése ellen. Ennek következtében egy ideig veszélybe került a *Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének* léte is. Simai Mihály akadémikus a világkapitalizmust egyetemes rendszerként mutatja be, melyben a transznacionális társaságok az integrátorok és az egyenlőtlen tulajdonviszonyok miatt (!) is nő a jövedelmi különbség. Szerinte kérdéses, hogy a globális kapitalizmus hogyan alkalmazkodik a XXI. századi kihívásokhoz (Simai 2007, 26–29). Szentés Tamás akadémikus a jelen válsággal foglalkozó kötetében a világgazdaságot – mint évtizedek óta – szerves rendszerként tárgyalja. A válság okai között az

egyenlőtlenítő, a tulajdonviszonyokat is magában foglaló aszimmetrikus függőségi viszonyokat is elemzi. E kötetében szenvedélyes vitairatot publikált a leegyszerűsítő, neoliberális közgazdaságtan elmélete és oktatási hegemoniája ellen (Szentés 2009). Magáról a rendszerszemléletről pedig lásd írását az *Eszmélet* 91. számában (Szentés 2011).

A válság nyomán a legszélesebb horizontú kutatók, elsősorban a globális gazdaságot egységében felfogó és elemző tudósok, részben újragondolva a tanulságokat, határozottabb lépéseket tettek az elmúlt három évtized neoliberális világrendjének kritikája irányába. Ennek bizonyossága a *Válságfelhalmozás* című kötet (Eredeti válságfelhalmozás... (2009). Véleményem szerint a kötet szereplői nem jutottak el a fentebb idézett, két évtizeddel korábbi, most újra kiadott *Válság* kötet szerzői kritikai álláspontjának élességéig (talán csak Szalai Erzsébet, a szerkesztő Miszlivetz Ferenc és részben Szentés Tamás), mégis hatalmas lépést jelent a neoliberális korszak ellehetetlenülésének felismerése felé. A *Corvinus Egyetemen* megjelent (Világgazdasági válság... 2009) tanulmánygyűjtemény szerzőinek egy része is többé vagy kevésbé kritikai álláspontot foglalt el a jelenlegi világgazdaság és válság sok kérdésében.

A mai kapitalizmust elemző könyvek közül továbbá kiemelkedőnek tartom Szalai Erzsébet *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* című munkáját (Szalai 2006). Ebben a tőkés globalizáció irracionalitását és következményeit, a kizsákmányolást és az elidegenedés folyamatait máxi osztályalapú keretekben tárgyalja. A válságot összefüggésbe hozza profitéhséggel és többek között a profitráta süllyedő tendenciájával, a túltermeléssel! Sok vitám is lehetne, például az eljövendő újszocializmusról, de itt most nem ez a lényeg.

Kiemelkedő fontosságúnak, útmutatónak tartom Rozsnyai Ervin marxista művét, melynek címe *Az imperializmus korszakváltásai* (Rozsnyai 2002). Eszerint korunk kapitalizmusa a transznacionális monopolkapitalizmus, mely az imperializmus (monopolkapitalizmus) harmadik korszaka – a magánmonopolista és az állammonopolista szakasz után. Az 1970-es évektől a gazdasági viszonyok nemzetköziesítésével (globalizálásával) ellentételezték a profitráták süllyedő tendenciáját. A kiteljesedő nemzetközi integráció „a kapitalizmus legfelső fokának legfelsőbb foka” (i. m. 151), ugyanis a végtelenségig kiéleződik a kapitalizmus alapvető ellentmondása a közösségi termelés és a tőkés egyéni kisajátítás között. Az általános kapitalista válságok, melyekből a kiút csak formációváltással („forradalmi ugrással”) vagy viszonylagos belső ugrással (a kapitalista termelési viszonyok átalakításával) lehetséges, *csumópontválságnak* nevezhetők (i. m. 28). A globális kapitalizmus ilyen általános válságának korszakát éljük.

Élt, létezett tehát a neoliberális hegemoniával és sok esetben a kapitalizmussal szembehelyezkedő rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan az elmúlt két évtizedben a világban és hazánkban, s a válság nyomán meg is erősödött. Úgy látszik azonban, hogy a keynesi

típusú mentőakciókkal megszelídített válság ma még nem elég mély ahhoz, hogy a közgazdasági és társadalompolitikai nézetek harcában egyértelmű áttörést kényszerítsen ki (nemzetközileg és országunkban). Jaj nekünk, könnyen lehet, hogy e váltás elmaradásának egy mainál is sokkal hatalmasabb világgazdasági megrázkódtatás lesz az ára! Márpedig Rozsnyai Ervin említett gondolataira is támaszkodva kimondható: ha a kapitalizmus nem talál a válságból kivezető, a termelési viszonyait részlegesen megújító, új hosszúciklust indító modellt, akkor a rendszerszintű válság a végletekig kiéleződhet, a tömegmozgalmak erősödése nyomán újra az emberiség napirendjére kerül a közösségi társadalom megvalósításának (kikínlődésének) ügye.

Hivatkozott irodalom

- Andor László és Farkas Péter (szerk.) 2008: *az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Artner Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Artner Annamária 2008: Nemzetközi pénzügyi válság és a vilárendszer-kritika: hozzászólás a kerekasztal-beszélgetéshez a Kossuth Klubban. *Eszmélet*, 80. 5–25.
- Csaba László 2010: Keynesi reneszánsz? *Pénzügyi Szemle*, 2010/1. 5–22.
- Miszlivetz Ferenc (szerk.) 2009: *Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Szombathely – Budapest, Savaria University Press – MTA Politikatudományi Intézet
- Észak–Dél: Egy túlélési program. A Brandt jelentés 2009. In Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Válság vilárendszer-szemléletben*. Szombathely, Savaria University Press, 209–374.
- European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe <http://www.euromemo.eu/>
- Farkas Péter 2002: *A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai*. Budapest, Aula Kiadó
- Csáki György és Farkas Péter (szerk.) 2008: *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Kissinger, Henry 2009: A világgazdaság megmentése. In Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Válság vilárendszer-szemléletben*. Szombathely, Savaria University Press, 19–28.
- A magyar gazdaság világgazdasági környezete 2008-ig* 2006: Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Kézirat
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, magánkiadás
- SAPRIN, Structural Adjustment Participatory Review International Network. Lásd: <http://www.saprin.org/hungary/hungary.htm>
- Simai Mihály 2007: *A világgazdaság a XXI. század forgatagában. Új trendek és stratégiák*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szalai Erzsébet 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

- Szentes Tamás 2009: *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szentes Tamás 2011: Gondolatok a rendszerszemléletről, rendszerértelmezésekről és rendszerátalakulásokról. *Eszmélet*, 91. 28–38.
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világ-kapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Miszlivetz Ferenc (szerk.) 2009: *Válság világrendszer-szemléletben*. Szombathely, Savaria University Press
- Világgazdasági válság 2008–2009. Diagnózisok és kezelések*. 2009: Budapest, Aula Kiadó
- 90 fokok fordulat – kiút a válságból. Javaslat a magyar gazdaság és társadalom új pályára állítására 2009. <http://www.90fokosfordulat.hu/>

Jegyzetek

- ¹ Az MTA Politikatudományi Intézet által szervezett *Válság és társadalomkutatás* című műhelykonferencián, 2010. november 9-én elhangzott előadás frissített szövege.
- ² E művek általában nem a szakmai központok jóvoltából, hanem egyes nem szakmai könyvkiadók magánszorgalmából jelenhettek meg. Az irodalomjegyzéket nem terhelem, de itt megemlítek néhány szerzőt a kiadó megjelölésével. A kapitalizmus kereteiben gondolkodó aggódók: Stiglitz (Napvilág), Korten (Kapu), Martin és Schumann (Perfekt), Hellyer (Gondola), Ellwood (HVG), Giddens és Diamond (Demos), Gilpin (BUCIPE), Soros (Scolar), S. George (Napvilág). A rendszerkritikusok: Mészáros (Napvilág, L'Harmattan – Eszmélet), Wallerstein (L'Harmattan – Eszmélet), Went (Perfekt).
- ³ Valójában egyáltalában nem érthetetlen: a globális térben mozgó, a pénzügyi extrajövedelmekben, a piaci hegemoniában és a perifériák olcsó munkaerejének kihasználásában érdekelt koncentrált centrumtőke (tulajdonosok) mindennapi profitérdeke hajtotta előre a parttalan piaci liberalizációt, s a „tűzhöz” közeli értelmiségi elitek minden módon biztosították ennek ideológiai hegemoniáját (bár a Lajttól nyugatra a neoliberalis gondolkodás nem vált olyan egyeduralgódóvá, mint szép hazánkban).
- ⁴ Más fontos közgazdasági folyóiratok, pl. a *Külgazdaság* és a *Pénzügyi Szemle* is hasonló gátakat állított. A *Közgazdasági Szemle* egy ellenkező nézeteket tartalmazó lektori vélemény alapján 2011-ben még visszautasította Artner Annamária és Róna Péter (!) közös írását az euróövezet rendszerválságáról, s abban az évben hasonlóan jártam magam is a globális világ gazdasági válság elhúzódásának okairól írt, sok statisztikai elemzéssel alátámasztott, ugyanakkor elméleti következtetéseket is tartalmazó tanulmányommal. E két dolgozat végül a Corvinus Egyetem *Köz-Gazdaság* című folyóiratában jelent meg.
- ⁵ Új, biztató fejlemény, hogy az *Eszmélet* folyóirat az MTA KRTK Világgazdasági Intézetének publikációértékelési listáján „A” kategóriás lett az elmúlt évben! Az *Eszmélet* tudományos kerekasztal-beszélgetéseket is rendez, ahol pl. a válság és világrendszer kapcsolatát is elemeztük többek mellett közgazdasági nézőpontból (lásd az irodalomban: Artner 2008).

„Magyar vagyok, de európai”

Agárdi Péter: *Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról.
József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat.*
Budapest, Balassi Kiadó, 2013

Megvallom, a címben szereplő találó József Attila-idézetet magam is a könyvből loptam, a kötet egyik tanulmányából, amely nemcsak József Attila és a nemzeti hagyomány viszonyát, hanem a költő európai identitástudatát, a jó értelemben vett progresszív nyugatosság, és a sehova nem tartozás, az idegenség élményének megélését is boncolgatja az egyre fasizálódó Európában. Írásomat egy másik beismeréssel illik kezdenem: magam sem József Attila-kutató, sem irodalomkritikus nem vagyok. E tekintetben semmiképpen nem lehet célom egy olyan érzékeny, filológiai is izgalmas kritikai tanulmány, amelyre példa Tverdota Györgynek a könyvet bemutató írása/felszólalása (2013. október 21-én). Hogy mégis hozzászólók, azt a szerző iránti tiszteletemen túl az motiválja, hogy a kötet társadalomtörténetileg, szociológiailag is tartalmaz egy sor olyan mozzanatot, amire magyarként és európaiként reflektálni illik/lehet – főleg a baloldalon, hiszen a könyv bevallottan is a két világháború közötti baloldali hagyományt kívánja megtisztítani mind az egykori államszocializmus legitimációs kényszereitől (noha természetesen ezt a korszakot is lehet, sőt kell tovább bontani, amit a szerző meg is tesz éppen a *Szép Szó* példáján), mind pedig a rendszerváltás utáni gyáva elhallgatás, vagy egyenesen kriminalizálás politikailag motivált (és gyakran diktált) igényétől. Ezen restriktíót és a terjedelmi korlátokat figyelembe véve, három szempontot szeretnék kiemelni és bővebben kifejteni a kötet tanulmányai kapcsán, amelyek ezeket az írásokat csokorba fogják, vagy legalábbis a szerző szándéka szerint kibontanak egy olyan új baloldali, nemcsak irodalomtörténeti, hanem történeti diskurzust, amely legalábbis a jelenlegi tudásunk szerint (hiszen a kutatás soha nincs lezárva és mindenkor valamelyest átírja a maga nyelvére elődei diskurzusait) a „helyi értékén” kezeli a két világháború közötti baloldal kiemelkedő alakjainak – köztük elsősorban József Attilának – az irodalmi-szellemi örökségét, magyarság- és egyben európai tudatát.

Az első szempont máris kapcsolódik a fentebb elmondottakhoz, és ez a referencialitás, vagyis a társadalmi kontextus mindenkor figyelembevétele, legyen szó akár a művek keletkezésének idejéről, akár a későbbi recepció beágyazottságáról, társadalmi-politikai kötöttségeiről/oldásairól

– hogy megint csak parafrázáljuk József Attilát, és egyúttal érzékeltessük, hogy az utókorak több szempontból szerencséje van, hiszen megfelelő távlatból láthatja az alkotók személyes viszonyrendszerét, mai szóval networkjét. Különösen igaz ez József Attilára, akiből kultikus hőst, a munkásmozgalom ideáltipikus, mindenkor harcra kész költőjét kreálta meg a Rákosi-korszak, akit úgymond, kihasználtak és tönkretettek liberális, demokrata és trockista vagy egyéb baloldali elfajzással gyanúsítható „pártfogói”, hamis barátai. Később történtek – szintén káros – kísérletek arra, hogy a költőt egyoldalúan elhelyezzék a népi-urbánus vitában, pontosabban azonosítsák a népi írók szellemi-ideológiai mozgalmával. Ennek az érvelésnek egy túlhajtott változata szerint József Attila eljutott, úgymond, a magyarság egy etnikai, fajalapú megfogalmazásához, amelytől még az avar–magyar folytonosság (!) sem állt távol (Agárdi 2013, 80). Ha folytonosságot akarunk a múlttal, akkor szomorúan állapíthatjuk meg Agárdival együtt azt, hogy a népi írók egy része, ha tetszik, ha nem, átcúszott egy etnikai magyarságértelmezésbe, amelytől nem állt távol a rasszizmus, antiszemizmus, sőt, esetenként a fasizmussal való nyílt rokonszenvezés sem. Ugyanakkor még az irodalmi kánonban (vagy egyes irodalmi kánonokban) is szokás átvenni azt a fajta leegyszerűsített érvelést, hogy a népiek képviselték „helyesen” a nemzeti érdeket és főleg a parasztkérdést, miközben az urbánusok – elvakítva az utánózni kívánt Nyugat fényétől – érzéketlenek voltak a nép és főleg a szegényparasztság társadalmi problémái, helyzetének javítása iránt. Agárdi meggyőzően bizonyítja, hogy József Attila mind költészetében, mind értekezéseiben – amelyek intellektuális jelentőségét szintén szokás lebecsülni – mindenkor összekapcsolja a nemzeti érdeket és a társadalmi eszmét – vagyis, a címmeghatározásnak megfelelően lehet valaki egyszerre *nemzeti* és baloldali – akár baloldali radikális is a korszak meghatározása szerint.

Agárdi tagabb értelemben arra is rámutat, hogy a népi-urbánus el-lentét maga is sok szempontból *ál/vita*; hiszen a progresszív urbánusok mindig is a két eszme *egységében* gondolkodtak! Persze, itt is akadtak szélsőséges hangok; az indulatot azonban érthetővé teszi az 1930-as évek társadalmi kontextusa, az antiszemita üldözés erősödése, amikor már nem az intellektuális igazság, hanem az egzisztencia, később pedig a pusztta túlélés volt a tét. A népi-urbánus vita meghaladásáról (is) szól a „József Attila és a Márciusi Front” és a „Szép Szó és recepciója” című tanulmány. E két, sok szempontból rokon írást összekötő a magyarság és a baloldaliság együttes felvállalása – szemben azokkal a vádakkal, amelyek már a Horthy-korszakban megkísérelték a baloldalt a nemzeti tudatból, hagyományból – és persze jövőből – kirekeszteni. A baloldali így csak nemzetietlen lehetett – kozmopolita, nyugatos, internacionalista, netalán „zsidó” – de mindenképpen a magyarságtól *idegen*. Holott József Attila nemcsak költészetében, hanem értekezéseiben is világosan képviselte azt az álláspontot, amelyet Bibó olyan szépen megfogalmaz, hogy a társadalmi progresszió ügye a nemzet ügye, és szerencsétlen

az a nemzet, ahol a kettő elválík egymástól. Erre a gondolatra rímel a költő érvelése: „nemzetiségi elv és társadalmi eszme nem acsarkodnak egymásra, megoldásuk a valóságos életben egybeesik. Mert nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen ezért, aki akár egyikét, akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget is, éppen a valóságosat. [...] Mégis lépten-nyomon láthatjuk, hogy e két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani.” (Idézi: Agárdi 2013, 24.)

Agárdi Péter rokonszenvesen érvel amellett, hogy a nyugatosság sem pusztán a kapitalizmus kritikátlan elfogadását, az irodalomban pedig az öncélú esztétizálást jelentette, mint ahogyan a *Szocializmus* című folyóirat is túl tudott lépni a doktriner pártszempontokon és a társadalmi mondanivaló feltétlen elsőbbségén („Két folyóirat egymás tükrében: a *Nyugat* és a *Szocializmus*”). A rendszerváltás után szinte szitokszó lett a szocializmus és a kommunizmus (amelyeket gyakran összekevernek); bátor dolog ara rámutatni, hogy a maga korában a liberalizmus és a baloldaliság sem állt egymástól annyira távol, és a társadalmi progresszió ügye gyakran közös platformra hozta a két irányzat híveit. „A polgári szabadság, a jogegyenlőség és a demokratikus képviselői rendszer számunkra nem a világ teteje, nem eszménykép és életcél, de igenis sine qua non-ja minden komoly szociális haladásnak ugyanúgy, mint az *emberibb és műveltebb légkör megteremtésének*” – idézi Ignostust Agárdi (157; kiemelés – B. E.). Az idézet is illusztrálja Agárdi azon tézisé, hogy a korszak baloldali szerzői – akiknek írói-alkotói örökségét a mai feltétel-rendszerben mindenképpen rokonszenves elkötelezettséggel védelmezi – összekapcsolták az ország „nyugati mintájú” demokratizálását egy baloldali társadalmi programmal, amelyek együtt szolgálnák a nemzet ügyét és javát. Ez a három mozzanat – nyugati típusú modernizálás, szocialista társadalmi projekt, magyarságtudat – közösen jelenik meg a korszaknak az akkori mainstreamen kívül álló baloldali diskurzusában, amelyet József Attila mellett olyan szerzők alakítottak, mint Fejtő Ferenc, Kassák Lajos, Justus Pál, Lukács György vagy Ignotus Pál. Noha a korszak uralkodó ideológiája, a keresztény-nemzeti kurzus születésétől nem volt mentes antiszemita felhangoktól, és a „baloldalt” és a „zsidót” gyakran egymással azonosították, a korszak haladó szellemű írói a „népi” oldalon is elzárkóztak a mesterségesen gerjesztett „urbánus” (értsd: idegen, kozmopolita, zsidó stb.) és „népi” (értsd: etnikailag magyar) ellentétől. Illyés Gyulát idézzük: „Ez a jelleg, amelyet itt szívesen neveznék nemzeti jellegnek is, erősen abba az irányba kanyarodik, melyet manapság általában baloldalinak hívnak, és melynek ismertető jelei, remélem, a továbbiakban majd megvilágosodnak. Merem állítani, hogy a mi »igazi« irodalmunk, a mi oszthatatlan ideálunk láthatóan azok felé hajlik, akik az úgynevezett baloldalon állnak” (idézi: Agárdi 2013, 150). A két világháború között – ha tetszik, ha nem – a magyar progressziót az a társadalmi-közéleti baloldal képviselte, amely radikális társadalmi

átalakulással kívánta egyszerre *meghaladni* a kapitalista Nyugattól való elmaradást (demokráciadeficit, polgári egyenlőség, gazdasági felzárkózás) és az ország félféudális társadalmi-intellektuális viszonyait (nagy egyenlőtlenségek, a hárommillió koldus országa, az általános műveltség alacsony színvonala – nem véletlenül remélt Ignotus Pál egy műveltebb Magyarországot!). Hogy aztán ez a program mennyire volt az adott globális és európai feltételrendszerben illúzió, azt részben az államszocialista kísérlet kudarca is bizonyítja. Ezt azonban mindenképpen igazságtalan volna számon kérni a két világháború közötti baloldali alkotókon, gondolkodókon – főleg akkor nem, ha még szeretnénk hinni az ő általuk megálmodott Magyarország víziójában.

A fenti érvelésből részben már következik a második szempont, és ez az eleven diskurzus a ma és a tegnap között, amely nemcsak a mindennapi politikára, hanem a nyelvezetre, és megint csak azt mondom, referenciákra, a szélesebb társadalmi összefüggésekre vonatkozik. Agárdi nem száraz irodalomtörténetet ír, hanem nyelvezetében is állandó párbeszédben van a múlttal és a mával: éppúgy figyelemmel kíséri a kommentelés József Attila-i termését („Alkalmi írás a József Attila-kultusz állásáról”), mint amilyen otthonossággal mozog a korszak nyelvében, vagy amilyen igazi filológusként felfejti József Attila értekezéseinek szubjektivitását („»Meglett« könyv az értekező József Attiláról”). Ez a frissesség, ez a nyelvi élelenség és a mában és a két világháború közötti világban egyszerre való ott-lét teszi a könyvet izgalmas olvasmánnyá a laikus olvasó számára is. A mindenkori párbeszéd természetesen nemcsak nyelviileg nyilvánul meg; számomra nagyon rokonszenves Agárdi azon törekvése, hogy a mára nézve fogalmazzon meg érvényes társadalmi-politikai bírálatot – annak a tudásnak és történelmi tapasztalatnak a birtokában, amellyel a kor alkotói, gondolkodói még nem rendelkezhetek. A már idézett sorok is mutatják a gyakori „áthallásokat”, gondoljunk csak az emberibb és műveltebb Magyarország ma is aktuális kívánására, vagy a 2010 után kiépülő rendszer paternalista vonásaira, tekintélyuralmi törekvéseire és autoriter hatalomgyakorlására. Az új rezsim legitimációs ideológiájába illeszkedik az újjáéledő Horthy-kultusz, vagy annak gyengébb formájában a Horthy-rendszer revíziója, a baloldaliság és az „idegenszívűség” napjainkban is visszatérő összemosása. Úgy tűnik, mintha ma is (sikeresen) belekényszerítenék a baloldalt egy álvitába, ahol „alapból” defenzívába szorulva kell védekeznie a nemzetárulás, nemzetidegenség vádjá ellen. Holott – és ez volt a tétje a Horthy-korszak nagy vitáinak is, ahol a baloldálnak szintén defenzívából kellett szembeszállnia a hatalom legitimációs ideológiájával – a baloldali hagyomány és szellemi örökség éppúgy szerves része a nemzetnek, mint a nemzettudatot gyakran kisajátító jobboldal, sőt, nemegyszer – mint a két világháború között is – a baloldal képviselte inkább a nemzeti progresszió, a közművelődés és az európai értékek befogadásának közös ügyét. A korszak ma már sok elfelejtett gondolkodójának megszólaltatása – amely Agárdi Péter

könyvének nagy érdeme – már csak ezért is tartalmaz számos, a mai Magyarországnak szóló „üzenetet”. A kötet mindegyik tanulmányából lehetne számos példát hozni; én beérem most itt két rövid tanulmány kiemelésével. „A Két hexameter egykor és ma” című írás az elkötelezett írástudó szenvedélyességével veti fel a baloldali értelmiség felelősségét a radikális jobboldal térnyeréséért, megerősödéséért, és a demokratikus intézmények akkori és mai meggyengüléséért, az 1989 után létrejött köz-társaság törekenységéért. Egyúttal persze példamutatásra is törekszik, felelevenítve József Attila gondolatait: „Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszávaival és fegyveresen megkísérik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani” (idézi: Agárdi 2013, 100).

A szélsőjobboldali „térnyerés” az 1930-as években végül beletorkollott a zsidóság egyre fokozódó kirekesztésébe, üldözésébe, és végezetül a Szovjetunió elleni támadással együtt kibontakozó nagy népirtás szörnyű projektjébe. Erre reflektál a kötetbe beválogatott recenzió a bori munkaszolgálatosokról („A mikrotörténelem monumentalitása”). Csapody Tamás könyve része a szembenézésnek, amely soha nem az újabb bűnbakképzést vagy a kollektív bűnösség sugalmazását jelenti, hanem közelebb visz bennünket a nemzeti önismerethez. A szerző nem titkolja személyes érintettségét; édesapja is bori munkaszolgálatos volt. Ennek tükrében is „megélt” az a szenvedélyes magyarságtudat, amely a szerző tollát mozgatja akkor, amikor a baloldal és a nemzeti hagyomány, nemzeti progresszió összekapcsolódását védelmezi. Hangsúlyozom, hogy Agárdinál soha nincs szó bűnbakképzésről, vagy a szélsőjobboldal kriminalizálásáról; az irodalomtörténetben olyan szerzőkkel is makacsul objektív, akik pedig sok szállal kötődtek a fasiszta és a nyilas mozgalomhoz és a „zsidó befolyás visszaszorítását” követelték akkor, amikor már javában folyt az Endlösung. Agárdi nem vádlóan mutat rá a múltra; éppen a nemzeti tudat „eszmélése” követeli meg a szembenézést.

A harmadik szempont az európaiság/magyarságtudat kettőssége, amellyel egy külön József Attila-tanulmány foglalkozik, de nagyon idevág a „Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra” című írás is, amely egyszerűen igyekszik rámutatni a szerző globális/európai világszemléletére és a magyar kultúrában való „gyökerességére”. A sors fintora, hogy Fejtőnek ugyanazokat a küzdelmeket kellett megvívnia 2005-ben, mint a két világháború között: egyszerre megvédeni baloldaliságát és magyarságát: „megint olyan helyzetbe kerültem, hogy pontosan azokért az ügyekért és gondolatokért kell csatáznom, amelyekért a harmincas években a Szép Szó hasábjain kiálltunk. [...] Pontosán az európaiság, a humanizmus, az igazi hazafiság ügyében. Az említett eszmék némiképp ma is a háttérben vannak szorítva Magyarországon. Igaz, a helyzet azért sokkal jobb, mint

a harmincas években volt; a szocialista eszme feltétlenül erősebb, mint a Szép Szó idejében volt, csakúgy, mint az ordas gondolatok és gyakorlat elleni küzdelem” (idézi: Agárdi 2013, 182–183). A nemzetidegenség vádja kényelmetlenül idézi a népi/urbánus (ál)vitát; az európaiság és a magyarság szembeállítása, figyelmeztetnek erre a kötet lapjain megszólaló humanisták és baloldaliak, soha nem hozott nemzeti progressziót, hanem Bibót parafrázálva, szerencsétlenné és meghasonlottá tette Magyarországot. A globális és a nemzeti világszemlélet nem egymás ellenfelei, főleg nem egy globális világban; éppen a kettő összekapcsolása az, ami termékennyé teheti egy kis nemzet gondolkodását és művészetét.

A kötet párbeszédre való nyitottságát mutatja, hogy a tanulmányokat olvasva több helyen magam is polémiába bonyolódtam a szerzővel. Hogy néhány ilyen példát említsek: miközben Agárdi feltárja József Attila értekezéseinek szubjektív jellegét, az önkeresés mindenkori prioritását, nem esik szó arról, hogy maga a költő is mennyiben tudatosan alakította a saját kultuszát. Nemcsak a későbbi diskurzusok rakódtak rá erre a kultuszra; a költő maga is aktív formálója volt a mítosznak, ahogyan a versei is mutatják. Hasonlóan hiányoltam azt a motívumot, hogy nemcsak a büntudat jelenik meg mind hangsúlyosabban a költő utolsó verseiben, hanem a haza által elkövetett árulás, az *önként* vállalt idegenség is, hiszen a világ és az ország, amelyben élt, elárulta a humánus eszményt, és mindörökké magára hagyta az alkotót. Ezt az érzést tükrözik a következő sorok: „Ime, hát megeltem hazámat, / a földet, ahol nevemet / hibátlanul írják fölébem, / ha eltemet, ki eltemet. E föld befogad, mint a persely. / Mert nem kell (mily sajnálatos!) a háborúból visszamaradt / húszfilléres, a vashatos.” József Attila nem volt egyedül: sok magyar gondolkodó, művész fizetett a szabadságával, vagy akár az életével az elárult illúzióért. Ez az illúzió pedig egy demokratikus, művelt, az európai értékeket magáénak valló Magyarország eszménye, amelyet még a nagy társadalmi kataklizmák sem tudtak megvalósítani. Ez már elvezet a következő kritikai ponthoz, ami éppen a Nyugat kritikátlan elfogadása és értelmezése. Agárdi természetesen tudja, talán csak nem jelzi elég hangsúlyosan, hogy „európainak lenni” nemcsak pozitív értéktartalmat hordoz – példa erre éppen a harmincas évek fasizálódó Európája. De hasonlóképpen – bár irodalomkritikai elemzéstől nem való számon kérni – lehetne hangsúlyosabb a rendszerváltás utáni tömeges csalódottság a Nyugaton, azokban a reményekben, hogy egyszerre sikerül felzárkózni a nyugat-európai életszínvonalhoz, és megőrizni a Kádár-rendszerben megszokott szociális vívmányokat. A „tömegeket” nemcsak ordas eszmék manipulálták, hanem éppen a rendszerváltás sokak által keserűen és kiábrándítóan megélt tapasztalata. Van tehát társadalmi táptalaja a Nyugattól való elfordulásnak – még ha az alternatíva még rosszabbnak ígérkezik. A Nyugattól való kiábrándulás azonban természetesen nem jelentheti az európai értékek megtagadását – ebben fontos szerepet játszhat egy esetleg újjászülető baloldal. Agárdi optimizmusát tehát

nem mindenben osztom akkor, amikor optimista, de a pesszimizmus dolgában is máshová tenném a hangsúlyokat. A mai Európa egészen mást jelent, mint a harmincas évek Európája – ahol végül is, ha tetszik, ha nem, Németország fasizálódása szabott további irányt Magyarország sorsának (is). Hasonlóképpen, ma már lehetetlen úgy korlátozni az információáramlást, mint a Horthy-korszakban, amikor nagy tömegeket rekesztettek ki effektíve a politikából. A mai fiatalok döntő többsége járt, sőt élt Nyugaton – az ő eszméiket már nem alakíthatja kritikátlanul egy akármilyen egyenruhában is megjelenő, „hivatalos” nemzettudat. Idevág a *Két hexameterrel* szembeni egyedüli kritikai megjegyzésem: mintha a szerző a diskurzust leszűkítené a baloldali értelmiségre, holott ma már az értelmiségnek döntően nincs véleményformáló ereje/szerepe. Amikor a diákok sokszor jobban tájékozódnak a modern tömegkommunikációban, mint a tanáraik, akkor nehéz tartósan fenntartani egy, a régi hierarchiákat feltámasztani akaró, tekintélyuralmi rendszert. Az értelmiség szerepét a Kádár-korszakban éppen az biztosította, hogy kiváltság volt a tudáshoz, az információhoz való hozzáfutás, ami ma már nem az. Hogy aztán az irodalomértés mennyiben lesz része az új, globális tömegkultúrának, azt persze nehéz megjósolni. Én azzal a reménnyel fejezném be, hogy amíg van értelme beszélgetni „irodalomról és más efféle lomról”, addig a befogadó, demokratikus és humanista – és persze a szó jó értelmében vett európai – Magyarország nemcsak egy szép, baloldali eszmény marad.

A köztársasági vonalak mögött, Madrid, 1936. november-december
Fényképezte Robert Capa © International Center of Photography, New York – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

Két felkelés

Carlos Antonio Aguirre Rojas: *Engedelmeskedve parancsolni.*

A mexikói neozapatizmus politikai tanulságai.

Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó –

Eszmélet Alapítvány, 2012;

Láthatatlan bizottság: *Az eljövendő felkelés*

(Budapest, Magánkiadás, 2013)

Alternatív szerveződés, párhuzamos hatalom, társadalmi önvédelem, társadalmi önkormányzás, önszerveződés, társadalmi ellenhatalom. 1989–90-ben, az úgynevezett rendszerváltás (elméletileg pontosabb kifejezéssel rendszer-átalakítás) időszakában lehetett találkozni egyes civil csoportoknál, mozgalmaknál ilyen kifejezésekkel és törekvésekkel (vö. Az egy párt is sok volt. *Eszmélet*, 79; Nem leszünk érdekes mazsola olyan kalácsban, amelyből nem kívánunk falatozni. *Eszmélet*, 3). Az egyik mexikói tartományban az őslakosok győztes felkelése – mind gyakorlatában, mind elméletében – lényegében ugyanezekre a tartalmakra alapozódik, fogalmakra hivatkozik.

1994. január elsejének éjjelén mintegy ezer – főleg indián – fegyveres jelent meg Chiapas tartomány San Cristobal nevű városában. *Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg*nek hívták magukat. Lefegyverezték a karhatalmat és a kormány elleni felhívást olvastak fel az egybegyűlteknek. Ezután sikertelen rajtaütést hajtottak végre egy katonai laktanyán, s a tizenkét napos ütközetet követően visszamentek az őserdőbe. Hosszas tárgyalások eredményeként az állam elismerte az indiánok jogát, hogy területükön a saját törvényeik szerint éljenek (harmincegy autonóm települési önkormányzatuk működik) – de nagy létszámú katonaságot állomásoztat a környéken. A fegyvereknél nagyobb védelmet jelent a neozapatista őslakosok számára a nemzetközi nyilvánosság (az internetes honlapok, a szolidaritási hálózatok, az egyik falujukban 1996-ban közel négyezer fő, köztük neves európaiak részvételével tartott neoliberalizmus elleni találkozó stb.). A körzet Marcos alparancsnok néven ismert fő teoretikusának írásai különböző folyóiratokban is megjelennek.

Ezzel a címmel írt könyvet a mexikói filozófus, Carlos Antonio Aguirre Rojas. Döntően a neozapatista gyakorlatra támaszkodik, de más jelenlegi latin-amerikai ellenállási mozgalmak (Bolívia, Ecuador, Brazília, Argentína) tanulságait is figyelembe veszi. Átfogó elméleti modellé általánosítja azokat a közvetlen tapasztalatokat, illetve tendenciákat, amelyekkel ezekben a társadalmi önvédelmi kísérletekben találkozunk. A neozapatisták mellett főképpen a braziliai *földnélküliek mozgalma* és az argentinai *piquetero* városrészek autonómiatörekvése szolgál számára nyersanyagul. (Történelmi előzményként a párizsi kommünt, az oroszországi szovjeteket, az olasz munkástanácsokat tartja számon.)

Ezek a nem kapitalista szigetek mint egy posztkapitalista világ csírái – fogalmazza meg a probléma egészét némiképp rövidre zárva – azt bizonyítják, hogy „lehetséges egy másmilyen világ, és hogy a gazdagok és a politikusok nem valók semmire, földadataik és funkcióik könnyűszerrel eltörölhetők anélkül, hogy ez lényeges hatással lenne a társadalom továbbélésére és normális fejlődésére”.

Aguirre Rojas elméleti kiindulópontja, hogy a gazdaság területén napjainkban is folytatódik a világ európai gyarmatosítása. Marcostól átvett kifejezéssel: zajlik a negyedik világháború, azaz tőkeerős csoportok planetáris szintű harca új piacok és nyersanyagokban gazdag területek megszerzéséért. Mindennapos gyakorlat a helyi közösségek földtől való megfosztása, ami valójában az életük elleni támadás. Sokasodnak a rendszer válságát tükröző tünetek (globális társadalmi polarizáció, migrációs áradat, bűnözők nagymérvű behatolása az államapparátusokba stb.).

Latin-Amerikából szemlélve úgy ítéli meg, hogy ezzel egyidejűleg növekszik a tőkés rendszerrel szembeni világméretű ellenállás is. Állam- vagy kormányellenes társadalmi mozgalmak ereje olykor egész országokat tud megbénítani, illetve neoliberais politikai intézkedéseket visszavetni, megvívózni. Aktuális feladat a rendszerellenes csoportok erőfeszítéseinek összekapcsolása: az „aktív antikapitalista engedetlenség világhálózatának” kialakítása. Az erőfeszítés csak akkor lehet eredményes, ha kiterjed a teljes tőkés rendszerre, eljut „a rendszer idegközpontjáig”, továbbá ha képes „összefogni szubjektum-egésszé” a társadalom minden alvett osztályát és csoportját („szintetizálni a különöset az egyetemessé”).

Szükséges, hogy a küzdelem különböző síkjai egyaránt kifejlődjenek és működjenek. 1. A hivatalos hatalommal szemben olyan társadalmi ellenerőket kell kiépíteni, melyekkel forradalmasítható lesz az állam. 2. A tömegtájékoztató eszközök ideológiai és kulturális dominanciájával úgy lehet felvenni a harcot, ha „szembemegyünk velük: beszédmódjukkal, kódjaikkal, fogalmaikkal, fő tételeikkel és magyarázataikkal”. Ha másként szólunk ugyanazokról a témákról: megmutatjuk a valóság más összefüggéseit és vetületeit. Olyan ellenkultúrát kell elterjeszteni, mely a polgáritól

eltérő nézőpontot alkalmaz és másként gondolkodást érvényesít. Az intézményes tömegtájékoztatással szemben párhuzamos struktúrát kell teremteni: kialakítani az információk „alternatív antikapitalista hálózatát”.

A hatalom átvétele helyett ...

A hagyományos elméletben a tőkés rendszer meghaladásának útja a hatalom megragadásán keresztül vezet, Aguirre Rojas azonban másfajta átmenet lehetőségében gondolkodik. Az általa képviselt – korántsem először nála megjelenő – stratégia szakít a hagyományos „kétlépéses” elmélettel, amelyben először meg kell dönteni az államhatalmat és azután lehet új társadalmi berendezkedést létrehozni. Szerinte viszont a neozapatizmus tapasztalata békés, hatalomátvétel nélküli alternatívát kínál a „magyarányú, küszöbönálló társadalmi robbanással szemben”.

Két vonatkozásban is érdekes elméletileg ez az alternatíva.

1. Nem kell megvárni az „első lépést” a posztkapitalista gyakorlathoz: az új társadalom kiépítése bármely pillanatban elindítható. Ebben a megközelítésben a kétfokozatú helyébe új stratégia lép: nyílt politikai forradalom helyett a hatalom alulról történő forradalmasítása. Ennél a programnál „itt most és mindenütt, azonnal el kell kezdeni megváltoztatni a világot, szembe kell szállni a kapitalista *társadalmi* hatalom formáival minden általa elfoglalva tartott területen, méghozzá a társadalom egész szövődékében, s ekként máris mindenütt teret kell nyerni, helyet kell csinálni az új világ és új társadalom csíráinak. S amikor ezeken a kapitalizmussal szemben, a kapitalizmustól apránként elhódítva létrehozott új társadalmi tereken megvetjük a lábunkat, mindez nem a fönnálló állami vagy politikai »hatalom átvétele« végett történik, hanem hogy fölforrassuk, szétziláljuk, teljességgel forradalmasítsuk az állami és politikai hatalmat, valamint hogy helyettük az összes politikai viszonyok *másmilyen, gyökeresen különböző módját* munkáljuk ki, s ezzel a társadalmi közösség kollektív ügyei intézésének is teljesen más formáját alakítsuk ki.” Vagyis ezzel a gyakorlattal egyidejűleg lehet a fönnálló rendszert megkérdőjelezni, meggyengíteni és vele szembeni alternatívát létrehozni.

2. Az „egylépcsős” alternatíva az elkülönült, önállósult politikai hatalom visszatársadalmasításának programja. Fontos szempontja, meghatározó törekvése az állam és a hivatalos politika „deszakralizálása”: megfosztása mitikus tekintélytől. A mindenkori aktuális feladat: kérdésessé tenni, válságba sodorni és „szétzúzni” az államot. Nem megszerezni, átvenni kell a politikai hatalmat, hanem – fogalmaz a szerző – túllépni rajta és „elfojtani”. Mindezt azért, hogy felváltsa a kormányzásnak és a politizálásnak radikálisan új módja. Valójában „az állam *főlszámolásáról* van szó, amelynek helyébe a közösség kollektív problémáinak elintézésére szolgáló, ésszerű és értelmes apparátus lép, ami – ha bajosan is, de – akár még meg is tarthatja a régi »állam« nevezetét”.

A radikálisan újnak tekintett kormányzási mód és politika: az „engedelmeskedve parancsolni”. Ez – meghaladva a parancsolást és engedelmeskedést mereven szétválasztó hagyományos politikát – lényegében a társadalmi önkormányzás folyamatába illeszti be, fogja össze „törvényhozás” és „végrehajtás” kapcsolatát. Itt a törvénykezés alanya és tárgya nem válik el egymástól: a nép parancsol, de saját magának parancsol. Neki engedelmeskedik a kormány. Végző soron „a nép parancsol saját magának a saját kormány szervei közvetítésével”. A kormányzati szervek (a neozapatistáknál tanácsok, junták) feladata: a kollektív parancsok (népi utasítások) kivitelezése, „gyakorlati irányba terelése”, vagyis a közösségi ügyek pusztá adminisztrálása. Ily módon a kormányzati útmutatás végrehajtása nem más, mint a nép önmagának való engedelmeskedése. Az „engedelmeskedve parancsolni” modellt a „képviseltek” és a megbízott, tisztségviselő „képviselők” rendszeres tanácskozása működteti, élteti. E „másfajta kormányzás” azért olcsó, mert a kormányhivatalnokok díjazás nélkül végzik a munkájukat.

Miként képzelhető el konkrétan a hagyományos politikai uralmat kiiktató társadalmi önkormányzás? Rojas szerint a változás lényege a „hatalom valaminő delokalizálása és dekoncentrációja volna a társadalom teljes szövetében, ami jóformán szétaprózna és »földoldana« az államhatalmat, sőt, a politikai hatalmat is a család, az üzem, a városrész, a község, a földrajzi-közigazgatási terület vagy minden egyéb lehetséges emberi-társadalmi környezet járuléka gyanánt”.

Első pillantásra az „engedelmeskedve parancsolni” – egyébként a rousseau-i társadalmi szerződés közvetlen demokráciájára erősen emlékeztető – modell még akkor is naivnak tűnik, ha a neozapatistáknál bevált. Jobban belegondolva azonban más a helyzet. Abban az esetben, ha az egyén semmire nincs kötelezve, és módja van arra, hogy csak számára elfogadható közösség tevékenységébe kapcsolódjon be (illetve ilyen hiányában szabadon megszervezzon számára elfogadható közösséget), akkor nem törik meg a modell vázolt logikája.

...társadalmi ellenhatalom

Aguirre Rojas radikális egyértelműséggel húzza meg a határvonalat az uralkodó rendszer támogatása és a következetes rendszerellenesség között. Ha az államtól várunk munkahelyet; ha valamelyik kevésbé ellenszenves politikust támogatjuk; ha a régi intézményekben (pártok, szakszervezetek) reménykedünk, akkor – úgy mond – az ellenség létezési módjait termeljük újra a mi térfelünkön. Aki valóban rendszerellenes, az megpróbál szakítani az állammal és annak intézményeivel.

A főnállónak gyakorlati megkérdőjelezése a róla való minél teljesebb lekapcsolódást jelenti a mindennapokban. Amennyire lehetséges, távol tartjuk magunkat a folyamataitól. Igyekezzünk nem tudomást venni a

létezéséről. Párhuzamos hatalmat, népi ellenhatalmat építünk ki vele szemben. (Minden, ami ennél kevesebb, ami nem ezt a stratégiát követi, hatásaiban az ellenség segítése.) Azoknak a példáját követjük, akik így cselekednek. A piqueterók nem munkahelyek teremtését és állami juttatásokat követelnek, hanem leválnak a kapitalista logikáról, mind az üzleti, mind az állami politikai mechanizmusokról, és maguk szervezik meg az életüket. A polgári intézmények helyett saját elképzeléseikre támaszkodnak: a közvetlen demokrácia és a munka horizontális szervezetét hozzák létre.

Az új stratégia arra épül, hogy a posztkapitalista szemléletben és gyakorlatban megváltozik az aktív társadalmi szubjektum: a főszerep a tömegeké. Szükséges és lehetséges az egyének mint társadalmi szubjektumok képességének helyreállítása, hogy „szuverén módon, szabadon és önként dönthessenek saját társas létük kívánatos formáiról s ezáltal saját életük szilárd rendjének sajátlagos módozatairól” a gazdaságban, a mindennapi életben, a kulturális szférában éppúgy, mint a tájékoztatás és a kormányzás problémáinak megoldásában.

Túl a szétválasztottságon

Aguirre Rojas értelmezésében az összetartozó dolgok történelmi szétválasztottsága (innen nézve minden szétválasztottság) – Walter Benjamint idézve – „a barbárság dokumentuma”. Posztkapitalista jellegzetesség a mesterséges elkülönítések felszámolása: az újraegyesítés, a szintézis. A polgári civilizáció szeletekre szabdalja fel és önállóan mutatja be szerves egységek egymástól működésükben elválaszthatatlan részeleleit. Ilyen helyzetben az egyetlen egészséges intellektuális magatartás: „távol maradni a ma uralkodó irracionális logikától, s máshonnan, eltérő, más logikai kiindulásból igyekezni megtalálni ennek az egész fölhalmozott *látványos* esztelenségnek a mély koherenciáját és globális értelmét”. Feltárni a rendszer rejtett, végső összefüggéseit – túllátni és túllépni annak egészen.

– A technicizált városi társadalom igyekszik elfeledtetni és elködösíteni, hogy a szükséges földterület adja a hétmilliárd ember élelmét. Mi a kiút? Környezetünk eszköz- és haszonelvű szemléletének meghaladása: törekvés az emberi világ és a természeti világ között „új, magasabb rendű összhang és szintézis formáira”. Hosszú távon fönttartható harmonikus viszonyukat kell kialakítani.

– A kapitalizmusról való gyakorlati lekapcsolódásra törekvésnek – perspektívájában – alapvető elméleti következményei is vannak. Posztkapitalista követelmény elmélet és gyakorlat, szellemi és fizikai tevékenység elválasztottságának felszámolása. Aguirre Rojas az ebből fakadó új kiindulópontot és alapállást (főszereplő a tömeg, az egyén társadalmi szubjektumlétének helyreállítása) megpróbálja kiterjeszteni az

elméleti gondolkodás egészére, felvázolva egy magasabban kirajzolódó szemléleti egység horizontját – itt is mintegy új stratégiát megfogalmazva. Ennek a magasabb, átfogóbb szintézisnek a nézőpontjából egy sor hagyományos kifejezés újradefiniálódik. „Utat mutat nekünk a neozapatista mozgalom abban az irányban, hogy immár *ne* a megszokott kategóriáinkban *gondolkodjunk*, s *ne is gondoljunk velük* a továbbiakban, *felejtjük el* a nagy részét annak, amit eddig a társadalomtudományokból tanultunk, és határozzuk meg újra – másként, másra figyelve, más beállításban, más szemhatáron belül s nagyon is másfelé vezető intellektuális ösvényeken haladva – fogalmainkat és kategóriáinkat, vizsgáljuk fölül elemzéseinket és értelmezéseinket, hogy képesek legyünk új szemlélettel új magyarázatokat adni minden régi és új problémára.”

Minden „másmilyen”

A helyi tapasztalatokon nyugvó elméleti fejtegetésekben Aguirre Rojasnál kulcsfogalom a „másmilyen”. Másmilyen – tartalmában posztkapitalista – modernitásról, gazdaságról, politikáról, demokráciáról, kormányzásról, kultúráról, közoktatásról, tájékoztatásról, művészetről, tudományról, egészségügyről stb. beszél.

– A másmilyen demokrácia túllép a „kirekesztő polgári demokrácián”, amelynek egyneműsítő logikája figyelmen kívül hagyja az emberek sokféleségét. Ezért a demokráciát „újradefiniáljuk, nem a többség, hanem a kisebbségek oldaláról, s nem a többség mennyiségmániájával, hanem különböző minőségeket egyesítő konszenzus kialakításával”. (A többségre hivatkozó képviselő a nép lenézése – hangsúlyozza a szerző.) A neozapatisták másmilyen demokráciája részvételi, kvalitatív demokrácia. Legfőbb intézménye a „népgyűlés, amely egy egyedülálló *közvetlen demokrácia* formáit alkalmazva, alapja a népi önkormányzásnak, s ezáltal fölöslegessé teszi mind a bürokrácia, mind pedig a bármilyen parlamenti élőködők létezését”. (Mérséklendő a neozapatista népgyűlés gyakorlati tapasztalatának kiterjeszthetőségével kapcsolatos kételyeket, álljon itt két utalás az elméleti irodalomból. 1. Marx módszertani megállapítása szerint, negyvenmillió felnőtt lakosság esetén egy önkormányzó rendszerben negyvenmillió fő kormányoz. 2. Számos szerző kimutatja, hogy a számítógépes korszakban megszűnik a közvetlen, részvételi demokrácia létszámbeli, mennyiségi korlátja: működésének technikai akadályai elhárul.)

– A másmilyen politika összekapcsolja a társadalmi bázist és politikai vetületét – utóbbit visszaterelve az előbbire. Elsődleges célja „a mindennapi kenyeret” biztosítani. Ezért ez a politika nem más, mint folyamatos mindennapi cselekvés a munka, az együttélés, a legelemibb társadalmi kapcsolatok területén. A közügyek intézésének politikusi monopóliumával szemben mindenki ügyévé és tevékenységévé válik.

Ennek hatására a neozapatisták a rendőrséget – mint fölöslegesnek bizonyult szervet – felszámolták.

– A társadalmat – fogalmaz Aguirre Rojas – „az összes egyén cserekapcsolatai, cselekvései és viszonyai szintézisének vagy láncolatának, vagy bonyolult rácszatának” kell tekinteni. A másmilyen társadalom az egyént a polgári elszigeteltségből és magányosságból visszahelyezi a társadalmi egyén helyzetébe, „vagyis abba a struktúrába, amelyikben ő születésétől haláláig mindenkor megmásíthatatlanul egyik alkotóeleme egy nagyobb entitásnak”. Így az egyén távol kerül attól, hogy külön monásznak, a kollektívummal szemben álló atomnak tapasztalja meg és fogja föl magát. Ezen körülmények között az egyéniség kifejlődése olyan „más utakon-módokon” történik, amelyek „elütnek a modern kapitalista individualizáció útjaitól-módjaitól”.

– A Glóbusz az egymásra következő nemzedékek életének forrása. Ezért az emberiség nem akarhatja legyőzni a természetet, hanem kénytelen vele kiegyensúlyozott, jó kapcsolatra törekedni. A poszt-kapitalizmusban a földhöz való üzleties viszonyt kímélő, harmonikus magatartás váltja fel. A neozapatisták másmilyen gazdaságában közös szükségletre termelnek. Mind az ipari (szövetkezeti), mind a földeken végzett munkának a terméke és a haszna egyaránt kollektív. Használata, fogyasztása – alapelvként – az igények szerinti. Szükséget szenvedők esetében a szolidaritás logikája érvényesül: önkéntes tartalékalapból segítik ki a rászorulókat.

– A másmilyen kultúra meghatározó lényege az egészben látás. A polgári felfogásban önálló, egymástól független, sőt ellentétes területek a neozapatista őslakosoknál összhangban vannak. Az átfogó egybenlátás ebben a másmilyen kultúrában nem választja szét, hanem eleve egyesíti, totalizálja ezeket az összefüggő területeket. A polgári hierarchiától eltérően, szerves kapcsolatot teremt a kidolgozott, szakszerű „egyetemi” tudás és a közvetlen tapasztalatból szerzett népi tudás között. A polgári iskola intézményét „az alávetett osztályok szellemi és gyakorlati passzivitásának közvetítésére és sulykolására tervezték”. A hierarchikus társadalmi gyakorlat és szemlélet elfogadására, individualizmusra, önzésre nevel, ösztönöz. A neozapatizmus viszont rehabilitálja az elnyomottak nézőpontját és a valóság kritikus megítélésének szokására tanít. A másmilyen kultúra képviselői kritikailag is, ezért jobban, komplexebben tájékozottak. A tudományos megismerés másmilyen felfogása szintén kritikus: „sokkal inkább a dolgok *miértjére*, majd sajátos *hogyanjára* helyezi a hangsúlyt, mintsem a mikor és a hol kérdéseire”.

– A másmilyen egészségügy az egészben látásból kiinduló gyógyászat. Elsődleges célja a megbetegedések megelőzése. Az egészségügy problémájának az összes többi társadalmi területtel és vonatkozással történő összekapcsolását fogja fel komplex megoldásnak. Ezért a neozapatisták szemléletében hatékonynak tekintett egészségügy „csakis »másmilyen gazdasággal« és »másmilyen kormánnyal« és

»másmilyen politikával« és »másmilyen kultúrával« és »másmilyen társadalommal« együtt lehetséges, vagyis egy új világ megteremtésének egyik láncszemeként».

– Másmilyen modernizáció. A kapitalista modernitás az individuumokat elszigeteli egymástól; versengésre és egoizmusra készíti. A neozapatista őslakosok „öntudatos egyének, akik elszenvetk és megismerték a tőkés modernizálás jellemző individualizálási folyamatait”, de nem olvadtak föl benne. „Mindent úgy modernizálnak, hogy átállítják a váltókat egy másik, a domináns modernitástól *eltérő, alternatív* pályára.” Ez az offenzív, alternatív modernitás semmit nem tartalmaz a premodern struktúrákból, hanem a tapasztalati népi tudás és a polgári modernizáció termékeny elemeit egyesíti.

Az eljövendő felkelés

Az eredetileg 2007-ben megjelent könyvet jegyző „Láthatatlan bizottság” (Comité invisible) nem szerzőnek, hanem csak szerkesztőnek tünteti fel magát. A szöveg – úgy mond – a közbeszéd evidenciáit összegezi. A hasonló nézeteket képviselő *Alternatív Ellenállási Hálózat Kiáltványától* (Eszmélet, 90) eltérően, nem különösebben törekszik egzaktásra – a jelenségeknek sok esetben inkább hangulati megjelenítését adja, semmint tudományos elemzését. A *L'insurrection qui vient* című könyv üzenetét akár lopakodó, nyomuló vagy valamilyen hasonló felkelésnek is lehetne nevezni.

Az elméleti kiindulópont itt is a jelen egyfajta értelmezése: „adott egy klinikai halál állapotában levő civilizáció, melyet lélegeztetőgépen próbálnak életben tartani, miközben rothadó lehetével mérgezi a bolygó légkörét”. Ezt a nyugati civilizációt szétesett társadalom és széttöredezett egyén jellemzi. A könyv alapállása szerint nem egyszerűen a tőkés gazdaság és a tőkés civilizáció van válságban, hanem az emberiség számára maga ez a gazdaság és civilizáció a válság. A válság válsága pedig történelmileg termékeny állapot, mivel elindítója lehet egy pozitív változásnak.

Mi ad a jelenlegi helyzetben reményt a „Láthatatlan bizottság” számára? A közösségi önvédelemnek azok az ellenpéldái, amelyek a nyugati kapitalizmus pórusaiban, illetve határhelyezeteiben termelődnek ki. A hurrikán sújtotta New Orleans szegényei ellenálltak annak, hogy ökomenекültként deportálják őket és a szolidáris öntevékenység útjára léptek. Újjáélesztették a polgári korszakban „elfeledett szerveződési formákat”. Közkonyhákat állítottak fel, kialakították a közélet és az utcai orvoslás rendszerét. Illegális foglalkozásokat hajtottak végre és átmeneti szálláshelyeket valamint ingyenes tábori kórházat hoztak létre. Mindezt hivatalos intézmények és hatóságok nélkül, „távol az egyenruhától”.

Az összefogás, együttműködés hasonló megnyilvánulásai tapasztalhatók mindenfelé a nyomornegyedekben. Ami az ilyen kiszolgáltatott helyzetekben levő emberek számára mentőövként szolgál: a megszokottól és elvárttól radikálisan eltérő viszonyulás a sorstársaikhoz. „Felfegyverkezés a tökécs civilizáció idején eltemetett emberi gesztusokkal.”

A mozgósítás és ellenőrzés társadalma

A könyv írói leszögeznek, hogy „a gazdaság: politika” – majd többnyire hatalmi-politikai kérdésekkel foglalkoznak. Meglátásuk szerint az állam fő törekvése, hogy fennhatósága alá vesse az embereket, amit irányításukkal és ellenőrzésükkel igyekszik elérni. („Kormányozni sosem jelentett mást, mint ezernyi kifogással minél későbbre halasztani a pillanatot, amikor a tömeg fellógat minket, és a kormány minden lépése tulajdonképpen nem más, mint kétségbeesett próbálkozás, hogy ne veszítse el az ellenőrzést a lakosság felett” – hangzik a szemléletes leegyszerűsítés.) A magánélet gyarmatosításával, a társadalmi folyamatok elgépiesítésével, illetve karhatalmi erőszakkal biztosítja az állami irányítás érvényesülését, az egyének központilag elvárt viselkedését. A rendszer automatizált társadalmi környezetet épít ki, amely az egyén számára csupán tőle elkülönült, nélküle működő díszlet. Számára a sikeresség feltétele ehhez a díszlethez való teljes idomulás, igazodás. Azonban jobban belegendolva: a felkínált siker az egyén öncsonkítása. Amit boldogságnak, jólétnek, élménygazdagságnak vélünk, az „semmi más, mint bizonyos előre meghatározott hangulatok tetszőleges elegyének végtelen kombinációja”. A tökécs civilizáció a létezésünket pusztá terápiává züllesztí.

A rendszer fenntartásához az embereket folyamatosan mobilizálni, állandóan mozgósítani kell. Az állami-kormányzati hatalom nem tűrheti, hogy egyesek kivonják magukat a „mobilitás társadalmából”. De nemcsak külső alávetettségéről van szó. A rendszer megköveteli, ezért politikai eszközökkel előállítja, hogy saját belső terünk is ugyanilyen könnyen mozgítható, személyes tartás nélküli legyen: a mobilitás „eltávolodás önmagunktól, kis elszakadás mindattól, ami minket alkot, az idegenség állapota, amiben az Én már a munkavégzés nyersanyagaként ragadható meg”. Korunkban az ilyen önállótlan és személytelen – úgymond – „fogyatékos” számít mintapolgárnak. („Az effajta állandó mozgásban levés nem más, mint magány, izoláció és száműzetés” – hangzik a kommentár. Civilizációnk kihalt sziget, ahova „milliárdnyi Robinson vetődik partra szüntelenül”).

A külső mobilizálás és a belső változékonyság, alkalmazkodás kényszere önállótlanságot, passzivitást, közönyt követel az egyénektől. Ez a társadalmi túlélés pusztá feltétele. Az önállótlanságra szocializált ember utasítás, főnök nélkül összezavarodik. A főnökét gyűlöli, de – bér munkásként – az alkalmazottja akar lenni. Az államilag-rendőrileg működtetett rendszer azonban így is agonizál. Az emberek passzivitása

mellett már szinte csak a feketegazdaság és az állami segélyezés védi az összeomlástól.

Lappangó harc mint társadalmi felkelés

Aguirre Rojashoz hasonlóan a „Láthatatlan bizottság” sem lát esélyt arra, hogy a fennálló rendszert a hagyományos elképzelés szerint lehessen leváltani: „korunkban a hatalom decentralizáltságával a központosított forradalmak ideje is lejárt”. Ebből azonban egyáltalán nem következik a küzdelem felfüggesztése. Ellenkezőleg: „A rendszer hibás működésében és kiskapuiban fedezhetjük fel az elemeit annak a válasznak, amelynek logikája megszünteti magát a problémát.”

Valójában miért is folyik a küzdelem?

Sokak részéről a pusztá megélhetésért. Ők az életüket csak úgy tudják fenntartani, ha túllépnek az intézményesen előírt önállótanságon, passzivitáson, elszigetelődésen és kialakítják az összefogás, együttműködés egymást segítő formáit. A versenyszellem helyébe a szolidaritás érzését és gyakorlatát helyezik. Vagyis már egyszerű létfenntartásuk érdekében is kénytelenek rendszeridegen eszközöket kiépíteni és alkalmazni. A hivatalos társadalomból száműzött élet („emberi jelenlét”) – írják a szerzők – a szegénynegyedekbe költözött, és ebben a társadalmi térben feléled az együttselekvéshez vezető együttérzés. Az itteni kollektív találékonyaság azt eredményezi, hogy a nyomornegyedek lakói maguk irányítják az életüket. Ez a fajta öntevékenység a rendszerrel szembeni lázadásnak, felkelésnek minősül és kihívást jelent a hatalom számára: nehezebb feladat az olyan embereknek az állami-politikai alávetése, akik az életüket önmaguk igazgatják. A következetes gyakorlati szolidaritás a rendszer sírásója.

A könyv értelmezése szerint a fennálló rendszert a hivatalos mozgósítás és a védekező önszerveződés közötti lappangó harc feszíti. A hatalmi ellenőrzés és az ellenőrizhetetlenség közötti küzdelem jellemzi. „A világ normális működése rendszerint elkendőzi a valóban katasztrófális megfosztottságunkat. Amit ma »katasztrófának« neveznek, nem más, mint ennek az állapotnak a kényszerű felfüggesztése, egyike azoknak a ritka pillanatoknak, amikor visszanyerünk valamiféle jelenlétet a világunkban.” Nem véletlen, hogy az ilyesfajta önállósodást a hivatalos felfogásban katasztrófának tekintik.

A harc tétje a pusztá túlélés, vagy ami ugyanaz: a tőkés civilizáció tetemétől való megszabadulás. Ebben a kiélezett helyzetben kell eldöntenünk, hogy melyik oldalon – a halogatás vagy a lázadás oldalán – állunk. A várakozó passzivitás feladása annyit tesz, hogy „így vagy úgy, de a felkelés logikáját választjuk”.

Miként a nyomornegyedekbeli kollektív önvédelem, úgy a tudatos lázadás is kénytelen szakítani a rendszerkonform eszközökkel. A megfosztott-

ságtól (széttöredezettségtől) nem korlátozott jelenlét az életünkben, az önszerveződés, a szolidaritás – mind-mind a hatalom számára ellenséges megnyilvánulások, ugyanakkor a rendszerrel szembeni ellenállásnak olyan, azonos töről fakadó különböző változatai, melyekből a könyvben tudatos harci program áll össze.

A felkelés: rombolás és teremtés. Olyan önvédelem, amelyből a teremtő rombolás hangulata sugárzik. A saját lábra állás programja. „A legjobb az lenne – hirdeti a könyv –, ha dugába dőne az összes válságkezelő forgatókönyvük. És amikor ez bekövetkezik, akkor nem a fenntartható fejlődés szakértői fogják megadni a legjobb válaszokat.” A harcnak az alábbi főbb programpontjai vannak.

- „Lőni minden válságra” és egyesével felszámolni az akadályokat.
- Szabotálni minden képviseleti szisztémát. Obstrukcióval akadályozni a működésüket. Gátolni a specialisták uralmát.
- Helyi szinten ellehetetleníteni az államhatalom érvényesülését.
- Megbénítani a gazdaságot. „Nem látunk más lehetőséget, csak azt, hogy amilyen gyorsan csak lehet, csődbe vigyük a bankot, és közben előnyt kovácsoljunk a rendszer hiányosságaiból, hogy megerősödhessünk.” A felkelés „az árutermelő társadalom elleni összeesküvés”.
- Megszervezni az önvédelmet, terjeszteni és szélesíteni az együttműködések. Állami ellenőrzéstől mentes „szabad területeket alkotni. Megsokszorozni az átláthatatlan zónákat”. Erőt felmutatni a mindennapi alá nem rendelődések sorozatában. Törekedni az ellenőrizhetetlenségre. (Az utcákon uralkodó „fegyelmezetlenséget kell módszeresen és szisztematikusan egy kiterjedt és hatékony gerillaháborúvá fejleszteni, hogy visszanyerjük kormányozhatatlanságunkat”).
- Kiépíteni a saját kommunikációs csatornákat.
- Ahol lehetséges, helyettesíteni az olyan társadalmi intézményeket, mint a család, az iskola, a szakszervezet, a sportklub stb.

Minden hatalmat a kommunáknak

A felkelés sejtjei a kommunák. A könyv kommunának nevezi mindazokat az önszerveződéseket, amelyek tagjai tudatosan együttműködnek egymással bizonyos életfeltételeik közös megteremtése érdekében: a vadsztrájtól, az elfoglalt épületek közösségeitől, az 1968-as akciótanácsoktól, a menekült rabszolgák telepeitől kezdve az argentin piqueterókig, akik „maguk megtermelik, amire szükségük van”.

Kommunák akkor jönnek létre, amikor némelyek elhatározzák, hogy az életben maradás feladatát nem külön-külön próbálják megoldani. „A kommunát általában néhány olyan ember alkotja, akik megszabadulva személyes kényszerzubbonyaitól elhatározzák, hogy közös erővel veszik fel a harcot a valóság ellen, és akik tudják, hogy a megmérettetésben csak egymásra számíthatnak.”

A rendszer logikájától függetlenedő közösségi létfenntartás harci tevékenység is. Ezért az egyik oldalról tekintve „a kommuna a partizánmozgalom alapegysége”. Ugyanakkor a másik oldalról tekintve az élet alapegysége: „tagjaik és a velük sodródó emberek anyagi és erkölcsi túlélése érdekében” szervezik meg magukat. „A kommuna természetből fakadóan az önfenntartásra törekszik”. Mind szemléletileg, mind módszertanilag áruklodó a megfogalmazás: „minden kommuna a saját bázisa akar lenni”.

Létfeltételekhez vezet, hogy jelenleg az alapvető élelmiszereket – a könyv adatai szerint – a népesség két százaléka termeli meg a többieknek. A kommunák – helyzetük és szemléletmódjuk következtében – szakítani akarnak ezzel az állapottal. Ezért számukra kulcskérdések: „hogyan állítjuk helyre az élelmiszer-termelést” annak érdekében, hogy el tudja látni a terület lakosságát?; „hogyan alakítjuk át a betontereket városi kertekké, ahogy Kubában csinálták...”? Hosszabb távon a megfelelő termelési eszközök kisajátítása is elkerülhetetlen „az önellátáshoz szükséges képességek megszerzéséhez”.

A kommunában mint alapegységben való gondolkodás és cselekvés nem elszigetelődést, „önmagával beérés” jelent, hanem egy hálózatos érintkezési rendszer kiépítésének kiindulópontját. „Növeljük a kommunák, a köztük levő kapcsolatok és a szolidaritás sűrűségét egészen odáig, amíg az egész terület átláthatatlanná válik, minden hatóság számára áthatolhatatlanná.” A könyv globális méretű összejött és szolidaritást prognosztizál.

A nem polgári életforma: felkelés. A felkelés: alternatív, áruviszonyoktól és államhatalomtól független életmód. A legfontosabb kérdés, hogy hogyan lehet ezt visszafordíthatatlanná tenni. A visszafordíthatatlanság feltétele, hogy a célkitűzés és a hozzá vezető út egynemű: azonos ismérveket hordoz. „A forradalmi folyamat akkor visszafordíthatatlan, ha már nincsenek hatóságok, de nincs is szükség rájuk, ha nincs tulajdon és nincs tulajdonvágy sem, ha nincs uralom és megszűnt az uralomvágy is. Ezért maga a felkelés folyamata már magában foglalja végső győzelmének vagy vereségének formáját.”

*

Annak idején az iskolában azt tanultuk, hogy a feudális korszakban a polgárság fokozatosan terjeszkedő társadalmi forradalmat hajt végre. Új életformát és értékrendet képvisel. Meghonosítja az áru gazdaságot és ezzel az emberek közötti kapcsolatokban elsődlegessé teszi a pénz-közvetítést. Lényegében ennek a társadalmi forradalomnak a győzelme után veszi át a politikai hatalmat. Annak idején azt tanultuk (olvastuk), hogy a tőkés rendszerből való kilábalási törekvés számára egyfajta posztkapitalista társadalmi forradalom (életforma és értékrend) gyakorlati térhódítása ad történelmi esélyt. Ennek eszközeként jelenik meg – az elméletalkotás meghatározott időszakában – a politikai forradalom.

Mindkét ismertetett könyv megkérdőjelezi, hogy a mai erőviszonyok mellett indokolt lenne direkt politikai forradalmat napirendre tűzni, de fenntartja a társadalmi forradalom („másképp társadalom”, másfajta életmód) szükségességét és aktualitását. Időszzerűnek tekinti az áruviszonyokat (árutermelést, árucserét) mellőző közösségek (továbbá közösségi hálózatok) létrehozását.

Az *eljövendő felkelés* utószavát író Balázs Gábor a szerzők egy másik munkájából idéz: „a munkásosztály csak a *proletariátus* – a tiszta tagadás osztálya – ideiglenes állomásozási helye volt”.

Annak idején Bernstein fölfigyelt a hagyományos elmélet és a korabeli gyakorlat közötti hasadásra. Ezt a kettősséget megszüntetendő, a nyugat-európai munkásság éppen tapasztalható magatartásához igazította (mintegy azt követővé tette) az elméletet. Eltérő szándékkal, de lényegében ugyanezt a módszertani fogást alkalmazza a „Láthatatlan bizottság” is, amikor leszögezi: „A proletariátus vagy kommunista, vagy *nem létezik*.” Ezzel megtisztult a terep, és az így keletkezett vákuumba egymással versengő elképzelések nyomulhatnak be. (Zárójelben. Mellesleg nem csekély kommunikációs káoszhoz vezet a leíró és a normatív tartalmú „proletár” kategória konkrét, világos megkülönböztetésének hiánya.)

Különböző módokon lehet reagálni arra a helyzetre, amikor a tapasztalati valóságban olyan új jelenségekbe, problémákba botlunk, amelyekre a hagyományos elméletben nem találunk választ, magyarázatot. Lehet úgy, hogy új elméleteket és nekik megfelelő új kategóriákat alkotunk. (Az újrakezdés módszere.) De úgy is lehet, hogy megvizsgáljuk: Nem lehetséges-e az új jelenségeket a meglevő elméletbe beépíteni (az elméletet a régi struktúra mentén kiegészíteni) és annak keretein belül értelmezni? A hagyományos elméleti kategóriákat az újabb jelenségekre is kiterjesztett tartalommal alkalmazni? (A továbbépítés módszere.)

Mindkét könyv kimutatja, hogy korunkban bizonytalanná vált a hagyományos elmélet felépítményi részre vonatkozó hipotézise: a politikai hatalom aktuálisan nem megragadható (sőt, nem is a megragadása lenne a legszerencsésebb megoldás). De a társadalmi forradalom mint bázisforradalom egyáltalán nem került le a napirendről.

Hová tűnt a proletariátus, ha a nyugati tapasztalatok szerint nem produkálja a kommunistaság, mint radikális alternatíva ismérveit? Bernstein szerint a viselkedése azért nem lehet forradalmi, mert előbb polgárosodnia kell. Agambennél és másoknál viszont mára sikeresen vált a középosztály tagjává.

A hagyományos elmélet szerint létében mindenki proletárnak számít, aki nem rendelkezik a létfenntartásához szükséges termelési eszközök tulajdonosi vagy használati jogával. Vagyis mindenki, aki kénytelen bérbe adni egyetlen tulajdonát, a munkaerejét. Akár éppen sikerül ez neki (aktuális bérmunkás), akár csak próbálkozik a bérbeadásával (potenciális bérmunkás). Az Utószó szerzője vitába szállva Agamben (globális kispolgárosodás) koncepciójával írja: „a világ távolról sem középosztályosodott,

hanem lényegében totálisan proletarizálódott, azaz mindenki bémunkássá vált, ami azt is jelenti, hogy élete idejének elsöprő többségében egy rajta kívül álló célrendszert követve cselekszik”.

Ahhoz a társadalmi környezethez képest, amelyben a XIX. században megalapozódott elmélet keletkezett, az ún. nyugati világban mindenképpen szembeűnő változás történt: az egykor a munkahelyén 14-16 órát is dolgozó bémunkást (Lenin kategóriájával, de nem a lenini értelemben vett) „félproletár” helyzetű bémunkás váltotta fel. Félproletár abban az értelemben, hogy bérjövödelme kiegészűlt olyan állampolgári jögon járó juttatásokkal, amelyek végső forrása – igen jelentős mértékben – a nem nyugati világ bémunkásainak kizsákmányolásából származik. Ez a kettős (egyidejűleg kizsákmányolt és „a tőke társfogyasztója” [Marx], „közvetve vagy közvetlenül a burzsoázia kitarottja” [Lenin]) helyzet értelemszerűen nem gyorsítja a – hagyományos elméleti kategóriákkal – proletár osztálytudat, illetve a magáértvaló osztályként történő viselkedés kialakulását. Mindez azonban nem feltétlenül érvényes az ún. harmadik világ számos országának tulajdon nélküli bémunkásságára, amelynek életét és tudatát nem „szennyezik” állami juttatások. Az *eljövendő felkelés* lázadó közösségeinek halmazában is elegyednek az önfenntartásra törekvő „magáértvaló” kommunák a „magánvaló” („a tőke társfogyasztóiként”, „a burzsoázia kitarottjaiként”), pusztán fogyasztó kommunákkal.

Az ismert marxi megfogalmazás szerint „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnak csak saját jövöje képét mutatja.” A szövegkörnyezetből kiderűl, hogy az idézett összefűggés érvényesűlése tendenciájában értendű.

Az azóta eltelt idűszakban a tőke terjeszkedése számos új jelenséget produkált. A globális természeti környezet nem viseli el a tőkés civilizáció terhelését; gyarmatosított országok (területűk eltartóképességét meghaladó) túlnépesedése; mesterségesen létrehozott túlfogyasztás az áruk tömegtermeléséből adódó értékesítési (profitrealizálási) nehézségek mérséklése érdekében; fiktív pénzügyi műveletek („buborékgazdaság”) elburjánzása; mesterséges jövedelemtermelés (például hitelnyűjtással) a fizetőképes kereslet növelése érdekében stb. Mindezek ismeretében indokoltnak látszik eltűnűdni azon, hogy miben mutathatja az iparilag fejlettebb ország a fejletlenebb jövűjét, és miben a kevésbé fejlett ország az iparilag fejlettnak a jövűjét.

Capa 100

Októberben, születésének századik évfordulóján, Robert Capáról emlékezett meg a világ. Magyarországon is kijutott az ünnepsélsből. Capát, vagyis a budapesti születésű Friedmann Endrét szerencsére ma már a szülőhazájában is legalább annyira ismerik és tisztelik, mint a világ más részein.

Karnevál, Zürs, Ausztria, 1950. február

Fényképezte Robert Capa © International Center of Photography, New York – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

Ezúttal a *Magyar Nemzeti Múzeumban* látható 2014. január 12-ig az emlékező kiállítás több mint 160 fotóval. Ezeket abból az ezernél több képből válogatták, amelyeket még 2008-ban vásárolt a kulturális kormányzat a New York-i *International Center of Photography*-tól – amelyet Capa öccse, a szintén kiváló fotográfus, Cornell Capa hozott létre. Háromszáz millió forintért 957 darab fotót, 48 vintázst, öt gyűjteményen kívüli fényképet vettek, illetve húsz darab ajándékkép került Magyarországra. Az anyagot a Magyar Nemzeti Múzeum *Történeti Fényképtár*-ban helyezték el.

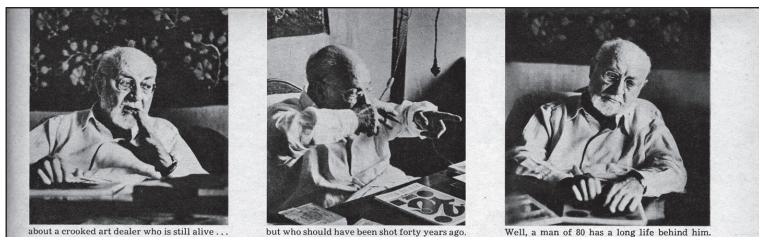
A világ legnagyobb haditudósítójának tartott Capa életművének hozzánk került részéből 2009 nyarán a *Ludwig Múzeumban* rendeztek először átfogó, reprezentatív tárlatot. Majd a Nemzeti Múzeum munkatársai a Capa-mestersorozatból az ország számos városába vittek el válogatást az elmúlt években, de még így is csak a kollekció harmadát tudták bemutatni.

A Nemzeti Múzeum mostani, *A játékos* című kiállítása Capát „mint emigránst, fotóriportert, haditudósítót, játékost és hőst” kívánja láttatni. A kurátorok, Cs. Lengyel Beatrix és Fisli Éva izgalmas történeti kontextusba helyezik a fotóst. S az sem véletlen, hogy számos program is kísérte a tárlatot. Pódiumbeszélgetések, drámafoglalkozások, vetítések, szakmai előadások. Hiszen a Capa-jelenséget tényleg csakis a maga lehetséges totálisában érdemes megragadni.

S bár Robert Capa az egyik legismertebb magyar a nagyvilágban, az ilyen és olyan színű kormányzatok emberei szívesen is állnak a fotói elé, arra most nem jutott pénzt, hogy a centenáriumi kiállításhoz katalógus is kapcsolódjon. Ilyesmi a Lajtán túl – de Kelet-Európa nagy részén is – elképzelhetetlen volna. Pedig decemberben megnyílt a fotós nevét viselő új kulturális intézmény is az egykori *Ernst Múzeumban*.

Szerencsére, ma már magyar nyelven is bőséges az irodalom; ha valaki elmélyülne egy kicsit híres hazánkfia életében és munkásságában, van mit olvasnia. Az *Eszmélet* oldalain is írtunk Capáról korábbi tárlata kapcsán (*Eszmélet* 84. 2009. ősz), de hogy csak az újabb könyveket említsük: kiadták önéletrajzi írását *Kissé elmosódva* címmel (Budapest, Park Könyvkiadó, 2013), megjelent a Steinbeckkel közösen készített útirajza a Szovjetunióról (John Steinbeck – Robert Capa: *Orosz napló*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2009), és egy másik neves íróval együtt létrehozott izraeli riportkötete is (Irwin Shaw – Robert Capa: *Izraeli riportok*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2009).

Sz. K.

about a crooked art dealer who is still alive...

but who should have been shot forty years ago.

Weil, a man of 80 has a long life behind him.

END

Capa riportja Matisse-ről a Look magazinban, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye

Felhívás egy egyenlőségelvű Európa létrehozására

A jelen Felhívás számos európai nyelven megjelent, és – az első, illetve további aláírók listájával együtt – letölthető az Egalitarian Europe (Egyenlőségelvű Európa) nevű internetes oldalról: <http://egalitarian-europe.com/wb/pages/en/welcome.php>. A dokumentumnak létezik rövidebb és hosszabb változata, s Karl Heinz Roth és Zissis Papadimitriou Die Katastrophe verhindern. Manifest für ein egalitäres Europa (Megakadályozni a katasztrófát. Felhívás egy egyenlőségelvű Európáért) (Edition Nautilus, 2013) című, 125 oldalas vitairata alapján íródott. A Felhívás rövid változata magyarul a <http://egalitarian-europe.com/wb/pages/hu/fogadtatas.php> internetes oldalon olvasható.

Az itt megjelentetett hosszabb változat egy részletes és élesemjű elemzéssel kezdődik, amely a jelenlegi európai válságfolyamatokat és ezek fenyegetően antidemokratikus és dezintegratív következményeit vizsgálja az európai államokon belül, illetve az államok között. Másrészt a Felhívás akcióprogramot is tartalmaz az egyenlőségelvű és szolidáris Európáért. Kilenc pontban sorolja fel e program követeléseit, melyeket „önmeghatározó és önmaga iránt elkötelezetten cselekvő kezdeményezések hálózatának” kell megvalósítani, mely kezdeményezések „az akcióprogram alapján és szellemében működnek, és Európa minden régiójában „Egyenlőségelvű Európa Társaságot alapítanak”.

A Felhívás aláírható az info@egalitarian-europe.com oldalon.

A szerkesztőség

*

Napjaink Európáját tömeges munkanélküliség, romló munkakörülmények, a szociális lefaragások és a demokratikus jogok fokozódó leépítése árnyékolja be. Ezek a tendenciák a világgazdasági válság kezdete óta felerősödtek. A megszorító programok tovább élezték a helyzetet, és tovább fokozták a különbséget a centrum és a periféria országai között. Időközben az a fenyegető helyzet állt elő, hogy széthullhat az eurózóna, valamint az Európai Unió.

Ennek a mizériának az okai a kora 1970-es évekre nyúlnak vissza. Miután 1971 és 1973 között az USA-adminisztráció felfüggesztette a dollár aranyra váltási kötelezettségét, és felszámolta a Bretton Woods-rendszert, ezzel egy világméretű nagy inflációs hullámot indított el. Ez alól akarták kivonni magukat az Európai Közösség vezető testületei. Bevezették az ún. valutakígyót, s ezt 1979-re „európai monetáris rendszerré” fejlesztették, amelynek vezető valutája gyakorlatilag a német márka lett. Azáltal, hogy egymáshoz kötött valutaárfolyamokat vezettek be, stabilizálni akarták a német–francia szövetségen alapuló európai integrációs folyamatot, és valutapolitikai ellenpólust kívántak kiépíteni.

Ez a stratégiai célkitűzés magas árat követelt a tagországok alsóbb osztályaitól és rétegeitől. Mivel az új átváltási rendszerrel együtt nem egységesítették a munkafeltételeket, nem harmonizálták a társadalom- és gazdaságpolitikát, és a politikai rendszert sem építették át az európai föderáció irányába, ez súlyos fejlődési zavarokhoz vezetett. A fizetési mérlegek egyensúlyukat veszítették. Ám az Európai Közösség tagállamai csak részben voltak képesek egymással szembeni deficitjeiket és többleteiket a monetáris politika eszközeivel kiegyenlíteni. Ennek következtében a kevésbé versenyképes országok egyre inkább átváltottak egy megszorító szociál- és költségvetési politikára. A szociális keynesianizmus korát a bércsökkentéseknek, a szociális kiadások leépítésének és a köztulajdon privatizációjának radikális piaci stratégiája váltotta fel.

Miután az NDK-t a Német Szövetségi Köztársasághoz csatolták, Németország végleg Európa domináns gazdasági nemzetévé nőtte ki magát. A maastrichti szerződés konvergenciakritériumai valamennyi tagországot merev költségvetési és kamatpolitikára kényszerítették. Az 1998-ban alapított Európai Központi Bank működésében teljes mértékben a *Bundesbankot* (Német Szövetségi Bankot) követte, és magát hozzá hasonlóan a korlátozó pénzmennyiség- és árpolitika mellett kötelezte el. A röviddel később bevezetett egységes valuta az Európai Uniót *hard currency* (keményvaluta-) rezsimmé változtatta, amely Európa központi térségének versenyképes nemzetgazdaságait juttatta előnyhöz a periféria országaival szemben.

E keretfeltételek mellett mindenekelőtt Németország radikalizálta a maga 1950-es évek óta gyakorolt neomerkantilista irányultságát. Exportorientált alacsonybér-politikára váltott. Az ebből eredő exportár-dömping kiszolgáltatottjai leginkább az Európai Unió periferikus országai voltak. A Németországot körülvevő centrumországok neomerkantilizmusa strukturális egyensúlytalanságok kialakulásához vezetett, amelyeket az EU-szerződések korlátozó keretfeltételei állandósítottak.

A monetáris uniónak ez a hibás működése a világgazdasági válság révén könyörtelenül lelepleződött. A periféria országai mély depresszióba estek, amely a mai napig tart. Velük szemben a centrumországokban

rövid stabilizációs folyamatra került sor, ám ez időközben szintén stagnálásra váltott. Ezekre a negatív makrogazdasági folyamatokra a Németország dominálta EU-t irányító testületek válságélező intézkedésekkel reagáltak. Még intenzívebben folytatták restriktív politikájukat, és a *Nemzetközi Valutaalappal* együtt (a „trojka” égisze alatt) olyan megszorító programokat kényszerítettek a periféria országaira, amely tömeges munkanélküliséghez, drasztikus elszegényedési folyamatokhoz és széles társadalmi rétegek demoralizálódásához vezetett. A megtakarítási diktátumokkal párhuzamosan indított stabilizációs intézkedések (Európai Stabilitási Mechanizmus stb.) pedig azt szolgálják, hogy állandósítsák az alávetett osztályok kizsákmányolását az állami és magánhitelezők hasznának biztosítására. Egyoldalú médiapropaganda segítségével a válság tüneteit – legfőképpen az állam növekvő adósságát – a válság okává értelmezik át, hogy ezzel igazolják az alulról fölfelé történő radikális újraelosztás folyamatát.

Hogy történhetett meg?

Felvetődik a kérdés, miként alakulhatott mindez ilyen katasztrofális módon? Szerintünk lényegében két lehetséges magyarázat fogalmazható meg. Az első szerint a centrumországokban gyakorolt neomerkantilista, exportorientált és alacsonybér-politika azért nyert prioritást, mert Európa ezzel egyidejűleg imperialista szuperhatalommá emelkedett fel. Itt mindekelőtt az 1990–1991-es stratégiai időablak volt döntő jelentőségű. Amikor 1990-ben az NDK-t a Német Szövetségi Köztársasághoz csatolták, ez az esemény meghatározóbb volt a Szovjetunió és a KGST-országok tömbjének bukásában, mint a közép- és délkelet-európai országokban egyidejűleg végbement átalakulás. A hatalmi vákuumba való haladéktalan behatolás során az EU vezető testületei eleinte csak a statisztika szerepét játszották; az azonnali radikális „sokkterápia” mindekelőtt az USA és Nagy-Britannia befolyása alatt került végrehajtásra. Ezt követően azonban az EU vezető testületei voltak soron: az ekkor kezdődő keleti terjeszkedés során Európa magjának pénzügyi konszernjei és nagyvállalkozásai kerítették ellenőrzésük alá a területet.

Ez a folyamat ismétlődött meg a Balkánon az 1990-es években. Az 1973 és 1982 közötti világ gazdasági válság a jugoszláv föderációban végletesen felfokozott egyenlőtlenségekhez és kemény társadalmi és politikai konfliktusokhoz vezetett, amelyek egyre erősödő etnopolitikai függetlenségi mozgalmakba, végül pedig kegyetlen polgárháborúba csaptak át. Itt Németország és Ausztria az elszakadók oldalára állt, és hamarosan maguk mellé állították az EU-irányítást. Ahelyett, hogy a drámai fejleményeket semleges segélyprogramokkal csillapítani próbálták volna, olajat öntöttek a tűzre, és részt vettek az 1999-es jugoszláv föderáció elleni NATO-háborúban. A háború néhány hónap alatt a jugoszláv

föderáció vereségével végződött, amely egy sor etnikailag „megtisztított” kisállamra bomlott fel. Most már Délkelet-Európát is be lehetett vonni az Európai Unió hatáskörébe. Az EU európai szuperhatalommá lépett elő, „vándorló határokkal”, melyeket az 1990-es évektől egyre erősebben kezdett őrizni, és melyeket mind átjárhatatlanabbá igyekezett tenni (Schengen-határok), hogy távol tartsa a menekülteket és a munkát kereső migránsokat.

A másik lehetséges magyarázat az intézményi-politikai szinten belüli gyökeres átalakulásokra hivatkozik, amelyek hatására az EU tagországaiban megvalósulhatott a deflációs alacsonybér-politikára történő átmenet, a szociális jóléti rendszer leépítése és a közjavaknak a tőketulajdonosok irányítása alá helyezése. Ez a folyamat végső soron csak azért volt lehetséges, mert mellé állt egy olyan pártspektrum is, amely egykor a baloldalhoz tartozott. Az intézményes baloldal fontos áramlatai – a szociáldemokrácia, az eurokommunisták és a zöld pártok – maguk is részt vettek e folyamat kiépítésében. A kurzusváltást a szociális keynesianizmusból a társadalom radikális piaci formációjának doktrínáiba először Dél-Európa szociáldemokrata pártjai vitték végbe. Majd a dél-európai eurokommunisták távolodtak el ezeknek az éveknek a munkásharcaitól és társadalmi mozgalmaitól, s kezdték támogatni saját nemzeteik megszorításokkal történő konszolidációját. Alig egy évtizeddel később az új társadalmi mozgalmakból kinőtt zöld pártoknál is végbement ez a fordulat. Végül az új évezred kezdetére a centrumországok szociáldemokrata pártjai – leginkább a német szociáldemokraták és a Margaret Thatcher irányában elkötelezett brit Labour Party – is elkezdtek követni a kapitalista restrukturálódás európai útjának új általános irányvonalát.

Ez a radikális piaci restauráció pusztító következményekkel járt. Először, minthogy részt vállalt benne az intézményesült baloldal is, súlyos károkat okozott az európai társadalmak társadalomkritikus spektrumának, amely csak most kezd magához térni. Másodszor azzal járt, hogy az EU-tagországok társadalmának kétharmada elvesztette politikai képviselőjét a közvetett demokráciában, a reprezentatív parlamentáris struktúrák politikai osztályaikkal együtt pedig nagymértékben elvesztették társadalmi legitimációs alapjaikat. Harmadszor pedig lehetővé vált az uralkodó elit konzervatív szárnya számára, hogy magát az uralmi rend „mérsékeltőbb” változataként állítsa be, mivel a gazdasági restauráció lényeges mértékben az egykori baloldali pártok segédletével ment végbe. Populista színjátékkal a maguk oldalára állították az alsó osztályok egyes részeit, már amennyiben ezek nem szaladtak át azonnal a hipernacionalista, fasisztoid szervezetekhez és váltak olykor jelentékeny tömegben híveiké. Ezt követően nehezzé vált a politikai intézményeknél akár csak megközelítőleg különbséget tenni „bal- és jobboldal” között.

A megszorító programoknak a politikai intézményekre gyakorolt drámai hatása elsőrendű fontosságúvá tette a kérdést: milyen életképes alternatívák kínálóznak?

Először vegyük szemügyre, hogy a – főleg az eurózóna periferiájának országaiban bevezetett – megszorító programok keresztülvitele óta milyen viták folytak az alternatívákról. Ezek leginkább három koncepció körül forogtak:

Elsőként az egyes országok (Görögország, Olaszország stb.) kilépése az eurózónából és az Európai Unióból, a nemzeti fizetőeszköz újbóli bevezetése, a bankok államosítása és egy nemzeti újjáépítési program beindítása.

Másodikként a megszorító programok leállítása, adósságmoratórium kihirdetése, a pénzügyi szektor államosítása és tárgyalások megkezdése az adósságok jelentős mértékű elengedéséről anélkül, hogy ezzel egyidejűleg ki kellene lépni az eurózónából. Ezt a koncepciót mindenekelőtt a görögországi radikális baloldali koalíció (Syriza) képviseli.

Harmadikként a mediterrán tagországok együttes kilépése az eurózónából, új tömbvaluta bevezetése és a déli térség kiépítése politikai alapokon nyugvó gazdasági unióvá.

Meglátásunk szerint e három javaslat mindegyike erős hátrányokkal és komoly veszélyekkel jár. Az egyedüli kilépés az eurózónából „baloldali sokkterápia” lenne: a nemzetközi elszigeteltség miatt a legrövidebb időn belül gazdasági összeomláshoz, éhségkatasztrófákhoz, és a fejlődő országok csoportjába történő lecsúszáshoz vezetne. A Syriza-koncepció pedig nem tűnik számunkra reálisnak: egy perifériális nemzetgazdaság képtelen egymaga keresztülvinni érdekeit az EU vezető testületeinek a központi térség támogatása diktátumaival szemben. A Canossa-járás elkerülhetetlenné válna. Hogy ezt megspórolja pártjának, sok Syriza-szimpatizáns maradt távol az utolsó parlamenti választásokról. Ám szerintünk egy mediterrán tömb sem rendelkezne a szükséges gazdasági politikai potenciállal, hogy a nemzetközi elszigeteltség és konkurencia ellenében középtávon talpon maradjon.

Jellemző módon a központi térségben is léteznek ilyenfajta elgondolások. Ott azonban ezeket az intézményi rendszer nemzeti-konzervatív szárnyai képviselik. Szándékaik ellentétesek, ám a javasolt valutapolitikai intézkedések tükröképei egymásnak.

Ezzel ellentétben hogyan nézhetne ki egy hihető koncepció? Egy ilyennek felfogásunk szerint négy döntő követelménynek kell eleget tennie. Először is szem előtt kell tartania, hogy az EU sok országában tömeges társadalmi ellenállás alakult ki és állandósult az ellen, hogy a válság költségeit az alsóbb osztályokra terhelik. Másodszor igazságosan kell kezelnie az alávett osztályok rétegeinek – a dolgozó osztályoknak és az alsó középrétegeknek – minden anyagi érdekét. Harmadszor

„meghatározó reformokat” kell javasolnia a társadalmi, gazdasági és kulturális élet összes területén, s ezeket egybe kell kötnie Európa föderatív demokratizálásával. Negyedszer pedig kapcsolódási pontokat kell létrehoznia a világon átívelő társadalmi mozgalmakkal, hogy véget vessen az eurocentrikus hatalmi politika korszakának. Csak amennyiben mind e négy feltételnek megfelel a koncepció, akkor jutunk el hitelt érdemlő alternatívához, amely megtöri a társadalmi ellenállással szembeni blokádot, és radikális fordulatot indít el.

A következőkben felvázoljuk egy olyan lehetséges akcióprogram sarokpontjait, amely a tömeges társadalmi ellenállás önvédelmi célkitűzéseiből indul ki, tehát feltételezi, hogy leállnak a megszorító programok, adósságmoratóriumra kerül sor és megindulnak az első segélyakciók az elhatalmasodó tömeges elszegényedés megszüntetésére.

1. Intézkedések az Európán belüli egyensúlytalanságok és az euró válságának megszüntetésére: egy meghatározandó eladósodási hányad fölött a köz- és magánszféra összes adósságának átvezetése egy európai törlesztési alapba, hogy jelentős mértékű adósságelengedésre kerülhessen sor a hitelezők terhére. Egységes eurókötvények kibocsátása az Európai Központi Bank részéről. Az Európai Stabilitási Mechanizmus átalakítása európai klíringrendszerre, amelybe az országok befizetik folyó fizetési mérlegük többletének jelentős részét. Miután meghozták ezeket az égetően sürgős intézkedéseket, az Európán belüli strukturális egyensúlytalanságok a következőkben felvázolt sarokpontok következtében anélkül fognak megszűnni, hogy szükség lenne bármilyen további beavatkozásra. Az európai egységes valuta manapság oly forrón vitatott problémája is jelentőségét veszti, mert az visszafejlődik pusztá elszámolási és fizetési eszközzé.

2. A munkakörülmények, munkaidő és munkadíjak egységesítése európai szinten: a munkatempó és munkaritmus lassítása. A munkaidő radikális csökkentése a teljes bér megtartása mellett. A bérezési és fizetési olló tágulásának visszafordítása 1:10 arányra, később pedig 1:5-re, egyidejűleg a minimálbér emelésével és a lineáris béremelés bevezetésével.

3. A szociális biztonság és méltóság visszaállítása: első lépésekként az általános (mindenki számára elérhető) betegbiztosítás bevezetése, a szociális segély és öregségi nyugdíj felemelése egész Európában. Innen kiindulva az általános szociális alapjövedelem kiépítése, amelybe bevonandók a helyi és regionális önkormányzatok.

4. A társadalmi vagyon visszaosztása fentről le: a tőkejövelmekre kivetett adók jelentős megemlése, a vagyonadó újbóli életbeléptetése egész Európában, az öröklés progresszív megadóztatása, a milliós örökségek átalakítása kommunális szinten létrehozott kulturális és szociális alapokká, a jövedelemadók felső harmadának markáns megemlése és a – valamennyi tőkepiacra kivetendő – tranzakciós adó tartós bevezetése.

5. A tőke kimenekítésének tilalma és a befektetések társadalmasítása: az átalakulás első fázisában a tőkemozgások ellenőrzésének bevezetése, valamennyi stratégiai kulcsszektor – nagybankok, médiakonszernek, a teljes gazdaságra kiható kulcsfontosságú területek mint az információs és kommunikációs technológia, az energiaellátás és a szállítás –, valamint az exportszektor összes multinacionális szinten működő vállalkozásának társadalmasítása. Ezt követően a teljes gazdaság decentralizálása és regionalizálása és társadalmi öngazgatás alá helyezésére.

6. A közjavak visszavétele köztulajdonba: az összes infrastrukturális és ellátórendszer társadalmasítása a helyi önkormányzatok és az önkormányzati társulások szintjén, az egészségügyi ellátás, a kórházak és az oktatásügy települési szintű fennhatóság alá helyezése. Az internet, a digitális médiák és minden tudományos-technikai innováció társadalmasítása.

7. A nemek egyenlősége: az új nőmozgalom elmúlt évtizedekben kiharcolt sikerei a válság kitörése óta veszélybe kerültek a férfiak körében fokozódó agresszivitás, a szexuális kizsákmányolás és a családon belüli erőszak növekedése miatt. Ezért határozott intézkedésekre van szükség. Javaslatunk szerint először is azoknak a foglalkozási területeknek az anyagi és ezáltal társadalmi felértékelésére kell összpontosítani, ahol mind a mai napig nők dolgoznak többségben (fizetetlen és alulfizetett újratermelés). Innen el kell jutni a társadalmi, gazdasági politikai és kulturális élet minden területén a nőkkel szemben az egyenlő elbánás elvének érvényesítéséig, és ezt visszafordíthatatlanná kell tenni.

8. A környezetvédelmi politika megerősítése és elmélyítése: a kudarcot vallott liberális piaci szabályzórendszer (kibocsátás-kereskedelem stb.) helyettesítése a természeti tartalékok felhasználásának valamennyi származékos ökológiai költségét figyelembe vevő vállalati és nemzetgazdasági költségszámítással. Emellett minden termelő- és reprodukciós folyamat ökológikus átalakításának felgyorsítása, mindenekelőtt a mezőgazdaságban és az állattartásban. A szállított mennyiség és az energiafelhasználás visszafogása lassítás és regionalizálás segítségével.

9. A schengeni határrendszer felszámolása: a határrendszert haldéktalanul fel kell számolni, paramilitáris infrastruktúráját („Frontex”) és adatbankrendszerét meg kell szüntetni. Ezzel párhuzamosan fel kell oszlatni minden olyan ezzel összefüggő Európán belüli intézményt, amely a menekült és migrációs mozgások diszkriminációját és elrettentését szolgálja (internáló táborok, a mozgás szabadságának korlátozása stb.).

Ezen akcióprogram sarokpontjainak természetesen kapcsolódniuk kell a politika színteréhez: csak egy új politikai alkotmány biztosíthatja számára a szükséges koherenciát. Itt, véleményünk szerint, egyedül poszt-nemzetállami kezdeményezés jöhet szóba. Nem nőhet ki az Európai Unió struktúráiból, mert az EU a nemzetállamok hierarchikusan koordinált csoportját képviseli, és nem rendelkezik elégséges társadalmi legitimitációval. A mi modellünk ezzel szemben a közvetlen demokrácia elveit tartja

szem előtt, amely túllép a parlamentáris pártrendszer hiányosságain, s elkötelezett az egyetemes és társadalmi szinten gyakorolt léthez való jog és az emberi jogok normái iránt. Ezen túlmenően ennek a modellnek számításba kell vennie az öreg kontinens történelmileg kialakult kulturális sokféleségét. Ezért mi egy Európai Szövetségi Köztársaságot javasunk, amelyben feloldódnak az eddigi tagállamok. Bázisdemokrata definiáltságból következően alulról felfelé építkezik. Benne négy összekapcsolódó működési szint lenne megkülönböztethető: települések, illetőleg települési társulások, kantonok, régiók – Balkán, Kelet-Közép-Európa, földközi-tengeri térség stb. – és maga a föderáció. E négy szint között kerülnek elosztásra a közbevételek, kijelölt fontosságuk szerint. Itt garantálni kell, hogy a forrásokat elsődlegesen a demokratikus önkormányzat szempontjából különösen fontos alsóbb működési szintekre utalják, és egyúttal biztosítani kell, hogy a föderáció tartósan lemond a klasszikus imperialista és nemzetállami hatalmi emblémákról mint a hadsereg, militarista-ipari komplexumok, agresszív külpolitika stb. Ezen túlmenően a szövetségi alkotmányban rögzíteni kellene az általános leszerelésre és békére vonatkozó kötelezettséget.

Ennek az akcióprogramnak csak akkor van esélye, ha bekerül a társadalmi ellenállásnak valamint az alternatív gazdaság bontakozó szektorainak konkrét tanulási folyamataiba, és az ott nyert tapasztalatok alapján állandóan korrigálják és fejlesztik. Ehhez olyan társadalmi kezdeményezések szükségeltetnek, amelyek nem a politikai pártok irányába orientálódnak, és nem tartanak igényt bármifajta avantgárd szerepre. Sokkal inkább olyan hálózatra van szükség, melyet önmeghatározó és önmaga iránt elkötelezetten cselekvő kezdeményezések alkotnak, s ezek az akcióprogram alapján és szellemében működnek, s Európa minden régiójában Egyenlőségelvű Európa Társaságot alapítanak. Felszólítjuk a társadalmi ellenállás aktivistáit, az alternatív gazdaság protagonistáit, a szakszervezetek és pártok baloldali ellenzéki áramlatának képviselőit valamint Európa kritikusan elkötelezett értelmiségét, hogy támogassa szóval és tettel ezt a kezdeményezést.

Az antifasiszta ellenállás európai hagyatéka

Ezek a javaslatok nem egyedülállók és nem is előzmény nélkül valók. Nagyon is kapcsolódnak több olyan baloldali szocialista ellenálló csoport programadó nyilatkozataihoz, amelyek az 1940-es évek elején szaktítottak a nemzetállam romboló hatású normarendszerével, és egy Európai Szövetségi Köztársaság mellett érvelnek. Magától értetődő, hogy nem kapcsolódhatunk töretlenül vízióikhoz – ehhez a világ és Európa az utóbbi 70 évben túl nagyot változott. De biztos kiindulhatunk abból, hogy a mai Európa a maga elnyomóródsági folyamataival és autoritárius struktúráival merő ellentéte mindannak, amiért ezek az ellenálló csoport-

tok annak idején felvették a harcot a fasizmussal és a németek uralta Európával. Mi ehhez a hagyatékhoz kapcsolódunk, és megkísérülünk új életet tölteni belé.

2013. május

(Fordította: Kerényi Gábor)

BUDAPEST IS REBUILDING slowly, and mostly by hand. On top of the old Ritz Hotel tiny figures attack the walls with picks.

CONVERSATION IN BUDAPEST

The Hungarian capital, which always considered itself more western than eastern, and more sophisticated than Paris, finds itself part of a People's Democracy, eastern style.

by **ROBERT CAPA**,
with photographs by the author

THE BRIDGE named after Saint Elizabeth was the prettiest suspension bridge in Europe. It connected the high-brow Buda with the gay and booming Pest. On the Buda side it rested just below where the dictator, Admiral Horthy, held court.

On the Pest side stood the Café Moderne, where the tailors of Budapest held their daily meetings, which began with complaints about business and ended with pinochle. Under the pillars of the bridge on the Pest side, the steps receding from the not-too-blue Danube were the favored meeting place of lovers and long-haired, would-be revolutionaries. The year was 1931. Ferenc Molnar was

ST. GELLERT HOTEL is still half ruined, but its pool, with artificial waves and all, is open.

sitting on the terrace of the Café New Yorker. On the dance floor of the Night Club Arizona a baby elephant did tricks. In the big square police headquarters Horthy's chief of police, Peter Heim, whistled Beethoven's Fifth while beating up long-haired young men. My father was one of the pinochle-playing tailors, and I was a young man of seventeen with very long hair.

After a few visits under the bridge I was invited to listen to a whistled rendition of Beethoven and I left Budapest.

Now, seventeen years later, Ferenc Molnar was sitting in the Plaza Hotel in New York, Admiral Horthy was in a small rooming house in Austria, the bridge named after Saint Elizabeth was under the Danube and, with much shorter hair, I was on my way back to listen to the new music.

HOLIDAY / NOVEMBER

65

A *Holiday Magazine*, 1949. novemberi számának oldalai Capa cikkével és magyarországi képeivel, Magyar Nemzeti Múzeum / Limpár Ildikó jóvoltából

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztyojka, adósságválság; 4: Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; 5: Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; 6: Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; 7: Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; 21-22: Szociálpolitika. Gyermekvédelem, Jugoszlávia; 23: Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; 24: Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; 25: Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; 27: Információs társadalom, média, alapítványok; 28: A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; 29: NATO. A demokrácia mint uralom; 30: Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; 31: Ökológia, Kína, alkotmányozás; 32: Osztályok, nemek, etnikumok; 35: Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; 36: Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. A baloldali Erdélyben; 37: A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; 38: Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; 39: Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; 40: Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; 42: Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; 44: A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; 45: Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; 46: Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; 47: Monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; 49: Gyermkek nyomora, NATO-bűnök Európában; 50: Új baloldal EU: csatlakozás – csalatkozás? 51: Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; 52: A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; 53: A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; 54: Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? 56: Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; 57: A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; 58: Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; 59: Új világrend? Államszocializmus-vita; 60: India. József Attila. Lukács-tanítványok; 61: Holokausz. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; 62: Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; 64: EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; 65: József Attila. II. világháború; 66: József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; 67: Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; 68: Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; 69: „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; 70: Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; 71: Civil mozgalmak. Kína; 72: 1956 másként. A lengyel szükségállapot; 73: Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; 74: Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; 75: Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; 76: A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; 77: Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; 78: Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; 79: Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; 80: Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; 81: Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; 82: Háború Gázában. Osztály és nemzet; 83: Politikai iszlám. Bolivari forradalom; 84: G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; 85: Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. 86: Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; 87: Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; 88: Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; 89: Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Sintetikus biológia; 90: Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; 91: Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; 92: Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; 93: A „fúlkeforradalom” államrendje. Occupy; 94: Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; 95: Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; 96: A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; 97. Munkástörténet-írás. EU-válság; 98: Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; 99: Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámamlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Around the table

The past and future of Eszmélet. *Frequent readers answer question of the editors*..... 5

Interview

Barbarism on the horizon. *An interview with István Mészáros by Eleonora de Lucena*..... 48

Repression is cawing in a murder. *Győző Lugosi talks to Gábor Búr and László Szalai*..... 63

Capitalism has not been created by the EU... *László Andor answers Tamás Krausz and Péter Szigeti*..... 74

Analysis

Péter Szigeti: **Constructing the Political.** *The Problem of Political by Carl Schmitt, Marx, Weber and the Neo-Marxists*

During the rivalry between the advancing conservatism and the liberal approach, solutions offered by neo-Marxist social thought have the value of novelty. The regulated rivalry of forces in a standard form, within the frame of the rule of law, cannot be replaced by the exception of extraordinary circumstances or by the antagonistic contradictions of civil war situations or revolutionary conditions. The author describes the dynamic creation of the political as a dualism of political power and social-economical class rule. Reaching this end, he moves the focus from the static inner complexity of the world of phenomena to dynamics of constructing the political, where two directions are distinguished in the dialectic determination: an upstream (I) and a downstream (II) 82

Variations on a theme

Teréz Terbe – László Tütő: **Transition Movement**

The ultimate goal of the transition movement is to develop a social-economic form by practice, which is able to satisfy social needs for everyone in a sustainable way, in an environment of shortages created by the climate change and increasing energy prices, a consequence of the depleting oil reserves. This requires radical

cut backs on globalised production and transport and also meeting food and energy needs mostly from local sources in global network of local communities talking to each other. This vision contradicts the logic of global capitalism, although the movement is making an attempt to establish parallel economic and social institutions without open confrontation 112

Peter North: Surviving Financial Meltdown: Argentina's Barter Networks

In this chapter of his *Money and Liberation*, the author describes how millions – in order to survive – started barter trade, one-to-one exchanges after the Argentinean economy collapsed at the end of 2001, throwing away free market and profit principles. They did not try to change the big system or take power themselves. What are the lessons from this case, when masses opted out of a failed capitalism? 130

History

Viktor Eszterhai: The Guanxi in Asian Interstate Relations. Rethinking the China-centred Feudal Aid System

Until the second half of the 19th century, East and South-East Asian countries were linked by an interstate system, based on the rules of the Chinese Empire, which became known – following Western patterns – as a China-centred feudal aid system. This model is descriptive, thus it is not suitable capturing the inner logic and operational mechanism of these interstate relations. The present study is making an attempt to put the China-centred feudal aid system into its own context and to identify its institutional basis 148

Chris Hann: Time's Arrow in Tázlár (and in Anthropology)

Before the times of socialism, Tázlár was a small boondocks community of the Great Plain in Hungary. In the 1970s, when the author started his fieldwork there, he found quick development, constructions and future oriented people. Now, many homes are for sale, the land was privatised but the output is smaller. Since 2012, the primary school belongs again to the church, not because Tázlár residents have nostalgia for the Horthy era but to secure the finances for the institution. The author uses the 'anthropology of time' approach in his local history and ethnographic analysis 167

From fact to fact

Attila Zolcsák: The Chilean Student Movement

Among the social movements developed in 2011, maybe the Chilean student movement made the maximum echo in the Americas. The article is exploring the roots and goals of this movement, clearing a misunderstanding that these protests were focusing only on (re)making the education gratis. By presenting the two year history of the movement, the author (also) wants to contribute to Hungarian public discussions 186

Associations

Péter Farkas: In Defence of System-based Critical Economics

We willingly believe that if nothing else but academics is properly nuanced and open in the present world. The reality is different: systems-based critical economics

– although its representatives have foretold the possibility of a coming crisis years before its outbreak, and analysing its features now also getting into its roots and further perspective – has been and still missing from the mainstream of Hungarian economics, in addition making such studies public is difficult 196

Bookmark

Eszter Bartha: **"I am Hungarian but a European"**

On the book of Péter Agárdi: *Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról. József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat*. [On literature or similar human rubbish. Attila József and Hungarian national consciousness of traditions] Budapest, Balassi Kiadó, 2013..... 205

László Tütő: **Two Insurrections**

Carlos Antonio Aguirre Rojas: *Engedelmeskedve parancsolni. A mexikói neoza-patizmus politikai tanulságai*. [Commanding by obeying. Political lessons from neozapatoism in Mexico] Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány 2012; and Láthatatlan bizottság: *Az eljövendő felkelés*. [The Invisible Committee: The Coming Insurrection] Budapest, published privately, 2013..... 212

Culture

Klára Szarka: **Photos of Robert Capa**..... 226

Document

Appeal for an Egalitarian Europe..... 229

Appendix

Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet és Anne-Isabelle Veillot: **Degrowth Project, Manifesto for an Unconditional Autonomy Allowance**. [Originally: Éditions Utopia, 2013.]

100. szám (2013. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,— Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000